

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центральна наукова бібліотека
Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова
Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського
Харківський художній музей
Архів Польської Академії наук
Балтійська міжнародна академія

Харків як університетське місто

Матеріали Міжнародних наукових конференцій

ХАРКІВ
2018

УДК 378.018 (477.54-2)(082)

X21

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 3 від 26 лютого 2018 р.)

Укладач І. Журавльова

Харків як університетське місто: матеріали Міжнар. наук. конф. / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Центральна наукова бібліотека; Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька; Харків. нац. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського, Харків. худож. музей; Архів Польської Академії наук; Балтійська міжнар. академія; уклад. І. К. Журавльова. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – 242 с.

Збірник містить матеріали Міжнародних наукових конференцій, присвячені дослідженням становлення та розвитку університетських традицій у галузі вищої освіти, культури та мистецтва Харкова, а також дослідженням слов'янських джерел із фондів бібліотек.

Видання призначене для істориків, мистецтвознавців, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією Харкова та університетською освітою.

УДК 378.018 (477.54-2)(082)

© Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, 2018

© Автори статей, 2016–2018

ISBN 978-966-285-544-9

Від укладачів

У збірнику представлені матеріали двох конференцій, що проходили у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна: «Харків як університетське місто», що була організована спільно з Харківським національним університетом мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківським художнім музеєм, Архівом Польської Академії наук та статті, що були представлені на XVI Кирило-Мефодіївських читаннях «Отъ васъ бо на вся страны въсегда добрый законъ исходитъ»: слов'янські джерела в бібліотеках» – спільний проект Каразінського університету, Балтійської міжнародної академії та Академічної бібліотеки Латвійського університету.

Виступи, що пролунали на цих конференціях були присвячені темам університетського міста, його критеріям, ознакам, діалогу університету і місцевого суспільства, традиціям університету як культурної спадщини, сучасним студентам, що отримали визначення, як «покоління next», випускникам університету, як носіям університетської ідентичності, бібліотекам університету та їх значенню в епоху електронної культури.

Знову було підкреслено, що відкриття університету у Слобідській Україні в 1805 році за ініціативи В.Н. Каразіна перетворило Харків на потужний науковий, освітній та культурний центр і визначило хід його історичного розвитку на багато років уперед, створило наше місто як найкрупніший студентський центр України.

Розглянуто відображення Харківського університету в російській та українській літературі XIX–XX ст., так як літературний образ Харківського класичного університету став складатися вже з перших років його існування. Показано як університет сприяв і формуванню зібрань східних творів мистецтва та вплинув на розвиток сходознавчого мистецтвознавства в Харкові, розкриваються історичні етапи формування клінік Харківського університету з описом основних історичних моментів їх функціонування. Підкреслюється провідна роль університету в розвитку концертного життя та музичної освіти у Харкові першої половини XIX ст., а традиції, що були засновані у свій час класичним університетом, сьогодні простежуються в музичній культурі Харкова і у діяльності відділень Національного університету мистецтв імені І.П. Котляревського. Особливо підкреслюється заслуга університету у формуванні музичного життя Харкова ораторіального напрямку, одного з найскладніших у концертному втіленні. Розглядається вивчення польської літератури в Харківському університеті протягом XIX–XXI ст., названо основні роботи, охарактеризовано діяльність окремих вчених і окреслено коло проблем,

які залучали їх увагу. У статтях закордонних колег йдеться мова про католицькі традиції поляків в Україні, про історію і традиції Варшавського університету, який був заснований як Королівський університет 19 листопада 1816 р. Представлені найбільш цікаві авторські дарчі написи, які було знайдено у великому книгосховищі та у книжкових фондах XIX і XX століття бібліотеки факультету фізики, астрономії та прикладної інформатики Ягеллонського університету в місті Краков. Робиться акцент на тому, що дарчі написи можуть стати окремим об'єктом провінційних досліджень, вказана важність подібних досліджень як по відношенню до окремих книг, так й до книжкових колекцій. У окремій статті показані зв'язки видатного фізика, лауреата Нобелівської премії Л. Ландау з польськими фізиками, зокрема з фізиками Кракова.

Досліджуються українські джерела в бібліотеках і архівах за межами України, наукова спадщина харківських славістів. Представлено інноваційний проект «Єдина картка читача університетських бібліотек Харкова», за допомогою якого передбачається відрегулювати систему взаємообслуговування читачів у бібліотеках закладів вищої освіти Харківського регіону, вивчаються проблеми інформатизації сучасної бібліотеки вищих закладів освіти та шляхи їх подолання.

Сподіваємося, що такі різноманітні статті, які представлені у збірці, будуть корисні всім, хто цікавиться історією та сучасністю великого університетського міста.

І. Журавльова

Студенчество Харькова: поколение next

В статье анализируются изменения, которые происходят со студенческим контингентом, получившим в современной литературе, определение «поколение next». Особое внимание уделяется анализу характеристики этого поколения. Сделаны выводы о возможности влияния на те или иные негативные характеристики на уровне крупного студенческого центра, каким является Харьков. При этом обращается внимание на наличие в регионе такого интересного ресурса как Харьковский университетский консорциум, созданный в 2015 г.

У статті аналізуються зміни, які відбуваються зі студентським контингентом, що отримав в сучасній літературі визначення «покоління next». Особлива увага приділяється аналізу характеристики цього покоління. Зроблено висновки щодо можливості впливу на ті чи інші негативні характеристики на рівні великого студентського центру, яким є Харків. При цьому звертається увага на наявність в регіоні такого цікавого ресурсу як Харківський університетський консорціум, створений в 2015 р.

The article analyzes the changes occurring with the student contingent that is defined in modern literature as "generation next". Particular attention is paid to analyzing the characteristics of this generation. The conclusions have been made about the possibility of influencing certain negative characteristics at the level of a large student center such as Kharkiv. At the same time, attention is paid to the presence of such an interesting resource in the region as the Kharkiv University Consortium created in 2015.

Мир университета стал иным. И продолжает меняться с головокружительной скоростью. Соприкосновение с сегодняшними процессами, протекающими на образовательном поле, позволяет предположить, что динамика изменений будет только нарастать. А значит делать какие-либо выводы или предположения относительно даже ближайших перспектив – дело достаточно неблагодарное. Тем более, что зона прогнозирования сегодня, по мнению специалистов, сократилась до года, в лучшем случае до двух.

Но сложность задач, думается, не означает, что решать их не нужно вовсе. Главное, начать решать с правильного конца или, по крайней мере, попытаться ставить правильные задачи вместо правильного решения уже поставленных.

Все вышеизложенное в полной мере относится к заявленной теме – характеристике сегодняшнего студенчества «харьковского образца».

Пытаться сказать здесь что-то новое, озвучивая вопрос в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина, едва ли дальновидно, ибо тема студенчества – давний «конек» университетских социологов, философов, историков. И в целом проблема имеет достаточно солидную историографию, которая постоянно дополняется и усиливается.

Однако рассматривая студенчество в контексте темы научной конференции «Харків як університетське місто», представляется, все же есть смысл высказать некоторые мысли и наблюдения.

Достаточно давно в научной литературе и публицистике появилось определение нового поколения как поколения «next». В самом общем плане это понятие включает в себя тех, кто рожден на рубеже смены тысячелетий.

Конечно, обобщения относительно целого поколения – занятие рискованное. Но наличие хорошо известной концепции модальных характеристик позволяет описать самые общие черты определенной социальной группы.

При этом стоит еще раз подчеркнуть: динамика изменений, особенно той социальной группы, о которой идет речь, столь высока, что риск ошибок при оценках и прогнозах достаточно велик. Тем более, что сегодня в студенческой аудитории находятся те, кто рожден в 1980–2000 гг. и кого окрестили «рожденными в цифрах» (поколение, четко разделяющее активность на оф-лайн и он-лайн. Для них погружение в цифровую среду абсолютно естественно, а обучение технологиям и адаптациям происходит интуитивно). А на пороге – студенты, рожденные в 2000-м и позже – «воплощенные в цифре» (общение, построение личных и профессиональных отношений для них будут реализовываться, в основном, посредством социальных сетей, виртуальных миров и он-лайн игровых платформ).

Даже эти группы будут отличаться друг от друга кардинально, что потребует, судя по всему, очередного поиска форм и методов взаимодействия, поиска понимания между основными субъектами образовательного процесса, без которого результаты могут оказаться противоположными ожиданиям. И тогда стержневая цель образования – привести человека «вровень со временем» [3, с. 92], подготовить его к выполнению профессиональных и социальных функций, сделать современным, не будет решена в полном объеме.

Сегодня важно понять, как ведущая предметная область образования, попросту «выпала» из системы. Человек, однозначно запрограммированный на материальные ценности, психологически и информационно перегруженный, перестал понимать законы физики и химии, взаимосвязи цифр и чисел, общественные законы и процессы, правописание и грамматические конструкции [1, с. 99]. И уж тем более, свое предназначение в обществе, свои обязательства перед семьей, учебным заведением, городом, страной.

Если нет понимания и высоких ценностных ориентиров, значит, нет возможности адекватно реагировать на процессы, управлять ими,

осознанно включаться в общественную жизнь, беспокоиться о чем-то, кроме реализации собственных желаний. Нет понимания – нет социальной ответственности за принимаемые решения и действия. В логической цепочке рассуждения возникает закономерное звено: понимание – управление – адекватное влияние на процессы – безопасность (в самом широком ее понимании).

Вместо поиска форм и средств, позволяющих сформировать «человека понимающего», интеллектуала с нравственной основой, готового к жизни в поликультурном, полирелигиозном, глобализованном мире, в высококонфликтной среде, закладываются черно-белые основы мировоззрения, насаждается весьма опасная концепция восприятия окружающего по принципу «свой – чужой»; «наши – не наши». История уже дала немало примеров ущербности и недальновидности функционирования таких подходов. Украина – увы – в этом отношении – достаточно яркий пример [6, с. 3].

Уже отмечалось, что субъекты образовательных систем сегодня изменились кардинально. Если говорить о студенчестве в традиционных трактовках, как о социальной группе, то произошедшие здесь трансформации можно классифицировать предельно просто: «Студент стал иным» (уже упоминалось о «детях цифры»). Соответственно алгоритм взаимодействия с ним должен строиться на принципиально иной основе. Если, конечно, система настроена на формирование Человека, беспокоящегося о судьбе общества, способного принять на себя ответственность за последствия и адекватность своих решений и действий.

Реформа общеобразовательной школы, снизившая нижнюю возрастную планку школьника до 6 лет, привела к тому, что первокурсники сегодня объективно стали младше. В вузовские аудитории пришло поколение-next, которое в возрастном и социальном плане совершенно иное. Психологи констатируют, что по целому ряду причин это next-поколение ощутимо инфантильнее, чем предшественники и темпы его социализации заметно медленнее. К тому же социализация у нас протекает в девиантном поле, в условиях, когда в обществе еще не завершился переход от одной системы ценностей к другой. Образование сегодня не может не учитывать, что обучение и воспитание затрагивает категории, которые имеют в некоторой степени асоциальные ориентации.

Образовательная система имеет дело с новым контингентом и с точки зрения здоровья: по статистике примерно 64% школьников – «хроники», т.е. люди, которые не обладают здоровьем, позволяющим воспринимать нормальный объем информации, переваривать сложные программы [4, с. 38]. Не нужно быть узким специалистом, чтобы понимать, что к

студенческому возрасту число здоровых сокращается еще значительнее и это порождает много проблем достаточно разновекторных по своей направленности, в том числе и проблемы морально-нравственного плана.

Здесь хотелось бы позволить одну ремарку, возвращающую нас к «харьковскому контексту». У нашего студенческого города есть интереснейшие наработки и опыт в плане организации контроля за здоровьем студентов. Учитывая ситуацию, о которой идет речь, представляется целесообразным не только сохранение опыта, связанного с работой известной «студенческой больницы», но и его развитие на принципиально ином уровне. При всех финансовых издержках, думается, харьковский опыт может оказаться весьма полезным. Речь не идет о решении глобальных общегосударственных проблем здравоохранения. Но анализ харьковских наработок, думается, мог бы стать своеобразной «точкой роста», позволяющей использовать результаты позитивного опыта для поиска путей разрешения противоречий в сфере охраны здоровья студенческой молодежи.

С проблемой здоровья перекликается и следующая сентенция: реализация основных функций образования у нас пока осуществляется не просто в дифференцированном, а в расколотом обществе, где проблемы социокультурной идентичности решаются на совершенно разных, зачастую диаметрально противоположных основаниях. И речь здесь даже не о сложнейших политических коллизиях. Украинское общество, в отличие от большинства европейских стран, имеет крайне опасную поляризацию, где разрыв между богатыми и бедными – по самым скромным подсчетам – составляет 1:40, а в ведущих европейских странах, по официальной статистике, примерно 1:5. Соответственно социальная идентичность у выходцев из малообеспеченных и обеспеченных семей, совершенно разная. Как и возможности сохранения собственного здоровья, понимания необходимости ведения здорового образа жизни.

Студент ощутимо отличается от своего собрата прежних лет и по особенностям менталитета. Не могло не сказаться на качественных характеристиках студенческого контингента перманентное реформирование отдельных составляющих общеобразовательной школы, что в купе с другими причинами привело к полной ликвидации мотивации получения образования, занятий научной работой и т.д. Студенческое мошенничество (повсеместная образовательная нечистоплотность) так же не способствует повышению эффективности образовательной деятельности и формированию высоконравственных идеалов и ориентиров [2, с. 207].

В целом же, к числу наиболее тревожных тенденций, имеющих стойкое проявление в системе образования Украины и ощутимо видоизменяющих студенчество, можно отнести:

– появление значительного по масштабам сектора некачественного среднего образования, которое продуцирует некачественный контингент абитуриентов (речь идет не только об ощутимом снижении учебных навыков, мотивации, грамотности и т.д. Наибольшую озабоченность вызывает уровень общей и мировоззренческой культуры, культуры поведения, неуважения к институту образования и деградация нравственных принципов);

– демографические проблемы, существенно упростившие процедуру попадания в орбиту высшего образования абитуриентов, которые абсолютно не готовы к обучению в вузе и не имеют учебной мотивации, морально-нравственных ориентиров (по многочисленным оценкам – как оптимистическим, так и не очень – начиная с 2008 учебного года число выпускников средних школ Украины было меньшим, чем количество бюджетных мест в вузах. На обозримую перспективу тенденция сокращения числа потенциальных абитуриентов (т. е. выпускников общеобразовательных школ) прослеживается как минимум до 2027 г. При этом речь идет о сокращении существенном (на 40-50%). Попытки же государства путем простого сокращения числа вузов решить проблему едва ли обоснованы;

– проникновение в студенческую среду агрессивности, нетерпимости и поведенческих ориентиров, ранее не характерных для студентов высших учебных заведений; установление моделей поведения в публичной и частной жизни, для которых характерны диссоциация ценностных установок, снижение критериев в оценке собственных поступков [2, с. 206];

– формирование в студенческой среде (как, впрочем, в обществе в целом) ситуации, для которой характерен не кризис отдельных ценностей, а вырождение ценностей как таковых, отказ от самого понятия культуры как того, что образуется духовными универсалиями (происходит не смена и не замена ценностей, а в значительной степени отказ от них как от таковых вообще [5, с. 27]. Понятие «ценность» постепенно – и это без всякой иронии – заместилось понятием «цена»;

– снижение социального статуса образования и, как результат, массовое вмешательство родителей в образовательные практики (комитеты студенческих матерей еще пока не созданы, но давление родителей на разные сферы и зоны системы высшего образования – печальная действительность. Требования особого внимания, лояльного отношения, позитивного оценивания, преимущественного трудоустройства и т.д., и т.п. – это уже повседневные реалии университетской жизни).

Речь идет не о простой констатации негатива. Просто нынешнее состояние проблемы нельзя объяснять трудностями переходного

периода или разговорами о сложностях становления демократии. Это, скорее, явление нашей духовной культуры, признаки ее деградации, проявляющиеся в студенческой среде. Необходимо назвать вещи своими именами, определять возможные варианты смягчения и, в конечном итоге, преодоления деструктивных процессов. В противном случае рассуждения о преемственности в формировании отечественной интеллигенции будут вызывать лишь грустную улыбку.

Было бы слишком самонадеянно давать рекомендации как именно и что следует делать. Тем более, что не ясно даже то, кому такие рекомендации могли бы быть адресованы. Но, представляется, для осуществления каких бы то было конструктивных подходов нужно – как минимум – отказаться от трех соблазнов. Первый – наивный оптимизм, подсовывающий утешительные иллюзии. Нынешнее реальное положение должно быть осознано. Второй – циничный пессимизм, налаживающий из отчаяния укрытие для духовной лени. С положением дел нельзя примириться. И третий – нетерпение, побуждающее искать простых решений. Обжить нынешнюю духовную катастрофу – значит принять на себя ответственность за нее, отказаться от роли зевак или комментаторов. Движение – осознанное и взвешенное – необходимо, чтобы с каждым шагом путь к выходу из тупика становился короче [5, с. 34].

Харьков – умный город. И это не только модный слоган. Было бы разумным объединить усилия харьковского вузовского сообщества вокруг решения реальных проблем, возникающих в среде университетского мира. Тем более, что первые шаги в этом направлении уже сделаны. Летом 2015 г. была реализована достаточно новаторская идея по созданию Харьковского университетского консорциума. При всех осторожных оценках его возможных перспектив, представляется, позитивных результатов может быть значительно больше, ибо такое объединение интеллектуальных и иных ресурсов позволяет на принципиально ином уровне не только ставить задачи, но и предлагать адекватные варианты их решения.

Меньше всего хотелось бы создавать иллюзию возможности влияния на модальные характеристики студенчества силами одного города. Но, представляется, смягчить последствия тех или иных негативных тенденций на локальном уровне, можно. В какой-то степени это позволило бы перейти, уже методологически, от привычной констатации негатива и длинного перечня проблем к вычленению и наращиванию позитивных тенденций и своеобразных «точек роста», которые в харьковской высшей школе, безусловно, есть.

Література

1. Ильинский И. М. О новой миссии образования / И. М. Ильинский // Современное образование. – 2003. – № 4. – С. 95–103.
2. Любимов Л. Л. Угасание образовательного этоса / Л. Л. Любимов // Вопросы образования. – 2009. – № 1. – С. 199–210.
3. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета : [пер. с исп.] / Хосе Ортега-и-Гассет. – Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 144 с.
4. Пономарева Г. Проблемы социализации личности и современное образование / Г. Пономарева // Лицейское и гимназическое образование. – 2003. – № 2. – С. 33–40.
5. Порус В. Н. Обжить катастрофу : Современные заметки о духовной культуре России / В. Н. Порус // Вопросы философии. – 2005. – № 11. – С. 24–36.
6. Толочко П. П. «Великий перелом» отложен / П. П. Толочко // 2000. – 2008. – 26 ноября. – С. 3.

Галицьке село у Першій світовій війні (за матеріалами щоденника Іванни Блажкевич)

У статті йдеться про громадську діяльність Іванни Блажкевич (1886–1977) у галицькому селі Залуква в період Першої світової війни і кількох повоєнних років. Місце і роль Блажкевич у громадській сфері аналізуються в контексті «внутрішньої емансипації» та подолання традиційних упереджень, які побутували в галицькому селі, обмежуючи простір жіночої самореалізації домашнім господарством. Автор робить висновки, що громадська діяльність Блажкевич відбувалася в опозиції до будь-якої влади – австрійської, російської, польської, а спрямованість її зусиль на емансипацію українського жіноцтва та створення українцями власної держави зробили цю жінку категоричною в судженнях і рішучою в діях.

В статье говорится об общественной деятельности Иванны Блажкевич (1886–1977) в галицком селе Залуква в период Первой мировой войны и нескольких послевоенных лет. Место и роль Блажкевич в общественной сфере анализируются в контексте «внутренней эмансипации» и преодоления традиционных предубеждений, которые существовали в галицком селе, ограничивая пространство женской самореализации домашним хозяйством. Автор делает вывод, что общественная деятельность Блашкевич протекала в оппозиции к любой власти – австрийской, русской, польской, а направленность ее усилий на эмансипацию украинских женщин и создание украинцами собственного государства сделали эту женщину категоричной в суждениях и решительной в действиях.

The article refers to Ivanna Blazhkevich's (1886-1977) public activity in the Galician village of Zalukva during the First World War and several post-war years. The place and role of Blazhkevich in the public sphere are analyzed in the context of «internal emancipation» and overcoming the traditional prejudices that existed in the Galician village, limiting the space of female self-realization by the household. The author concludes that Blazhkevich's public activity was in opposition to any authority - Austrian, Russian, and Polish, and the focus of her efforts on the emancipation of Ukrainian women and creation of the own state by the Ukrainians made this woman categorical in her judgments and decisive in actions.

Уроки Першої світової війни українська жінка Галичини жила у стані постійних змін: довелося забути «золотий вік надійності» [15, с. 42], пережити російську окупацію та врешті розпад Австро-Угорської монархії, опинитися, попри боротьбу за державність, у складі II Речі Посполитої. Водночас життя в замкнутому селянському просторі Східної Галичини протікало в ситуації гострого українсько-польського суперництва. Зумовлені війною емансипаційні виклики ніби промовляли, що «ідеальна» сім'я й традиційні ролі «дружини – матері – господині» не вичерпують бажань української жінки. В українському середовищі сформувалися «бажані» для воєнного часу поведінкові моделі жінки: чоловік мав захищати від ворога сім'ю, народ і державу, а дружина брала

на себе турботу про домашнє господарство і дітей, очікуючи на повернення «героя». Однією з жінок, які під час війни заявили про право на повноцінну участь в економічних і політичних процесах, була Іванна Блажкевич.

Іванна Блажкевич (8.10.1886 – 2.03.1977) народилася в селі Денисів у сім'ї Омеляна і Марії Бородієвичів. Після смерті матері (1891 р.) виховувалася у бабусі (по матері) Кароліні Щепановської. У 1911 р. одружилася з народним учителем села Залуква (тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) Іваном Блажкевичем (1881–1945). Після мобілізації чоловіка на фронт залишилася в Залукві, опікувалася сином Богданом і донькою Любою, налагодила роботу осередку «Сільського господаря», кооперативу «Власна поміч», читальні, рятункового комітету для допомоги постраждалим [14, с. 97–98]. Місце, де розгорталося життя жінки, визначало розуміння нею «власного простору», «батьківщини». Брак національної держави, приналежність до великої імперії, протистояння з поляками – все це зумовило подвійне розуміння «батьківщини». Життя у маленькому селі біля Галича, між Львовом і Станиславом (тепер Івано-Франківськом) творили межі «особистої батьківщини». «Ідеологічною батьківщиною» для І. Блажкевич була уявна Українська держава, яка визначалася не територією, а національною самобутністю, спільністю культури [23, с. 5–46].

Основою цього дослідження стали щоденник Іванни Блажкевич «Жінка на бойовій лінії», матеріали листування та фрагменти спогадів про події Першої світової війни [1, 2]. Ці джерела відображають становище жінки-активістки, яка намагалася поєднати діяльність у публічній і приватній сферах, що вплинуло на зміну сімейних норм, посприяло формуванню в сім'ї партнерських відносин. Відсутність чоловіка вдома під час війни витіснила приватну сферу на другий план. Для жінки громадська робота стала важливішою, ніж сімейний комфорт, що було викликом традиційним нормам. Через щоденник Блажкевич конструювала власну особистість, вбирала соціокультурні жіночі ролі й так вчилася сприймати реальність. Вона розмірковувала про роль жінки в суспільстві, відносини з родиною і громадою, шукала відповідь на питання: «Що робити в часі війни?».

Оголошення загальної мобілізації на початку серпня 1914 р., попри очікування війни, стало для І. Блажкевич несподіванкою: «У цю мить я навіть й не думала, що мій чоловік теж піде боронити „фатерлянд“» [4, № 5, с. 117]. Серед політичних орієнтацій галицьких українців головною була проавстрійська [11]. Попри критичне ставлення до австро-угорської адміністрації та, до певної міри, вимушене австрофільство, яке мало забезпечити від звинувачень у нелояльності, більшість підавстрійських українців підтримали у війні «свою» монархію [17, с. 19]. Було

переконання, що війна триватиме недовго й буде переможною. Перші дні після мобілізації чоловіка на фронт Блажкевич при звичаювалася до нових обставин. Залишившись у нерідному селі з двома дітьми, вона усвідомила, що «недаром до подружнього воза впрягається двоє людей. На одну людину він затяжкий» [4, № 5, с. 118].

На початок війни в Залукві проживало близько 2 тис. осіб, з них 1,5 тис. були греко-католиками [24, с. 358]. Іванна Блажкевич змальовує на сторінках щоденника похмурий образ села. Воно жило ніби в кількох реальностях. Злидні породжували людську злобу, що виплескувалася навіть у бійках за залишені військами продукти. Голод змінював людські цінності: проявилася взаємна ворожнеча між людьми, «молодики безчестили старість». З іншого боку, люди жили надією на краще життя. Вони сподівалися на підтримку влади, організовували святкові вечори в честь християнських свят, відмічали ювілеї українських письменників. При гострих дискусіях на політичні теми «ліками для заспокоєння» ставала музика, колективні співи.

У суспільстві в той час побутувала думка про «могутність і непереможність» австрійської армії: «Була у всіх певність, що австрійська армія сильна, а російські війська нездарні» [4, № 5, с. 119]. Мешканці Залукви вірили в оборонну міць австрійських фортифікацій: «В силу Галича, як воєнної кріпості, всі свято вірили. Тож сиділи ми під її охороною, сказано „як в бога за дверима”» [4, № 5, с. 118]. Звістки про поразки австро-угорських військ шокували. Загальну ейфорію й піднесення на початку війни змінили розчарування і непевність. Повідомлення про взяття росіянами Галича 22 серпня зумовили паніку та пригнічене очікування вступу російської армії до Залукви: «„Що? Австрійці віддали б Галич без стрілу? Ні! Се підступ!” Аж ось кілька господарів <...> оповідають, що там тепер повно покиданих рушниць, підсмалено гармати, а жовніра ні одного. Тепер я повірила, що австрійці опустили Галич, і прийдуть москалі» [4, № 5, с. 121].

Негативні стереотипи стосовно росіян і нагнітання істерії з боку австро-угорської влади спричинили виїзд населення із села. Ширилися чутки про винятково жорстоке поводження росіян на окупованих територіях – грабунки, убивства, знущання, виселення до Сибіру [21, с. 44]. Втечу місцевого пароха, який був для українського селянина організатором просвітницького, економічного, культурного і політичного життя [19, р. 116], залуківчани сприйняли як зраду і невиконання обов'язків пастиря, який «душу положить за свої вівці» [4, № 5, с. 120]. Тому селяни втікали: «От і почали мешканці Залукви збиратися масово до втечі, куди ноги понесуть. <...> Тікає все, що живе» [4, № 5, с. 121]. Блажкевич же постановила залишитися.

Утім, поява російських солдатів відбулася без очікуваних ексцесів: «Я рада, що москаль прийшов в хату голіруч, що не кидається, наче звір, а смирно просить їсти» [4, № 5, с. 121]. Іванна «мовчки» підкреслювала ментальні й мовні відмінності між українцями і росіянами. Жінка подолала в собі вороже ставлення до «москалів»: «Ясно стає мені, що не даром наші „об'єдинителі“ так завзято кричали, що москалі і ми „адін народ і адін язык“» [4, № 5, с. 121]. Попри маркування російського війська як «ворога», Блажкевич надавала солдатам необхідні речі, годувала. Відносини між селянами і російськими солдатами не були безпроблемними, передусім через випадки крадіжок і пограбувань: «Чимало годинників перенеслося сьогодні з кишень своїх власників у козацькі „кармани“. Чимало покотилося курячих голів, стятих козацькою шаблею» [4, № 5, с. 121]. Ставлення селян до російських солдатів залежало від особистого досвіду спілкування з ними.

Блажкевич звертала увагу на різницю етикету. Про гостювання в російських «товаришів» вона писала: «Сиджу я перед чаєм. Ні слова принуки від господарів стола. Не знаю, чи така в них поведінка, чи такі дуже зацікавлені новинами з різних місць. Перший чай з москалями при шипячому самоварі пила я зовсім холодний» [4, № 5, с. 121]. Про відсутність «припрошувань» у російській традиції гостинності вона зрозуміла після чаювання у власному домі: «Тепер зрозуміла я, що вони не зважають в гостях на принуку. Бо ж ясна річ, що їда подана на стіл, призначена для гостей. Мені часто чоловік закидав, що я не вмію гостей припрошувати. А це так тяжко грати комедію, припрошувати до їжі голодних людей. <...> Тому з приємністю дивилась я, як мої гості з чужини смакували варення, запиваючи гарячим чаєм» [1, од. зб. 6, арк. 65]. Блажкевич робила висновок про погану поінформованість галичан про Росію та її мешканців. Перед досвідом вона очікувала побачити дружин російських офіцерів «мало що культурнішими від ескімосок» [4, № 5, с. 127].

Життя пліч-о-пліч з російськими солдатами проходило відносно мирно. На нарікання жінки щодо постійного куріння солдат відповідав: «Не серчай, хазяйка. Не па свасей воле я здесь. Может там в замену твой муж і моєї жене мешаєт» [4, № 5, с. 123]. Російські солдати ділилися з жінкою продуктами, а іноді платили за роботу. Матеріальне становище Блажкевич було складним. Ціни на продукти (хліб, солонину, цукор, масло, картоплю) різко зросли, у середньому на 50–100 % [20, с. 92; 22, с. 24–24]. За таких умов будь-який додатковий заробіток, який пропонували росіяни, допомагав Блажкевич разом із дітьми вижити. Із життям в одному будинку з чужими чоловіками дім втрачав попередню приватність. Траплялося, що селяни оскаржували Блажкевич і жінок, які приймали в домі солдатів, в інтимних зв'язках з ними.

Повернення австрійської влади у червні 1915 р. не принесло спокою. Найбільшою стала проблема біженства. Аби врятуватися від постійних обстрілів, мирні мешканці залишали лінію фронту. Люди боялися репресій з боку австрійців за зв'язки з російською армією. На масове біженство вплинуло теж інформаційне нагнітання, яке провокувало думку, що при наближенні лінії фронту треба втікати від «німецького вандалізму». Московфільські газети публікували матеріали із закликами покидати Галичину, бо, мовляв, австрійська влада за співпрацю з росіянами страчуватиме і навіть спалюватиме села. Газету «Голос народу» з такими повідомленнями безкоштовно роздавали серед селян [6, с. 7].

Страх бути звинуваченою в московфільстві змушував Блажкевич прийняти вдома й солдатів австрійської армії. Іноді австрійську лояльність визначали матеріальні потреби. Родини, які до війни жили «при державнім жолубці», тепер перебували у злиднях. Жінки були змушені кватирувати австрійських солдатів у своїх оселях. З цього приводу Блажкевич писала, що «невихованим до життя міським паням далеко тяжче жити, ніж нашій мужній селянці. Селянка, поплакавши трохи, взялася до роботи, зібрала з поля, обсіяла озимину, придбала опалу, та й за старим звичаєм пряде кужіль, не лякаючись марева голоду для себе і своїх дітей» [4, № 6, с. 134]. Характерно, що орієнтацію на Відень та культ «доброго цісаря» влада цілеспрямовано «нав'язувала» населенню, яке через щоденні клопоти не замислювалося над політичними питанням. Прикладом цього є приїзд до Залукви австрійського престолонаслідника Карла I. Відмову його вітати розцінювали як прояв московфільства, а це, за словами Блажкевич, «лише один крок до шибениці». На урочистості заборонено приходити в буденному одязі, бо відразу втручався війт [1, од. зб. 6, арк. 9].

Бої травня-червня 1915 р. змусили залуківчан обирати між втечею та рідним домом. Іванна Блажкевич, попри постійне нервування через гул гармат, хотіла мати «можливість остатися дома» [1, од. зб. 6, арк. 8]. Воєнні дії перешкоджали роботі, людям доводилося пересиджувати небезпеку в землянках [7, с. 499]. Перебування в селі австрійського війська, пригнічені настрої вплинули на відносини між людьми. Іванна скаржилася на брак друзів, до яких можна було звернутися за допомогою. Жінка вказувала, що в селі тепер «кожний для себе», а всі порядки, окрім «шлункових», «пішли в дубину» [1, од. зб. 6, арк. 4]. Єдиною розрадою було навчання, а «то теж була б хиба забула що в мені якась душа телепається. Тепер не вміють люде про ніщо більше говорити лише про ціни і спосіб набуття харчів» [1, од. зб. 6, арк. 5].

Перебування в селі австрійського війська супроводжувалися частими грабунками, мародерством: «Плач якоїсь жінки вказує, що солдатня гуляє.

За хвилину прибігає до мене заплакана жінка: німці вкрали поросну льоху» [1, од. зб. 6, арк. 24–25]. Обурювало жінку «воєнне виховання» дітей, яке проводили австрійські солдати: «Залюби кидають дітям папіроси, не вагаються також дати дитині в руки склянку вина» [1, од. зб. 6, арк. 32]. Гучні нічні веселощі лякали місцеве населення, яке здригалося від появи солдата в австрійському однострої. Блажкевич ділила помешкання зі солдатами 36-го полку піхоти: «Що за люде? І чи взагалі є люде чи дич, що зайшла від кількох днів в мою хату? Такий пекельний гамір і вдень і вночі, що не знаю, чи в яким цирку, чи в домі божевільних, чи сама вже від себе відходжу» [1, од. зб. 6, арк. 80]. Блажкевич конструювала власний «ідеальний світ», де головними цінностями мали бути справедливість, чесна праця, відповідальність.

Воєнні події розмивали моральні цінності. Блажкевич описала такий випадок з життя: «Після евакуації Галича один чоловік привіз багато річей. Прикликав мене і каже показуючи на бюст Шевченка і велике дзеркало: „Дивіться які гарні дарунки я вам привіз, поцілуйте мене за дарунки”. І суне капосний до мене свою пияцку пику. З великою насолодою вимірила я цій пиці щирого „поцілуя”: аж всі п'ять пальців відбилось на ній. Аж засичав старий чортяка» [2, од. зб. 2, арк. 138]. Вона з осудом описувала й поведінку жінки, яка у поїзді фліртувала з поляком: «Коло мене сидить якийсь польський легійоніст, на против него старша жінка, яка хоть могла б молодакові матір'ю бути. Однак фліртує з ним як дівчина. Перед Золочевом погасло у вагоні світло <...> чую хтось гласкає мене по лиці і шепче любовні слова. Свічу блимавку, а це товаришка легійоніста прибукулась до мене і взявши мене помилково за предмет своїх любовних побажань, перервала мені сон. Не даром кажуть: „в старій печі чорти палять!”» [2, од. зб. 2, арк. 121–122].

Село Залуква одинадцять місяців перебувало в епіцентрі бойових дій, що принесло мешканцям господарську розруху й численні страждання. Однак якщо Залуква таки вціліла, то села «від Галича до Станіслава» щезли з лиця землі» [2, од. зб. 2, арк. 12]. У 1910 р. населення Східної Галичини становило 5 326 729 мешканців, а в 1921 р. – 4 869 964 осіб, тобто зменшилося на 8,57% [10, с. 122]. Найбільше потерпіли Тернопільщина й Станіславівщина. Українці гинули «на початку за чужу, а потім за свою справу, вмирали від епідемій та недоїдання» [5, с. 318]. Спричинені війною матеріальні збитки були також вражаючі. У 1914–1920 рр. у Східній Галичині знищено понад 500 тис. будинків і господарських приміщень [3, од. зб. 23, арк. 1–3]. На тлі інших регіонів ці втрати були великі.

Відсутність державної допомоги змусила Блажкевич розвинути громадську ініціативність: «А цей австрійський Vaterland (Батьківщина

(нім.) – прим. М. Байдак) це дійсно люта нелюдяна мачуха. Бачити це недбальство власті в якій небудь рятунковій акції знищеного війною населення, то аж кров кипить» [2, од. зб. 2, арк. 15]. Повертаючись до села, люди на місці колишньої оселі натрапляли «лиш кільчастий дріт й відламки шрапнель. А то й цілі гранати зариті в землю» [2, од. зб. 2, арк. 16]. Австрійська влада зволікала з допомогою для відбудови села. У селі Петричі газда Іван Дембіцький зібрав жінок і сказав: «Ви на „ржонд“ нітрохи не надійтесь! „Ржонд“ вміє тільки брати, а дати не спішиться! А ви жінки знайте, що на вас лежить обов'язок, щоб діти голоду не терпіли. Тож торби на плечі і йдіть за хлібом до незнищених війною сіл» [2, од. зб. 2, арк. 21].

Організаційно-господарську допомогу зруйнованим війною селам і господарствам взяло на себе товариство «Сільський господар», осередок якого в Залукві відновлено у вересні 1917 р. Ця інституція мала займатися пошуком субвенцій для відновлення «1) годівлі: безрогих кіз, овець і дробу, 2) огородництва і садівництва, 3) пасічництва, 4) мертвого інвентаря» [2, од. зб. 2, арк. 24]. Зважаючи на надзвичайний економічний стан, товариство «Сільський господар» у Львові, за словами Блажкевич, «змагає до якнайскоршої віднови діяльності своїх філій і кружків в Краю, щоби за їх посередництвом освідомити загальне населення про спосіб користування державними субвенціями в цілі відбудови господарського життя» [2, од. зб. 2, арк. 28]. Для протидії зловживанням воєнної адміністрації товариство створило юридичні консультації, які мали допомагати селянам засвідчувати збитки й подавати необхідні документи до державних установ [12, с. 81–82]. Іванна Блажкевич налагодила роботу однієї з таких канцелярій «Сільського господаря» [2, од. зб. 2, арк. 29]. Ця праця забирала багато часу: «Наша канцелярія С[ільського] Г[осподаря] в облозі від рана до ночі. Властиво означені урядові години від 9 рано до 1 ноч. Однак ми з Місею не раз в опівночі жартуємо, що за годину себто о 1. поопівночі кінчимо урядування. Але чи ж можна сказати людям, які йшли близько 40 км пр[иміром] з Кремидова, що ось: ми вас нині не обслужимо, бо вже не урядові години?» [2, од. зб. 2, арк. 35].

Блажкевич позиціонувала себе як представницю селянства, вважала за неприпустиме підпорядковуватися полякам: «Війт цвенькав з комісарками по польськи жебраючи по рабському для села о харчі» [2, од. зб. 2, арк. 47]. Нерідко самі українці у спілкуванні з місцевими чиновниками використовували польську мову. Якось у поїзді Блажкевич зав'язала розмову з однією вчителькою: «Скажіть мені пані як так можна: ціле товариство говорить по українське, а на вид урядової шапки кондуктора раптом усі починають цвінькати по польськи. „А це бачите

брак національної свідомості!» пояснює мені поспішно не орієнтуючися що сама себе осуджує» [2, од. зб. 2, арк. 115]. Блажкевич доходила думки, що українці в Галичині перебували у власному рабстві, «упідлювали себе самих», що завадило державотворенню [2, од. зб. 2, арк. 116].

Неодноразово жінка вступала у відкритий конфлікт з представниками місцевої влади, а також чиновниками зі Станиславова і Львова. Причинами цього були несправедливості при розподілі продуктів серед населення, відмови у допомозі. Місцеві війти погрожували Блажкевич доносами за агітацію селянства проти урядової воєнної позики. Газета українських націонал-демократів «Діло» підтримувала позику, бо «обезпеченє житеве получене з підпискою воєнної позички є найдешевшим і найвигіднішим способом обезпеченя ся при рівночаснім сповненню гражданського обов'язку супроти держави» [9, с. 4]. На думку ж Блажкевич, готівку селянин мав насамперед «вложити в урухощення господарки, закуплення інвентаря і насіння», а жінки – на одяг і продукти для дітей [2, од. зб. 2, арк. 94].

Останні роки Австро-Угорської монархії стали для Іванни Блажкевич часом складних випробувань. Вона розгорнула активну громадську діяльність, виступала з критикою загалу жіноцтва за байдужість та інертність. Особливо гостро її зачіпала пасивність міських інтелігенток: «Ніхто ж не в'яже рук. Тож шинює нашу інтелігентку-жінку дати доказ своєї життєздатності, своєї енергії, чину, так як це робить селянка? Але забула я про впоєне вихованням „невиппадає“, яке здебільша стримує жінок від участі в громадській роботі» [2, од. зб. 2, арк. 71–72]. Через надмір роботи Блажкевич не стежила за політичними подіями, тому розпад Австро-Угорщини сприйняла як несподіванку.

У ніч проти 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада у Львові проголосила про утворення Української держави на українській національній території, до якої мала увійти «*ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, – зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини*» [8, с. 115–116]. Невдовзі, у ніч на 1 листопада, Український військовий комітет перебрав у свої руки владу у Львові. У повіті були направлені уповноважені Ради й військові команди (так звані кур'єри) з повідомленням: «Тимчасова влада по містах і повітах уконституується так, що найстарший рангом українець стає тимчасово командантом міста, а найвищий судовий чи адміністративний урядник – судовим чи повітовим комісаром» [4, № 6, с. 141].

Новину про взяття Львова в українській галицькій провінції, за словами Блажкевич, прийняли зі «сльозами радості», хоча до організації

української влади в Галичі поставилися з великим песимізмом. Блажкевич збрала близько сотні залуківчан, які «хотіли розброїти жандармерію і військо в Галичі, і обсадити всі уряди» [4, № 6, с. 142]. Так разом із місцевим нотарем Гузарем і суддею Курчаком завдання, «висловлене іменем УНР», було виконано. Блажкевич займалася встановленням української влади й у прилеглих до Галича населених пунктах. Крім того, вона розподіляла майно й готувала їжу для воїнів вдома, бо «ясна річ, що голодний жовнір не буде робити службу» [4, № 6, с. 142]. Попри активність Блажкевич, мешканці Галича й Залукви не зуміли налагодити спільну роботу, увиразнюючи таких чином різниці між бажаннями й можливостями.

Державотворчі плани галицьких українців після закінчення Світової війни суперечили польським національно-політичним планам. Польська публіцистика ділила українців на аполітичних «русинів», лояльних до Польщі й зосереджених тільки на господарських питаннях, і власне «українців», насамперед інтелігентів, які ніби то з егоїстичних мотивів збурюють народ проти законної влади. У тогочасній польській свідомості «українець» асоціювався з політичним і територіальним сепаратизмом, що давало підстави для влади посилювати асиміляційну політику, а відтак загострювати українсько-польське протистояння [18, с. 127–128]. У травні 1919 р. Залуква опинилася під польською владою. Блажкевич знову вирішила залишитися в селі: «Мене наглять до від'їзду за нашою армією. Але я залишаюся на місці» [4, № 6, с. 144]. У кінці травня її інтерновано у власному помешканні польськими солдатами. За два наступних тижнів жінка пережила 17 обшуків і вісім арештів: «Бувало й так, що одні вийшли з хати через кухню, а з боку класу входила друга ревізія» [4, № 6, с. 144]. Блажкевич не могла змиритися зі зневажливим ставленням польської влади до українських символів, бо «протягом шести місяців української влади заодно стояла я на сторожі права, не допустила ніякої зневаги польських народних почувань» [4, № 6, с. 144].

Кілька місяців Блажкевич переховувалася від польських жандармів, які підозрювали її в інформуванні українських військових про розміщення поляками гармат на Замковій горі в Галичі. У той час сином Богданом опікувалася чужа дівчина Дарина Фредрій, а згодом сестра Іванни – Меланія Грушкевич, яка забрала хлопця до Станиславова. Після п'яти місяців поневірянь у лісі Блажкевич зробили перепустку на ім'я Анюти Личаківської, яка дала змогу перебратися до Рожнятова. Жила на плебанії місцевого священика, про що писала так: «Змучилася я жити, виконуючи обов'язки швачки-полатайки. З переходу через Карпати мусіла зризигнувати, бо навальні сніги завалили усі переходи в горах. Дуже тяжко мені було звикати до тісної замкненої кімнати» [4, № 6, с. 146].

У лютому 1920 р. Іванна Блажкевич повернулася до Станиславова. Там її вітали як «гостю з того світу», бо місцеві чутки неодноразово її «повісили і розстріляли» [4, № 6, с. 146]. Через складну матеріальну ситуацію жінці, як і багатьом іншим, доводилося займатися господарством. Селяни у Східній Галичині втратили 20 % земель, які до того обробляли. До 1919 р. (порівняно з 1910 р.) кількість коней у краї зменшилася на 38 %, великої рогатої худоби – на 36 %, інших свійських тварин – на 77 % [3, од. зб. 3, арк. 4]. Купівельна спроможність селян була дуже низькою, вони несли на собі головний тягар повоєнної відбудови. Дешеві державні кредити для сільськогосподарських потреб був доступними тільки для великих землевласників. Система відшкодувань за втрати під час війни не була належним чином розроблена.

У міжвоєнний період Іванна Блажкевич взялася за шкільництво. Вона працювала секретаркою при товаристві «Взаїмна поміч українському вчителству», а також учителькою в народній школі. Якщо за Австро-Угорщини у 1911/1912 навчальному році у Східній Галичині налічувалося 2 612 початкових шкіл з українською мовою навчання, у 1919 р. в Західній Україні було 3 662 таких школи [16, с. 950], то вже у 1920/1921 навчальному році – тільки 1 930 [13, с. 126]. Робота в школі була нелегкою – у класі навчалися 60 учнів, з них 44 під час війни осиротіли. Блажкевич кинула виклик антиукраїнській освітній політиці повоєнних польських урядів: «Весела українська пісня гомоніла їх [учнів] слідами, дратуючи сусідських поліцаїв, які щораз потягали малих співаків до „відповідальності” навіть за те, що замість „поки кайдани не пірвем” причувалося їм „польських кайданів не пірвем”» [4, № 6, с. 147].

Довгоочікуваним було повернення чоловіка з полону в Туркестані. Іванна переживала, чи зможуть вони прийняти «нових себе». Радість зустрічі розвіяла сумніви: «Відчинила двері. І на порозі став мій найдорожчий, так довго вигляданий гість, такий самий як сім літ тому. Напівжива припала я до грудей свого сердечного, найріднішого друга. Через сім літ зійшлися ми, усе однаково близькі і рідні душею, хоч різні перебутим пережиттям» [4, № 6, с. 147]. Після повернення чоловік працював учителем у селах Волчкові та Ішкові. Його прохання про переведення до Денисова, де жила Іванна, шкільна влада не задовольнила з мотивів шкідливої для держави політичної діяльності дружини [14, с. 98]. За відкриту українську позицію жінка втратила двох дітей, яких поляки почастиували шоколадом, зараженим невиліковним тоді дифтеритом.

Приклад Іванни Блажкевич не можна вважати масовим. Вона була виразником настроїв відносно малої частини українських жінок, яких не задовольняли старі, патріархальні стосунки в галицькому селі. Усе ж війна

створила передумови для самореалізації жінки та зміни традиційного погляду на місце жінки в суспільстві. Більшість жінок, особливо селянок, продовжували жити у світі патріархальних цінностей. Емансипаційні прагнення жінок наштовхувалися на скептичні з цього приводу судження і протидію чоловіків. Галицьке село, навіть попри воєнне лихоліття, яке увиразнило ключову роль жінки в утриманні та захисті родини, дуже повільно сприймало думку про гендерну рівність. Право на інші, традиційно чоловічі, ролі жінкам доводилося відстоювати власною активністю, яка іноді перевершувала можливості звичайної людини. Громадська діяльність Блажкевич відбувалася в опозиції до влади – австрійської, російської, польської. Спрямованість зусиль на емансипацію українського жіноцтва та здобуття українцями власної держави зробили її категоричною в судженнях і рішучою в діях.

Література

1. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-3205. Іванна Блажкевич. – Оп. 1. – Од. зб. 4 [Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії» (1915–1917), т. 1]. – 127 арк.; Од. зб. 5 [Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії» (1915–1917), т. 2]. – 91 арк.; Од. зб. 6 [Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії» (1915–1917), т. 3]. – 154 арк.
2. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 243. Іванна Блажкевич. – Од. зб. 2 [Щоденник І. Блажкевич «Жінка на бойовій лінії», 10.08.1917–1.11.1918]. – 350 арк.; Од. зб. 6 [«Несподіванка» – спогади з часів Першої світової війни, фрагмент]. – 1 арк.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 396. Крайовий комітет допомоги голодуючому селу, м. Львів. – Оп. 1. – Од. зб. 3 [Стаття невідомого автора про економічно-господарське становище на західноукраїнських землях 1919–1924 рр.]. – 14 арк.; Од. зб. 23. Павликовський Ю. Дійсна причина голоду на західноукраїнських землях. – 4 арк.
4. Блажкевич І. Спогади (30.7.1914–4.10.1921) / Іванна Блажкевич // Дзвін. – 1991. – № 5. – С. 117–129; № 6. – С. 136–147.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху : Із праць історично-філософської секції НТШ / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
6. 3 недолі галицьких збігців у Росії // Свобода. – Нью-Джерсі, 1915. — 20 берез. (№ 33). – С. 7.
7. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. Т. 1. / ред. В. Береговий, Ю. Бойко [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2006. – 632 с.
8. Левицький К. Великий зрив : (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Львів : Червона калина, 1931. – 151 с.

9. Оголошення // Діло. – Львів, 1917. — 13 падолиста (Ч. 267). – С. 4.
10. Павликовський Ю. Галичина після війни 1914–1920 / Юліан Павликовський // Кооперативна республіка. — Львів, 1928. – Ч. 3 (березень). – С. 121–127.
11. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) / Василь Расевич // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2 (за 1995–1997 рр.). – С. 253–269.
12. Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський Господар» (1899–1944) : Історія. Досвід / Лариса Рева-Родіонова. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2000. – 368 с.
13. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Богдан Ступарик. – Івано-Франківськ : ІСДО, 1994. – 144 с.
14. Федик Я. Династія патріотів / Ядвіга Федик // Життя, віддане Україні : Спогади про Іванну Блажкевич / упоряд. Я. Федик. – Тернопіль, 2006. – С. 96–102.
15. Цвейг С. Вчорашний мир : воспоминания европейца / Стефан Цвейг ; пер. с нем. Г. Кагана // Вчорашний мир / Стефан Цвейг. – Москва, 1991. – С. 37–377.
16. Штефан А. Шкільництво. Позашкільна освіта / Августин Штефан // Енциклопедія українознавства. Загальна частина / ред. В. Кубійович. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 949–950. – Репринт. відтвор. вид. 1949 р.
17. Шухевич С. Видиш Брате мій (8 місяців серед УСС-ів) / Степан Шухевич. – Львів : Червона калина, 1930. – 232 с.
18. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1911–1931 рр.) / Олена Юрчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1931) : матеріали міжнар. наук. конф., 8–9 жовтня 2004 р. / упоряд. В. Футала. – Дрогобич, 2005. – С. 121–133.
19. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions / John-Paul Himka // Intellectuals and the Articulation of the Nation / ed. by R. Suny, M. Kennedy. – Michigan, 1999. – P. 109–165.
20. Hoszowski S. Ceny we Lwowie w latach 1701–1914 : (Z 19 diagramami) / Stanisław Hoszowski. – Lwów : Kasa im. Rektora J. Mianowskiego ; Warszawa : Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1934. – VII, 243 s.
21. Jabłońska z Seifertów H. Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914–1915 / Helena Jabłońska z Seifertów / do druku przygot. i wstępem poprzed. Hanna Imbs. – Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994. – 245 s.
22. Lwów po inwazji rosyjskiej. Wrzesień – grudzień 1914 : Opowiadanie naoczego świadka. – Wien Wien : nakł. Z. Machnowskiego, [ca 1917]. – 35 s.
23. Ossowski S. O ojczyźnie i narodzie / Stanisław Ossowski. – Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1984. – 152 s.
24. Załukiew // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. B. Chlebowskiego. – Warszawa, 1895. – T. 14. – S. 358.

Харьковский университет в судьбе М. М. Ковалевского: студенческие годы, начало научной карьеры

В статье рассмотрены интересные факты периода учебы М. М. Ковалевского в университете. При анализе его-источников особое внимание уделено оценкам М. М. Ковалевского роли Харьковского университета в его становлении как молодого ученого и общественного деятеля.

У статті розглянуто цікаві факти періоду навчання М. М. Ковалевського в університеті. При аналізі его-джерел особливу увагу приділено оцінкам М. М. Ковалевського ролі Харківського університету в його становленні як молодого вченого і громадського діяча.

The interesting facts of the period of M. Kowalewsky study in the university are considered in the article. When analyzing the ego-sources the special attention was paid to M. Kowalewsky's estimations of the role of Kharkiv University in his development as a young scientist and public figure.

В 1868 г. сын богатого харьковского помещика М. М. Ковалевского Максим закончил 3-ю Харьковскую мужскую гимназию с золотой медалью и поступил в Харьковский императорский университет.

В мемуарах будущий ученый отмечает недостатки полученного гимназического образования как типичные для всей системы среднего образования в Российской империи: слабость подготовки по иностранным языкам и точным наукам, отсутствие гимнастики или каких-либо других элементов физической культуры [6, с. 66–68]. Максим Максимович-младший считал, что «школа должна служить не только средством сообщения элементов европейской культуры, но и восполнением к тому нравственному и физическому воспитанию подрастающих поколений, главным очагом которого, несомненно, была и остается семья» [6, с. 68]. Начало формирования общественно-политических взглядов М. М. Ковалевского относится ко времени учебы в 3-й Харьковской мужской гимназии, где подросток зачитывался книгами прогрессивных авторов и либеральными журналами 1860-х – 1870-х гг. Кроме семейной библиотеки, он пользовался книгами своего родственника – профессора Харьковского университета Г. С. Рындовского [6, с. 58].

К студенческому периоду (1868–1873 гг.) относится окончательное восприятие М. М. Ковалевским идей либерализма, позитивизма, частично утопического социализма и анархизма, формирование его научных интересов.

На момент поступления на первый курс юридического факультета Харьковского императорского университета М. М. Ковалевскому только

исполнилось 16 лет. Казалось, наполненный делами распорядок жизни недавно умершего отца, предводителя Харьковского уездного дворянства, дополнительно исполнявшего 30 лет обязанности предводителя Харьковского губернского дворянства, полковника в отставке, должен был стать примером для нашего героя. Однако Максим Максимович младший, как сам признавался, после поступления в университет «первые месяцы только играл в карты и посещал провинциальные балы, рауты и обеды» [6, с. 68].

Вскоре М. М. Ковалевский изменил образ жизни. Эти перемены он объяснил следующим образом: «Пустота провинциальной среды и той «золотой молодежи», среди которой я вращался <...> стала для меня очевидной. Я сблизился с несколькими товарищами, также искавшими не столько науки, сколько <...> выработки самостоятельного мирозерцания, стал показываться в их кружках, читать рефераты и участвовать в вызванных ими прениях, одним словом, зажил жизнью несколько забегающего вперед студента, более озабоченного общим саморазвитием, чем изучением специальности» [6, с. 70].

Студенчество 1860-х – 1870-х гг. демонстрировало новые стандарты интеллектуального поведения. Одними из маркеров шестидесятников было восприятие идей либерализма, позитивизма, дарвинизма, «вульгарного» материализма, утопического социализма и анархизма в достаточно своеобразном сочетании.

Как ни странно, первая влюбленность в харьковскую общественную деятельницу Е. Н. Ковальскую также способствовала становлению М. М. Ковалевского как общественного активиста. Пытаясь снискать благосклонность Елизаветы Николаевны, наш герой вел занятие в организованном ею кружке, в т. ч. там читал рефераты об утопическом социализме [6, с. 75].

М. М. Ковалевский считал, что, кроме общего развития, обучение в университете должно формировать специалиста. Показателен его комментарий к судьбе одного из знакомых харьковского периода Шабельского: «Что же помешало ему занять в жизни то положение, какое естественно должно принадлежать уму и таланту [?]. – Излишняя скромность. Но она в нем не была заметна. Отсутствие материальных средств [?]. Но оно никогда не выступало в резкой форме. Не лежит ли действительный источник в том, что он не сумел вовремя специализироваться, что, имея разнообразные вкусы и наклонности, он стремился удовлетворить всем им в равной степени, оставаясь дилетантом в то время, как он мог бы сделаться творцом, оставить след, и может быть, глубокий, в естествознании или медицине. Люди несравненно менее

способные, принадлежавшие к тому же кружку, но, к счастью для них, односторонние, пробилась же на места профессоров и в течение десятков лет загромождали собою кафедры и в провинциальных, и в столичных университетах» [6, с. 75–76].

Характерно признание М. М. Ковалевского о причинах выбора юридического, а не историко-филологического факультета Харьковского университета: «Истории в это время легче было научиться на юридическом факультете, где тон преподавания давал незабвенный Дмитрий Иванович Каченовский... Его эрудиция была обширна и основательна, изложение талантливо и красноречиво. В России я не слыхал лучшего профессора» [5, с. 64].

Студент 1-го курса юридического факультета «стал посещать лекции Каченовского, читавшего студентам 4-го курса пять раз в неделю» [6, с. 69]. При этом М. М. Ковалевский пропускал «лекции собственных профессоров», посвятив «время, свободное от беспутной светской жизни, чтению исторических книг» [6, с. 69].

Д. И. Каченовский цитировал труды О. Конта (с некоторой критикой «Курса позитивной философии»), Дж. Ст. Милля. В его лекциях пропагандировались не только идеи О. Конта и Дж. Ст. Милля, но и общелиберальные идеи (критическое отношение к российскому самодержавию, идеи расширения избирательного права и местного самоуправления, конституционной монархии подобно английской), чётко прослеживались антипатия к немецкой метафизике и симпатия к украинофильству [2, с. 34, 40–41, 49–51, 56–59, 68–71; 9, с. 10 и др.]. Д. И. Каченовский подчёркивал, что новая, позитивная философия «вышла непосредственно из требований жизни, была подготовлена предшествующими событиями и явилась естественным, необходимым орудием гражданского прогресса» [1, с. 104].

Осенью 1869 г. Д. И. Каченовский пригласил студента 2-го курса М. М. Ковалевского «бывать на его пятницах. С этого времени я в течение 3-х лет был неоднократно посетителем его скромной гостиной» [6, с. 70–71]. В одной из публичных речей 1905 г. он подчеркивал роль внеаудиторного общения с Д. И. Каченовским в своем интеллектуальном и гражданском развитии: «Его разговоры столь же поучительны, как и его лекции» [4, с. 24]. Позднее (в мемуарах) М. М. Ковалевский вновь высоко оценивал значение общения с научным руководителем в формировании своих научных интересов: «Частые свидания с дорогим учителем и у него на дому, и во время прогулки по окрестностям счастливо направляли мой выбор, ставили передо мной все новые и новые темы и указывали средства удовлетворить моей любознательности» [6, с. 79].

Д. И. Каченовский давал способному студенту книги из своей библиотеки и рекомендовал для дополнительного чтения научную литературу из университетской библиотеки, «в которую сочинения выписывались непосредственно из-за границы, по рекомендации профессоров и, по-видимому, минуя цензуру», и которая «заклучала в себе более, чем достаточно материала для первоклассного ознакомления с европейскими порядками» [6, с. 78].

Трудами О. Конта и Дж. Ст. Милля М. М. Ковалевский заинтересовался также благодаря приват-доценту О. О. Потемне, который в лекциях по истории русского языка высоко оценивал идеи фундаторов позитивизма, и приват-доценту П. П. Цитовичу, предоставившему для чтения студенту «Cours de philosophie positive» О. Конта из своего книжного собрания. О чтении этих томов М. М. Ковалевский в мемуарах вспоминал так: «Я набросился на них с жадностью, так как знал наперёд, что найду в них ответ на всего более волновавший меня вопрос о поступательном ходе развития человечества» [6, с. 70].

За первые студенческие годы учёбы в Харьковском университете М. М. Ковалевский прочитал огромное количество научной литературы, в т. ч. работы Г. Т. Бокля, Ф. Гизо, О. Конта, Дж. Ст. Милля, К. Маркса, П. Ж. Прудона, А. Токвиля, Ф. Лорана, Г. Галамма [6, с. 69–70, 74–75, 78]. Влияние этих книг на формирование своего мировоззрения будущий ученый оценивал так: «Все эти книги заставили работать мою научную фантазию, но не в направлении к изучению догмы права» [6, с. 69].

Именно под влиянием профессора Д. И. Каченовского и других преподавателей Харьковского императорского университета М. М. Ковалевский становится сторонником идей О. Конта [4, с. 29 и др.].

Кроме того, часть лекторов объясняла слушателям необходимость проведения реформ в России. По словам М. М. Ковалевского, Д. И. Каченовский «воспитал длинный ряд поколений в идеях гражданского равенства, публичной свободы, народного самоуправления» [6, с. 82]. Мемуарист подчеркивает общественно-политическую значимость лекций своего учителя: «Когда на очередь поставлен был вопрос об отпущении крестьян на волю, Каченовский стал отводить в своем курсе десятки лекций историческому очерку возникновения, развития и падения рабства и крепостного права на Западе и, в частности, торго неграми. Когда русское общество заинтересовалось новыми судами и местным самоуправлением, из его лекций студенты имели возможность познакомиться и с мировым институтом, и с учреждением присяжных, и с земскими порядками, как Англии, так и континентальных государств Европы» [6, с. 82].

В последние месяцы жизни Д. И. Каченовского, умирающего от туберкулеза, М. М. Ковалевский читал лекции вместо него в университете: «Нередко голос настолько изменял ему, что он просил меня читать со скамьи, частью составленную, частью только исправленную мною запись его курса. Он изредка прерывал меня, чтобы внести нужные дополнения и разъяснения» [6, с. 85].

Кроме Д. И. Каченовского большое влияние на формирование М. М. Ковалевского как юриста и гражданина оказал приват-доцент Л. Е. Владимиров. Он приглашал своих студентов на заседания Харьковского губернского суда послушать речи участников процесса. Особенно поразили Максима Максимовича выступления товарища прокурора А. Ф. Кони: «Ум, красота и благородство речи, богатство образов, тонкий, столько же психологический, сколько и юридический анализ, умение вовремя сделать удачную цитату – и выше всего этого искреннее искание судебной правды, готовность найти смягчающее обстоятельство, желание не повредить подсудимому погоней за ораторскими эффектами и способность в блестящей импровизации, особенно выступавшей в ответных речах – все это вместе взятое заставляло смотреть на него, как на некое «чудо» столько же природы, сколько и искусства» [6, с. 71].

Благодаря лекциям по уголовному праву Л. Е. Владимирова студенты «живо интересовались судом присяжных, судебной экспертизой и в меньшей мере теорией прямых и косвенных улик» [6, с. 72]. Приват-доцент на практических занятиях организовывал «примерное разбирательство процессов» [6, с. 72]. М. М. Ковалевский «выступал на них то в роли обвинителя, то в роли защитника и, наконец, судьи с беспристрастным резюме председателя» [6, с. 72].

Кроме Д. И. Каченовского и Л. Е. Владимирова, мемуарист положительно пишет о И. П. Сокальском, как «человеке умном, хорошо образованном», «с заметными симпатиями к социализму» [6, с. 74]. Дополнительный материал по его предмету будущий ученый искал в опубликованном в 1865 г. лекционном курсе по статистике профессора Киевского университета св. Владимира Н. Х. Бунге. В этом пособии юношу заинтересовала «передача мыслей Прудона. Она свидетельствовала о глубоком впечатлении, произведенным на будущего министра финансов тем, что он называл критическим социализмом. Этот критический социализм привлек и меня» [6, с. 75].

Максим Максимович характеризовал учение Прудона как «социализм небоевой», который «ждет изменений в общественном строе не от насильственного переворота, а от медленного изменения самих

нравственных понятий людей, от развития человеческой солидарности или от того, что Прудон называл взаимностью (*mutualite*)» [6, с. 78].

М. М. Ковалевский перечитал на французском и русском языках многие труды П. Ж. Прудона, а затем «в тесном кружке студентов разных факультетов» прочел первый (вне студенческой аудитории) доклад на тему «Теория анархии Прудона» [6, с. 75].

Д. И. Каченовский негативно среагировал на название доклада, высказав с улыбкой автору реферата следующее: «Странный почин для человека, желающего специализироваться по государственному праву» [6, с. 75]. Кроме того, научный руководитель лично предупредил мать Ковалевского Екатерину Игнатьевну о неблагонадежных настроениях сына и «посоветовал ей держать меня подальше от всех этих „истов”» [6, с. 76]. Такой поступок своего научного руководителя Максим Максимович объясняет следующим образом: «Каченовский не был доволен моим сближением с людьми, которых он заподозривал в готовности идти далее либерально-конституционно-представительной проповеди» [6, с. 76].

Вскоре М. М. Ковалевский по доносу одного из студентов был допрошен в полиции относительно своего участия в тайных революционных организациях. Нашему герою удалось доказать, что кроме «товарищества потребителей», оказывающего помощь бедным студентам, ни в каких других организациях не состоял [6, с. 77].

После допроса в полицейском участке встревоженная мама увезла единственного сына на воды в Карлсбад. Там М. М. Ковалевский заказал себе печать, на которой были выгравированы «три дорогих мне принципа: свобода, равенство, взаимность» [6, с. 78]. Но «моя заботливая мать отобрала эту печать, которою я в моем юношеском энтузиазме вздумал было скреплять мои письма» [6, с. 78]. На склоне лет Максим Максимович благодарит мать, ибо в противном случае могло б возникнуть «дело о студенте Ковалевском, его печати и ряде скомпрометированных им лиц. Трудно ведь было допустить, что за этой печатью ничего не скрывается, кроме чисто теоретических пристрастий» [6, с. 78].

Сам М. М. Ковалевский позже очень невысоко оценивал свою общественно-политическую деятельность периода обучения в университете: «Лично я в течение моего пребывания в университете был настолько увлечен заботой о саморазвитии, что так называемой повседневной политикой занимался весьма слабо» [6, с. 78].

После получения диплома от 23 июня 1873 г. [8, с. 16 прим.] перспективный выпускник был оставлен для подготовки к профессорскому званию (по предложению нового заведующего кафедрой сравнительной истории права А. Н. Стоянова – без стипендии) [6, с. 90, 97].

Максим Максимович решил углубить свои знания, стажуясь в ведущих западноевропейских университетах.

Зимний семестр 1872–1873 учебного года он слушал лекции известных ученых на юридическом и филологическом факультетах Берлинского университета [6, с. 100–108, 112–115].

В мае 1873 г. М. М. Ковалевский переехал в Париж. Лекции и особенно практические занятия в Коллеж де Франс и Школе хартий серьезно углубили его знания в выбранной им для научной специализации отрасли истории европейских государств; в частности научили правильно читать написанные средневековой латынью тексты актовых документов [6, с. 112–133].

Сбор источников и ознакомление с научной литературой по теме магистерской диссертации М. М. Ковалевский продолжил в английских архивах и библиотеке Британского музея [6, с. 165, 168].

Кроме повышения общего профессионального уровня, стажёры непосредственно знакомились с европейскими либеральными порядками и новейшими идеями. М. М. Ковалевский оценивал только позитивно влияние пребывания в Западной Европе на мировоззрение учёных Российской империи: «Европейская мысль предлагала новые решения; вернувшиеся из двухлетних, а то многолетних официальных командировок или добровольных странствий на Западе, молодые профессора и преподаватели приступали к чтениям [лекций] с совершенно новыми заданиями, посеянными в них близким знакомством с европейской наукой и жизнью» [3, с. 427].

Из-за личного конфликта с А. Н. Стояновым М. М. Ковалевский перенес защиту магистерской диссертации из Харьковского в Московский университет. После успешной защиты диссертации на тему: «История полицейской администрации в английских графствах с древнейших времён до смерти Эдуарда III» 31 мая 1877 г. молодого талантливого ученого оставили преподавать в Московском университете.

В целом М. М. Ковалевский высоко оценивал роль Харьковского университета в формировании своего мировоззрения: «Университету я обязан <...> прежде всего и главным образом моим общим развитием. Он вызвал во мне известные запросы, породил определенные научные воззрения, дал направление моей не только теоретической, но и практической деятельности, оказал на меня не только образовательное, но и воспитательное влияние. И всего этого он достиг не одними лекциями и практическими занятиями, но и открытием мне возможности тесного товарищеского общения, возможности кружковой работы с людьми, для которых не менее меня было дорого выработать себе определённое

30

миросозерцание с помощью чтения и живого обмена мыслей» [6, с. 88]. В завещание ученый распорядился внести пункт о дарении 15 тысяч книг библиотеке alma mater (всего в библиотеке М. М. Ковалевского насчитывалось около 50 тысяч экземпляров специальной литературы по истории, праву, социологии и другим отраслям гуманитарного знания) [7, с. 81].

Литература

1. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе / Д. И. Каченовский. – Москва : Тип. Каткова, 1859. – IV, 142 с.
2. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России : речь, напис. для произнесения в торжеств. собрании имп. Харьк. ун-та 1862 г. / Д. И. Каченовский. – Харьков : Тип. ун-та, 1862. – VIII, 172 с.
3. Ковалевский М. М. Дмитрий Андреевич Дриль / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1910. — №12. — С. 427–436.
4. Ковалевский М. М. Д. И. Каченовский : Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями / М. М. Ковалевский // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22-го нояб. 1903 г. – Харьков, 1905. – С. 21–42.
5. Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество / М. М. Ковалевский // Русская мысль. – 1895. – № 1. – С. 61–80.
6. Ковалевский М. М. Моя жизнь : воспоминания / М. М. Ковалевский. – Москва : РОССПЭН, 2005. – 781 с.
7. М. М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли : К 145-летию со дня рождения М. М. Ковалевского : сб. ст. – Санкт-Петербург : Изд-во ун-та, 1996. – 240 с.
8. М. М. Ковалевский : Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин. – Петроград : Т-во А. Ф. Маркс, 1917. – 274 с.
9. Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как учёный и преподаватель / В. А. Ястржембский // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22-го нояб 1903 г. – Харьков, 1905. – С. 1–20.

Історіографія «Руської Правди»: дослідження у відділі рідкісних видань Наукової бібліотеки НЮУ ім. Ярослава Мудрого

У статті представлений аналіз стану дослідження історіографії «Руської правди» за першоджерелами, які зберігаються у відділі рідкісних видань Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Базою дослідження слугують більш як 200 першоджерел, бібліографічні описи яких увійшли до друкованого каталогу виставки та бібліографічного покажчика. Детально досліджується інформаційний потенціал унікального багатотомного зібрання руських літописів, що готувалися Археографічною комісією і виходили друком з першої половини XIX ст. Аналізуються проблеми сучасної історіографії і текстології пам'ятників права, які впливають на процес історіографічного дослідження.

В статье представлен анализ состояния исследования историографии «Русской правды» по первоисточникам, которые хранятся в отделе редких изданий Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Базой исследования служат более 200 первоисточников, библиографические описания которых вошли в печатный каталог выставки и библиографический указатель. Подробно исследуется информационный потенциал уникального многотомного собрания русских летописей, подготовленного Археографической комиссией и издававшегося с первой половины XIX в. Анализируются проблемы современной историографии и текстологии памятников права, которые влияют на процесс историографического исследования.

The article presents the analysis of the study of «*Ruska Pravda*» historiography by primary sources, which are stored in the department of rare publications of the Yaroslav the Wise National Law University. The study is based on more than 200 primary sources, bibliographic descriptions of which were included in the printed catalog of the exhibition and bibliographic index. The information potential of the unique multi-volume collection of Russian chronicles, prepared by the Archaeographic Commission and published from the first half of the 19th century, is studied in detail. The problems of modern historiography and textual studies of monuments of law that affect the process of historiographical research are analyzed.

Наш університет носить ім'я Ярослава Мудрого, і це не випадково. Важко знайти в історії становлення державності більш значущу особистість за вкладом у національне державотворення і розбудову вітчизняної правової системи. Наукова бібліотека університету приділяє велику увагу дослідженню культурної спадщини великого державного діяча, першоджерел, літератури про його життя і діяльність. Це знаходить відображення у підготовці бібліографічних покажчиків, тематичних книжкових виставок і переглядів, у проведенні екскурсій навчально-виховної спрямованості для студентської молоді та аспірантів.

Робота з пошуку книжкових джерел, статейного матеріалу і навіть окремих «крупинок» – згадок про великого київського князя, завжди

знаходиться в центрі уваги співробітників відділу рідкісних видань бібліотеки університету. Це дозволило підготувати каталог виставки «Ярослав Мудрий: великий князь, державотворець, просвітитель Київської Русі», який містить понад 200 бібліографічних описів рідкісних джерел, що вийшли друком у XIX та на початку XX ст.

Серед найбільш значущих дослідників назвемо М. Володимирського-Буданова, М. Калачова, В. Ключевського, М. Костомарова, М. Максимейка та ін. Постійний інтерес науковців та студентів університету викликає прижиттєве видання Михайла Васильовича Ломоносова 1766 р. «Давня історія від початку російського народу до смерті Великого князя Ярослава або до 1054 року», в якій вчений представив історичне значення Ярослава Мудрого не тільки як творця держави, а й як одного з основоположників розвитку вітчизняної правової системи.

З раритетів, що зберігаються у фонді і представлені в каталозі, насамперед слід звернути увагу на книгу «Найдавніше російське право в історичному його розкритті» Й. Ф. Г. Еверса, що вийшла друком у 1835 р. Чи не вперше автор, спираючись на аксіому, що закони письмові – продукт державної діяльності, доводить, що договори Олега та Ігоря, «Руську Правду» слід розцінювати саме як такі. Дослідник послідовно представив зміни, що відбувалися в правових відносинах від часів Рюрика і до затвердження Ярослава на Київському престолі. Кожне князювання розглядалося як рубіж в практичному вирішенні правових норм – Рюрик, Олег, Ольга і т. д. Для сучасного сприйняття важливим є те, що він простежив зміни основних атрибутів права: правила успадкування, кримінальне право, майнове володіння, державне управління, фінансові правові аспекти [11, с. 238].

Серед інших фундаментальних видань цікавими є, безумовно, «Оповідання про Росію» В. Арцибашева (1838), «Російський народ і держава» В. Лешкова (1858 р), «Історія Росії. Київський період» Д. Іловайського (1876), «Історичні монографії» М. Костомарова (1872), «Історія станів в Росії» В. Ключевського (1913 р.) та ряд інших.

Особливо цінним матеріалом для дослідження історіографії служить «Повне зібрання руських літописів», що «видається за височайшим повелінням Археографічної комісії» з першої половини XIX ст. Співробітниками відділу проведено великий бібліографічний пошук, що дозволив виявити згадки про Ярослава Мудрого та «Руську Правду» у значному колі літописних видань, зокрема, в Лаврентіївському і Троїцькому літописах [2, с. 56–69, 252–258], Іпатіївському літописі [1, с. 56–69, 252–258], Новгородських літописах [8, с. 1–12, 121, 208–212], Новгородських і Псковських літописах [7, с. 176], Псковському і

Софійському літописах [9, с. 124–138], Софійському літописі [10, с. 57–69], Літописі за Воскресенським списком [3, с. 313–352], Літописному збірнику, іменованому «Патріаршим або Ніконівським літописом» [5, с. 69–86], Літописному збірнику, іменованому «Тверським літописом» [6, с. 121–151], Літописному збірнику, іменованому «Літописом Авраамки» [4, с. 40–41, 267, 275–282, 304, 312]. Сьогодні ця робота по дослідженню літописних матеріалів триває.

У числі основних дослідників правової спадщини Ярослава Мудрого не можна не назвати В. І. Сергєєвича. У фондах відділу рідкісних видань університету зберігається понад 50 першоджерел цього видного теоретика права, і звернемо увагу на те, що 15 з них присвячені старожитностям права, у т. ч. дослідженню законотворчої діяльності Ярослава Мудрого, а також опису великого життєвого шляху дбайливця про справи Вітчизни.

Інтерес для дослідження представляють і праці ординарного професора Імператорського Варшавського університету Д. Я. Самоквасова, в першу чергу, варшавське видання 1878 р. його «Історії російського права. Т. 1. Засади політичного побуту давньоруських слов'ян» та ін.

Звертаючись до правової спадщини Ярослава Мудрого слід більш докладно зупинитися на історіографії «Руської правди». Найстаріший пам'ятник вітчизняного законодавства (в оригіналі – «Правда Роська») був знайдений Василем Микитовичем Татищевим в одному з Новгородських літописів і, разом з перекладом і поясненнями, у 1738 р представлений в Академію Наук. Вперше в Росії цей пам'ятник був виданий А. Л. Шлецером у 1767 р під заголовком «Правда Руська, дана в одинадцятому столітті від великих князів Ярослава Володимирича і сина його Ізяслава Ярославича». Однак після видання А. Шлецера були відкриті нові списки, і в 1792 р. в Санкт-Петербурзі в друкарні Святого Правлячого Синоду виходить видання І. М. Болтіна «Правда руська, або Закони великих князів Ярослава Володимировича і Володимира Всеволодовича Мономаха. З додатками і з поясненням слів і назв, які вийшли з ужитку». Відзначимо, що у виданні поряд з І. М. Болтіним взяли участь такі відомі історики, як І. П. Єлагін та О. І. Мусін-Пушкін.

У 1815 р. Московське товариство історії та старожитностей російських в 1-й частині «Достопам'ятностей» надрукувало під редакцією К. Ф. Калайдовича «Руську Правду» по самому давньому списку (синодальному)». У 1821 р. в «Софійському часописі» з'являється видання П. М. Строева за двома списками XV і XVI ст. У 1844 р. Руську Правду за кількома списками видає німецькою мовою професор Дерптського університету Тобін [12, с. 307–309]. Їй нарешті, найповніше видання «Руської правди» за 30 списками належить М. В. Калачову. З-під пера автора виходять

такі роботи, як «Попередні юридичні відомості для повного пояснення “Руської Правди”. Міркування, написані для отримання ступеня магістра» (1846), «Про значення кормчої в системі Стародавнього російського права» (1850), «Попередні юридичні відомості для повного пояснення “Руської Правди”» (1880). Зауважимо, що М. В. Калачов спочатку розділив списки «Руської Правди» на 4 назви, за місцем їх знаходження, але надалі було прийнято рішення про їх поділ на три редакції: коротку (найстародавнішу), розширену і скорочену (саму пізню, зроблену із розширеної). Перша склалася у XI, друга – в XII, третя – в XIII століттях.

Акцентуємо увагу на тому, що списків 1-ї редакції відомо всього чотири (зразком їх може служити список академічний), списків 2-ї редакції є набагато більше (зразками можуть служити Синодальний, Пушкінський, Троїцький та Карамзінський), списків 3-ї редакції є небагато (зразком може служити тільки список князя Оболенського).

В подальші роки увага до текстів цього законодавчого пам’ятника тільки зростала. У 1893 р. виходить праця Я. Г. Северського «Пам’ятники староруського законодавства», де поряд з Судними Грамотами (Псковською і Новгородською) наводиться й текст «Руської Правди» із зауваженнями і словником. Зразками текстових досліджень можна вважати і праці Г. Бараца «Критико-порівняльний аналіз договорів Русі з Візантією. Відновлення тексту, переклад, коментар і порівняння з іншими правовими пам’ятниками, зокрема – “Руською Правдою”», А. Гончарова «Кровноспоріднені групи у кримінальному та спадковому праві за “Руською Правдою” та іншими європейськими середньовічними пам’ятниками права», Д. Голенищева-Кутузова «“Руська Правда” і Візантія: Досвід історико-юридичної монографії»

Досить повно текст «Руської Правди» і інформація про неї міститься в підручниках і хрестоматіях XIX ст., які широко представлені у фонді рідкісних видань і також аналізуються співробітниками відділу для знаходження навіть зовсім незначних (речення, слово, згадування) відомостей про Ярослава Мудрого. Вся знайдена інформація знаходить відображення в систематично обновлюваному бібліографічному покажчику «“Руська Правда”: пам’ятник права Київської Русі». Покажчик містить понад 200 бібліографічних записів і є значною підмогою в науковій роботі вчених, аспірантів, творчої молоді університету, які цікавляться історією розвитку держави і права. На відміну від каталогу виставки, у покажчику представлені джерела, що вийшли друком не тільки в дореволюційний період, але і в радянські часи, а також сучасних авторів, що значно розширює історіографію питання. Однак основою покажчика все ж залишаються першоджерела XIX– початку XX ст. Серед таких науковців минулого, в першу чергу, слід назвати праці таких

видатних правознавців як М. П. Загоскін, В. В. Мавродін, М. О. Максимейко, П. М. Мрочек-Дроздовський, Я. Г. Северський та ін.

Звернемо увагу й на такий цікавий факт. При дослідженні історіографії Ярослава Мудрого фахівцями відділу був проведений аналіз періодів підйому або спаду наукового інтересу до теми. Отримані дані дозволяють зробити висновок про те, що в період після жовтневого перевороту (з 1917 по 1930 роки) за винятком, можливо, праць М. Д'яконова на початку 20-х років, досліджень спадщини Ярослава Мудрого ми практично не знаходимо. У 30–50-ті роки спостерігається активізація наукового інтересу правознавців та істориків до життя і законодавчого спадку Ярослава Мудрого. Серед найбільш значущих праць цього періоду слід назвати видання «Київська Русь», «Феодалні відносини в Київській державі» і «Правда Руська» Б. Д. Грекова, фундаментальне дослідження С. В. Юшкова «Руська Правда. Походження, джерела, її значення». Особливо важливе значення мало видання текстів «Руської Правди», розпочате у 30-тих роках Українською академією наук під редакцією С. В. Юшкова.

У 70-ті роки ХХ ст. знову спостерігаємо зростання наукового інтересу до законодавства Київської Русі, й зокрема «Руської Правди». Серед найбільш відомих науковців цього періоду слід назвати члена-кореспондента АН СРСР Я. М. Щапова, перу якого належать такі відомі дослідження, як «Візантійська і південнослов'янська спадщина на Русі в XI–XIII ст.», «Княжі статuti і церква у Стародавній Русі», «Статут князя Ярослава і питання про відношення до візантійської спадщини на Русі у середині XI ст.», «Редакції Статуту кн. Ярослава Володимировича».

Слід звернути увагу й на те, що географічно (за місцем, де друкувалися видання) історіографію Ярослава Мудрого характеризує дуже великий калейдоскоп країн і міст. Це, зокрема, не тільки традиційні центри наукового книговидавництва (Київ, Харків, Москва, Санкт-Петербург) тощо, але й Варшава («Норманська теорія в історії руського права» В. Ф. Тарановського), Іркутськ («Деякі методологічні та теоретичні питання становлення давньоруського права» Л. Р. Хачатурова), Казань («Історія руського права, складена за лекціями М. П. Загоскіна»), Тбілісі («Становлення права. На матеріалі Київської Русі» Л. Р. Хачатурова) та ін.

Що стосується перекладу «Руської Правди» на іноземні мови, то раніше вже зазначалося, що перший переклад німецькою мовою був здійснений професором Дерптського університету Тобієном ще у 1844 р. Є відомості, які важко із зрозумілих причин підтвердити бібліографічно, про переведення Руської Правди на англійську, польську, іспанську, італійську, французьку та інші мови.

Зауважимо й те, що в даний час інтерес до творчої спадщини Ярослава

Мудрого зростає. Сучасна історіографія життєвого і творчого шляху Ярослава Мудрого досить велика. Вже з початку ХХІ ст. вийшли такі фундаментальні праці як «Ярослав Мудрий» А. Ю. Карпова (2010), «Давня Русь на міжнародних шляхах: Міждисциплінарні нариси, культурних, торгових, політичних відносин IX–XII століть» О. В. Назаренка (2001). Великий науковий інтерес викликає видання «Стародавня Русь у світлі зарубіжних джерел» (1999).

Серед найбільш відомих сучасних українських дослідників слід виділити праці Л. Войтовича «Династія Рюриковичів» (2000), П. Толочка «Ярослав Мудрий» (2002) та «Володимир Святий. Ярослав Мудрий» (1996), В. М. Духопельнікова «Ярослав Мудрий» (2009), Г. Г. Демиденка «Ярослав Мудрий – великий князь Русі» (2013) та ін.

Безумовно, що повно представити всі джерела, що характеризують правовий процес Київської Русі в межах представленої публікації не представляється можливим. Більш того, на процес історіографічного дослідження впливають існуючі проблеми сучасної історіографії і текстології пам'ятників права, про що зазначають фахівці. Однак слід сказати, що робота по її подальшому дослідженню, розшук інформації з першоджерел права продовжується і сьогодні. А тому можливі нові знахідки, інтерпретації, тлумачення текстів «Руської Правди».

Література

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 50–258.
2. Лаврентьевская и Троицкая летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 56–258.
3. Летописи по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 317–352.
4. Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1889. – Т. 16. – С. 40–312.
5. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 69–86.
6. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 15. – С. 121–151.
7. Новгородские и Псковские летописи // Полное собрание русских летописей, изданное

по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 4. – С. 1–176.

8. Новгородские летописи. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 50–258.

9. Псковская и Софийская летописи // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 124–138.

10. Софийские летописи // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 57–69.

11. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / И. Ф. Г. Эверс ; пер. с нем. И. Платонова. – СПб. : Тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1835. – 2, XII, 423 с.

12. Энциклопедический словарь. Т. XXVII / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб : Тип. акц. общ. «Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон», 1899. – 490 с.

Два століття разом. Представники роду Каразіних у стінах Харківського університету

У статті розглядаються взаємозв'язки родини Каразіних з Харківським університетом. Показано роль представників цього роду у процесі виникнення та розвитку першого університету Лівобережної України. Висвітлено значення Харківського університету у формуванні життєвих траєкторій членів сім'ї Каразіних.

В статье рассматриваются взаимосвязи семьи Каразиных с Харьковским университетом. Показана роль представителей этого рода в процессе возникновения и развития первого университета Левобережной Украины. Освещено значение Харьковского университета в формировании жизненных траекторий членов семьи Каразиных.

The article deals with the relationship of the Karazin family with Kharkiv University. The role of the members of this family in the process of emergence and development of the oldest University on the Left Bank Ukraine is shown. The significance of Kharkiv University in shaping the life trajectories of the Karazin family members is highlighted.

Відкриття університету в головному місті Слобідської України перетворило Харків на потужний науковий, освітній та культурний центр і визначило хід його історичного розвитку на багато років уперед. Однією з найбільш яскравих постатей в історії Харківського класичного університету по праву вважається Василь Назарович Каразін, який взяв у цьому процесі найактивнішу особисту участь. Саме університетська місія, за висловом І. П. Лисяка-Рудницького, стала для В. Н. Каразіна «найбільш вікопомним ділом життя та історичною заслугою» [5, с. 78].

Внесок В. Н. Каразіна у розвиток Харківського університету був оцінений ще за життя вченого, про що свідчить його обрання до складу почесних членів у 1811 р. У подальші роки університет все більш активно популяризував особистість свого засновника на місцевому та загальнодержавному рівнях. У 1907 р. в Харкові було відкрито пам'ятник просвітителю. Упродовж останніх більш ніж ста п'ятдесяти років з-під пера університетських науковців вийшло чимало розвідок каразінознавчого спрямування, було видано цінні джерела.

Особливий сплеск інтересу до особистості В. Н. Каразіна розпочався у переддень 200-річного ювілею Харківського університету і триває донині. Саме в цей період навчальний заклад став носити ім'я свого засновника (у широкому вжитку отримавши найменування «Каразінський»). Було створено низку нових місць пам'яті (пам'ятників та меморіальних дощок). З 2010 р. вручається найвища нагорода університету – медаль імені В. Н. Каразіна, засновано премію його імені. Традиційними стали студентські «Каразінські

читання», які щорічно відбуваються на історичному, хімічному та інших факультетах. У 2013 р. до 240-ї річниці з дня народження В. Н. Каразіна в університеті були проведені ювілейні заходи [3].

Разом з тим, з Харківським університетом пов'язане ім'я не одного лише В. Н. Каразіна, а й багатьох, можливо, менш відомих, але не менш достойних представників давнього роду Каразіних.

Безперечно, першим у цьому переліку має бути назване ім'я молодшого брата В. Н. Каразіна – Івана Назаровича (1780–1836). Більшу частину свого життя він присвятив лісорозведенню та садівництву, уславившись як засновник саду в родинному маєтку Основинцях (сьогодні відомого як Краснокутський дендропарк). Цікаво, що в цьому парку донині зростає канадська тополя, яку називають ровесницею Харківського університету. Вважається, що вона була висаджена у ґрунт навесні 1803 року, коли розпочався збір коштів для відкриття Харківського університету. Варто нагадати, що І. Н. Каразін завжди підтримував свого брата у клопотах з улаштування Харківського університету. Саме брати Каразіни одними з перших внесли до фонду пожертв на відкриття університету 1000 карбованців, тим самим подавши приклад іншим слобідсько-українським дворянам [1, с. 27].

Ці клопоти увінчалися успіхом: Харківський університет розпочав свою роботу. Кількість осіб, які здобували в ньому освіту протягом 210 років, напевне, обчислюється сотнями тисяч. Серед них були і нащадки роду Каразіних. Наприклад, з семи дітей В. Н. Каразіна четверо навчалися в університеті. Старший син Василь Васильович (1807–1847) закінчив фізико-математичний факультет університету. У 1825 р. в університетській типографії вийшла друком його книга у двох частинах «Илиодометр для проверки часов, или Показатель времени восхождения и захождения солнца, во все дни года под 48 параллелями, от 40 до 69 степени северной широты». Після завершення навчання В. В. Каразін перебував на військовій службі. З травня 1840 р. він працював понадштатним помічником бібліотекаря у бібліотеці Харківського університету, однак уже на початку вересня того ж року вийшов у відставку. На фізико-математичному факультеті упродовж 1829–1831 та 1832–1833 рр. навчався Олександр Васильович Каразін (1814–1837), а Валеріан Васильович Каразін (1823–?) з 1840 р. був студентом юридичного факультету університету [2, с. 62–63].

Філадельф Васильович Каразін (1810–1878) у 1829 р. закінчив курс філософського відділення словесного факультету Харківського університету. Тривалий час він прожив у Миколаєві, де служив у штабі Чорноморського флоту. Влітку 2014 р. студенти історичного факультету під час проходження архівно-музейної та краєзнавчої практики знайшли

раніше невідомий лист В. Н. Каразіна, датований 8 жовтня 1837 р. У ньому йдеться про те, що Василь Назарович передає до бібліотеки Харківського університету таблицю відстаней між найважливішими форпостами, що знаходяться на Чорному морі. Її, вірогідно, міг передати йому саме Філадельф Васильович. Тобто його діяльність сприяла поповненню фондів університетської бібліотеки [7].

Ф. В. Каразін став першим біографом свого славетного батька, доклав чимало зусиль до увічнення пам'яті про нього, уперше висловив ідею про видання повного зібрання праць В. Н. Каразіна). Хоча цей грандіозний намір у повній мірі не реалізовано і досі, однак університетська громадськість чимало зробила для збереження каразінської документальної спадщини. Найбільш яскравим зразком є зібрання творів та епістоляріїв В. Н. Каразіна, зібраних та зредагованих Д. І. Багалієм і видрукованих університетською типографією у 1910 р. [8].

Активно відстоював Ф. В. Каразін й ідею установавання пам'ятника своєму знаменитому батькові. На жаль, йому самому не судилося побачити цей проект реалізованим (адже від перших пропозицій до реального відкриття пройшло майже 40 років). Проте цю справу продовжили інші члени родини. Так, коли у вересні 1891 р. було створено Комітет для спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну, до його складу, крім університетських професорів Д. І. Багалія, О. І. Дудукалова, М. Й. Куплеваського та Ю. І. Морозова, ректора університету М. М. Алексеєнка, увійшли племінник В. Н. Каразіна, випускник Харківського університету, господар акліматизаційного саду в Основинцях Іван Іванович Каразін (1834–1903) та онук просвітителя, петербурзький художник Микола Миколайович Каразін (1842–1908) [6, с. 3]. Вони ж брали участь в урочистому відзначенні півстолітньої річниці з дня смерті В. Н. Каразіна, яке у листопаді 1892 р. відбулося у стінах Харківського університету [9, с. 439]. Цікаво, що М. М. Каразін навіть надав на розгляд конкурсній комісії власний проект пам'ятника В. Н. Каразіну (відповідну акварель його авторства наприкінці ХХ ст. було знайдено у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського університету) [2, с. 68].

Зазначимо, що лінія прямих нащадків В. Н. Каразіна перервалася саме на Миколі Миколайовичу. Але гілка, родоначальником якої став І. Н. Каразін, продовжувала розвиватися. Коли монумент зрештою був відкритий (а відбулося це 20 червня 1907 р.), квіти до його підніжжя піднесли двоюрідні онуки просвітителя, сини І. І. Каразіна – вихованець Полтавського кадетського корпусу Іван Іванович (1859–1939) та випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету Борис Іванович (1874 – після 1919). Їхні сестри – Олена Іванівна (1887–1974) та Юлія Іванівна

(1889–1971) – також здобували освіту у стінах Харківського університету. З 1907 р. вони стали сторонніми слухачками відповідно юридичного та історико-філологічного факультетів [1, с. 30–31].

«Епоха катастроф» 1910-х – 1920-х рр. зачепила і членів родини Каразіних. Багато хто з них був змушений виїхати за кордон і зрештою загубився у вирі часу. В тих же людей, які залишилися на Батьківщині, зв'язок з університетом виявився надовго перерваним. За іронією долі, причиною цього стала належність до дворянського роду Каразіних – саме через це до університету після революції 1917 р. не змогла вступити Лідія Борисівна Каразіна (1902–1971).

Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зв'язки почали відроджуватися. У 2005 р. факультет психології Харківського університету закінчила Лідія Остапівна Каразіна – прапрапраонука І. Н. Каразіна. Інша його спадкоємниця у четвертому поколінні – Лариса Олегівна Дешко – є авторкою низки видань з історії своєї сім'ї [4]. Вона неодноразово презентувала їх у стінах ХНУ імені В. Н. Каразіна, а подарований нею рушник прикрашає читальний зал № 4 Центральної наукової бібліотеки університету.

Життєві траєкторії нащадків каразінського коріння в контексті університетської історії знаходять певну кореляцію із «зигзагами пам'яті» про В. Н. Каразіна. Більше того, ці люди багато в чому залежали від ставлення держави до цієї особистості на тому чи іншому історичному етапі. Однак недарма їх фамільним девізом є «Упертість у добрих справах». Саме ця упертість зрештою робить честь представникам роду Каразіних, а результати їх діяльності гідно доповнюють багатющу скарбницю Харківського університету.

Список літератури

1. Березюк Н. М. Достойные своего рода : (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. – 2003. – № 1. – С. 58–68.
2. Березюк Н. М. Слід добрий і вічний на землі Слобожанській : (Іван Назарович Каразін та його нащадки) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. – 2003. – № 2. – С. 26–33.
3. Вовк О. І. Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117 : Сер. : Історія. – Вип. 48. — С. 247–249.
4. Дешко Л. О. Каразіни. Основа : зб. статей / Л. О. Дешко. – Київ : Видавець Андрощук П. В., 2014. – 172 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1977. – № 11. – С. 78–97.

6. Морозов Ю. К вопросу о сооружении памятника В. Н. Каразину / Ю. Морозов. – [Харьков : б. и., 1892]. – 4 с.
7. Ольгіна Я. Подарунок Василя Назаровича / Я. Ольгіна // Харківський університет. – 2014. – 18 листоп.
8. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин ; сост. Д. И. Багалей. – Харьков : В Унив. тип., 1910. – XIX, 927 с.
9. Чествование памяти В. Н. Каразина в Харьковском университете по случаю 50-летия со дня его кончины // Киевская старина. – 1892. – № 11. – С. 438–452.

**Харьковский профессор в Новороссийском университете:
новые архивные материалы к биографии
Василия Карловича Надлера**

Статья посвящена изучению деятельности историка В. К. Надлера в Одесском университете. На основании архивных документов автор анализирует взаимоотношения Надлера с друзьями и коллегами, описывает положение семьи Надлера после смерти ученого.

Стаття присвячена вивченню діяльності історика В. К. Надлера в Одеському університеті. На підставі архівних документів автор аналізує взаємовідносини Надлера з друзями та колегами, описує становище родини Надлера після смерті вченого.

The article is devoted to the study of the activity of the historian V. K. Nadler in the Odessa University. Based on archival documents, the author analyzes Nadler's relationships with friends and colleagues, describes the situation of the Nadler family after the death of the scientist.

Жизненный путь и творческая деятельность Василия Карловича Надлера достаточно хорошо описана в справочных изданиях и научных статьях. Однако в нашем распоряжении имеются архивные материалы, которые смогут дополнить имеющиеся сведения, в частности о личной и семейной жизни профессора.

Василий Карлович Надлер родился в Харькове в 1840 году в семье провизора, начальное образование получил дома и в частном пансионе. В 1862 г. окончил историко-филологический факультет Харьковского университета со степенью кандидата. Свою диссертацию он посвятил судьбе сербского народа под властью турок в первых годах XIX ст.

С 1862 года В. К. Надлер начинает педагогическую деятельность в средних учебных заведениях Харькова и одновременно работает над магистерской диссертацией «Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начала XV века». А в 1867 году Надлер в Харьковском университете защитил докторскую диссертацию «Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV».

С начала 1868 г. Василий Карлович становится профессором Харьковского университета, затем деканом историко-филологического факультета Харьковского университета. На кафедре всеобщей истории и русской истории он читал лекции по истории средних веков, исламского мира, историю крестовых походов, историю западного мира, курсы по новейшей истории и др. Кроме службы в университете В. К. Надлер

преподавал историю и географию в местных женских гимназиях (в гимназии Филиппс, первой женской гимназии и др.).

Василий Надлер был действительным членом многих научных обществ, в том числе и первым председателем историко-филологического общества при Харьковском университете. После переезда в Одессу, 12 сентября 1891 г. он становится членом Одесского общества истории и древностей [2, с. 147].

Его научные интересы отличались удивительным разнообразием. В харьковский период его творчества стоит отметить пятитомный труд «Александр I и идея священного союза» подробно описывает российско-европейскую историю 1812—1815 гг. Второй том издания в 1886 г. был презентован министром образования царю Александру III. И в формулярном списке Надлера, в качестве особой заслуги, было отмечено повеление выразить автору от имени царя «душевную благодарность за означенные поднесения» [3, л. 69об.]. Особенно большое внимание историк уделял внешнеполитической истории.

С 1 января 1891 г. Надлер переезжает в Одессу и становится ординарным профессором и деканом историко-филологического факультета Новороссийского университета. С 1891 г. он читал курсы лекций на кафедре общей истории по истории нового времени, вел семинарские занятия по средневековой истории.

Продолжая исследования по всемирной истории, он заинтересовался краеведческой тематикой. На страницах «Одесского вестника» в 1892–1893 гг. были опубликованы 9 статей по истории Одессы и края (в редакционных публикациях писался как «уважаемый сотрудник»), 4 из которых вышли отдельными брошюрами. Среди них стоит отметить исследование «К изучению истории города Одессы» (Одесса, 1893). Василий Карлович считал себя последователем В. А. Яковлева и А. Н. Орлова, с работами которых он связывал появление «нового, действительно научного направления в одесской историографии». Для представителей этого направления было характерно критическое отношение к источникам и первостепенное внимание к «внутренней истории» города – истории ее населения. Они, по мнению Надлера, «выдвинули на первый план именно ту сторону в исторической жизни нашего города, которая представляла наибольший интерес» [7, с. 11].

Современники отмечали, что для Василия Надлера как лектора было характерно свободное владение материалом, он обладал «редким даром красноречия», рассказывал студентам о различных методах исторических исследований. Ученик Василия Карловича Владислав Бузескул вспоминал о лекциях Надлера: «Он начинает лекцию и скоро увлекает нас своею легкою, свободною, плавною речью, без записок и каких-либо конспектов...

Он являлся полным хозяином своего материала. С удивительной памятью В. К. Надлер соединял редкий дар слова... он знакомил также студентов с приемами и методами исторического исследования, разбирая на лекциях различные мнения, приводя доказательства pro и contra, делая выводы из приводимых данных» [1, с. 133]. Пребывание в Одессе усложнялось тяжелым материальным положением (на его содержании кроме жены было трое несовершеннолетних детей) и тяжелым состоянием здоровья – болезнью легких и стенокардией. Василий Карлович умер 31 марта 1894 г. в Одессе в каюте парохода «Цесаревич», направляясь в Крым по рекомендации врача [2, с. 149.].

В продолжение рассказа о личности Василия Карловича остановимся на документальных материалах к биографии ученого. В Госархиве Одесской области наибольший интерес представляет фонд Императорского Новороссийского университета.

В архивном деле «О переменах в личном составе» за 1894 г. сохранился формулярный список о службе В. К. Надлера и переписка о назначении пенсии вдове Василия Карловича – Марии Зиновитовне [3, л. 64–75.].

Эти документы отражают не только научную деятельность историка, но и дают нам представление о личной жизни профессора, его семье.

Благодаря архивным материалам становится известно, что Василий Карлович в возрасте 38 лет был «женат вторым браком» на 19-ти летней Марии Зиновитовне Дурасевич. Брак был заключен в Крестовоздвиженской церкви слободы Россоти Острожского уезда Воронежской епархии.

От первого брака у Василия Карловича было четверо детей: сын Василий (род. 25 сентября 1872 г.), дочери: Надежда (род. 11 июня 1864 г.), Наталия (род. 7 сентября 1867 г.), Елисавета (род. 30 ноября 1873 г.); от второго брака – сын Дмитрий (род. 25 октября 1880 г.).

Самая младшая дочь Елисавета с серебрянной медалью окончила Харьковский институт благородных девиц.

Самая старшая дочь Надежда стала писательницей и была замужем за Вячеславом Петровичем Лавровским, известным в Москве врачом-рентгенологом. Василий учился в Кавалерийском юнкерском училище в Елисаветграде [3, л. 89].

В своих неоднократных прошениях к ректору университета Мария пишет о бедственном положении, в котором оказалась их семья.

Смерть Василия Надлера поставила членов семьи в «совершенно безвыходное положение, лишив их единственного кормильца».

Тягость положения всей семьи еще более усилилась тем обстоятельством, что Василий Карлович не оставил никакого состояния, но имел долги в несколько тысяч рублей.

Оказавшись в трудных обстоятельствах, Мария ходатайствует о назначении для детей усиленных пенсий: «Назначением такой пенсии Ваше Сиятельство спасете от гибели несчастную семью, которая уже в настоящее время для своего ежедневного пропитания вынуждена была заложить всю свою незначительную домашнюю обстановку в Одесском городском ломбарде» [3, л. 143об.].

Выделенной пенсии семье оказалось недостаточно, и Мария вынуждена была обратиться к ректору университета с прошением о назначении ей дополнительной пенсии.

В ответ на прошение Марии Надлер ректор рассмотрел документы и ответил, что считает «совершенно достаточным обеспечение для безбедного существования» и поэтому не видит «никаких оснований поддерживать со своей стороны ходатайство об увеличении этого размера». Тем не менее, университет поддержал семью Надлер в отношении долгов покойного профессора и счел возможным назначить госпоже Надлер, независимо от основной пенсии, единовременное пособие для их погашения [3, л. 148 об.–149].

Другой вид документов – менее объективный, но очень интересный. Это документы из отдела рукописей Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург), любезно предоставленные Сергеем Березиным, а именно – личная переписка Надлера и Ивана Васильевича Помяловского (1845–1906), филолога, археолога, профессора и декана историко-филологического факультета Петербургского университета (из личного фонда Помяловского).

Письма являются отражением внутреннего мира человека, на бумаге Надлер делится с другом своими переживаниями, настроением, чувствами.

Накануне переезда в Одессу 5 апреля 1890 г. Василий Карлович пишет профессору Помяловскому: «... каждый день ожидаю бумаги и никак не дождусь. Я уже продал почти все мои вещи, земля горит у меня под ногами и одна мысль, что я могу остаться в Харькове, где все ежеминутно напоминает мне о былом, приводит меня в отчаяние...» [8, л. 20.].

Следующее письмо Василий Карлович пишет, уже будучи в Одессе в 1891 г. и находясь совершенно в другом настроении: «Наконец-то, после долгих странствий я достиг желаемой пристани, <...> мне кажется, что я буду опять в состоянии жить, работать и приносить пользу». 22 февраля прошло первое заседания Правления и Василий Карлович «получил лестные отзывы <...> большинство профессоров историко-филологического факультета крайне довольны моим назначением <...> попечитель и ректор отнеслись чрезвычайно любезно» [8, л. 23–23 об.].

Но уже через полгода мнение Надлера о ректоре Некрасове меняется: «Ректор – удивительное по истине сочетание наглости, трусости и чисто холопского духа <...> с равными себе, не говоря уже о старших, Некрасов держит себя униженно, хотя и старается напакостить втихомолку» [8, л. 23об.].

Письма являются субъективным источником, который дает нам представление о межличностных отношениях между коллегами, об атмосфере в университете.

Вот очередная иллюстрация конфликта. В письме от 20 сентября 1891 г. Надлер пишет: «С тех пор, как воинствующий Модестов покинул наш град, на факультете нашем воцарились мир, согласие и тишина. <...> Ректор начал преследовать господина Бруна, а между тем этот человек знает свое дело и ведет себя безукоризненно...» [8, л. 25].

Письма дают нам информацию о кадровых перемещениях, например Деревницкого из Харькова в Одессу, оставлении на службе проф. Мандеса и др. В переписке всплывает оценка научных изысканий молодых ученых (Бузескул, Деревницкий).

Последние письма Надлера указывают на его трудное материальное положение, тяжелое состояние здоровья. В декабре 1893 г. Надлер написал последнее письмо Помяловскому: «... я готов прекратить всякие умственные занятия и уехать по возможности скорей в одну из приморских мест Западной Европы – на Юг Франции или в Италию...» [8, л. 107–17 об.].

Последнее заявление Надлера в университет датировано 27 марта 1894 г. – прошение ректору о предоставлении отпуска по состоянию здоровья для лечения в Ялте Таврической губернии [3, л. 143 об.].

Направляясь в Крым, В. К. Надлер умер на борту парохода «Цесаревич» 31 марта 1894 г., о чем сделана запись в метрической книге одесской Александро-Невской университетской церкви. По свидетельству некрологов и воспоминаний современников, Надлер был захоронен в Харькове, однако в метрической книге указано, что он «предан земле» на старом Одесском кладбище и отметки о перезахоронении нет [4, л. 93].

В Госархиве Харьковской области мы провели исследование и поиск материалов к биографии Надлера. На хранении ГАХО имеется фонд Харьковского университета, в котором мы надеялись найти личное дело профессора, однако, все документы по личному составу были утрачены во время Второй мировой войны. Среди фондов средних учебных заведений дореволюционного периода, где могла быть отражена педагогическая деятельность Надлера и учеба его детей, искомым сведений не выявлено.

Тем не менее, мы не остались без находки: в фонде Харьковского университета имеется сообщение декана историко-филологического

факультета Надлера В. К. от 10 января 1886 года о составлении ученого плана на новый учебный семестр [5, л. 1–2]. В некоторых финансовых документах значится имя Надлера [6, л. 2об.]. И все же, документов в Госархиве Харьковской области крайне мало из-за больших утрат в годы войны.

Таким образом, документы Госархива Одесской области оказались единственными источниками для восстановления профессиональной биографии Василия Надлера, несмотря на то, что в Одессе он и его семья прожили всего несколько лет.

Мы рады, что нам представилась возможность поделиться этими материалами и дополнить биографию ученого, который в определенной степени объединил научный потенциал Харькова и Одессы.

Как архивисты, своей задачей мы считаем своей задачей обеспечение сохранности документального наследия, введение новых материалов в научный оборот в сотрудничестве с представителями своей и других профессий.

В своей работе мы руководствуемся кодексом этики архивистов, одна из статей которого гласит: «Архивисты должны совершенствовать свое профессиональное мастерство, систематически и постоянно совершенствуя свои архивные знания и делаясь результатами своих исследований и опытом работы». Что мы и стараемся делать.

Литература

1. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века : (Личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців. – Харків, 2010. – Т. 2. – С. 130–148.
2. Гончарук Т. Г. В. К. Надлер: к биографии историка / Т. Г. Гончарук, Л. В. Новикова // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 4. – С. 145–150.
3. Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). Ф. 45. Оп. 8 (1894). Д. 16.
4. ГАОО. Ф. 37. Оп. 13. Д. 274.
5. Государственный архив Харьковской области (далее – ГАХО). Ф. 667. Оп. 286. Д. 129.
6. ГАХО. Ф. 667. Оп. 286. Д. 135.
7. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы / В. К. Надлер. – Одесса : Тип. Кирхнера, 1893. – 11 с.
8. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 608. Оп. 1. Д. 1038, 1889–1893.

Несломленность духа (Жизнь и смерть доктора И. Н. Рахманинова)

В статье идет речь о жизни и деятельности выпускника Харьковского университета, доктора Ивана Николаевича Рахманинова и о его героической смерти в оккупированном Харькове в 1942 г.

У статті йде мова про життя та діяльність випускника Харківського університету, доктора Івана Миколайовича Рахманінова та про його героїчну смерть в окупованому Харкові у 1942 р.

The article introduces the life and working of the graduate of Kharkiv University, Dr. Ivan Nikolaevich Rakhmaninov and his heroic death in the occupied Kharkiv in 1942.

Сейчас, когда война пришла на нашу землю – так же неожиданно, как Великая Отечественная в 1941 г., хочется вспомнить о героической жизни в оккупированном Харькове и смерти на боевом посту нашего земляка, воспитанника Харьковского университета, доктора Ивана Николаевича Рахманинова. О нем известно немного и написано до обидного мало. О его поступке, за который он заплатил жизнью, рассказано в книге, посвященной героической борьбе харьковских медиков [3], в статьях о выдающемся хирурге А. И. Мещанинове [4, 5], о династии врачей Рахманиновых [1, 6]. Отдельных публикаций о нем пока не было.

Иван Николаевич Рахманинов родился 3 июля 1894 г. в Харькове в семье потомственного дворянина, известного харьковского врача-дерматолога Николая Ивановича Рахманинова (1859–1924). Отец был в дальнем родстве (двоюродный или троюродный брат) с известным композитором С. В. Рахманиновым, но родственных связей они не поддерживали [6]. Мать Ивана, Анна Моисеевна (уроженная Крамаренко), происходила из сельской украинской семьи. У Ивана была сестра Галина и брат Александр. Семья жила на улице Старо-Московской, 51 (ныне ул. Броненосца Потемкина).

Иван закончил Вторую харьковскую мужскую гимназию, где учился с 1906 по 1913 гг. В 1913 г. поступил учиться на медицинский факультет Харьковского университета [7]. В августе 1919 г., в разгар гражданской войны, его, пятикурсника, в числе других студентов отправили врачом в Донскую армию. В 1920 г., после окончания войны, И. Н. Рахманинов демобилизовался и продолжил обучение уже в медицинском институте (бывший факультет Харьковского университета в 1920 г. был преобразован в отдельный вуз). В 1921 г. Рахманинов получил диплом врача-терапевта.

В начале своего трудового пути он работал ассистентом терапевтической клиники Харьковского медицинского института. Позже – в одной из поликлиник города – врачом, лечащим кожные и венерические болезни [8, стб. 265, 1-я паг.] (в этой специализации он шел по стопам отца). Молодой доктор занимался и преподаванием, без труда читая лекции не только на русском и украинском, но и на французском и немецком языках. В 1938 г. был принят на должность заместителя директора госпитальной клиники внутренних болезней мединститута. Эта клиника действовала на базе 1-й городской больницы (бывшей Александровской, по адресу: ул. Карла Маркса, 25). В 1940 г. Рахманинов защитил кандидатскую диссертацию «Использование рыбьего жира в лечении язв желудка и 12-перстой кишки». Его знали в городе как высококвалифицированного врача-терапевта, научного работника, педагога, прекрасного диагноста, приветливого и веселого человека.

К началу Великой Отечественной войны Рахманинов жил с семьей (женой Леопольдиной Федоровной, сыном Николаем, матерью, сестрой и ее дочерью) на улице Броненосца Потемкина, 19 [9] и продолжал работать на своем посту в 1-й городской больнице. Одновременно он читал курс терапии во 2-й фельдшерской школе [2].

А в 9-й больнице на Холодной горе главным врачом и заведующим хирургическим отделением работал известный в городе доктор Александр Иванович Мещанинов. Он руководил и военным госпиталем, который был оборудован при больнице с началом войны. Там лечились после ранений воины Советской Армии.

Немцы быстро продвигались вглубь страны и в октябре 1941 г. вошли в Харьков. В результате военных действий был разрушен холодногогорский мост, и коллективы больниц, находящиеся по другую сторону моста, дальше от центра города (в том числе 1-й и 9-й больниц), не успели вместе с пациентами эвакуироваться.

Особая опасность нависла над 9-й холодногогорской больницей, где находился военный госпиталь. Однако Мещанинову удалось убедить представителей «нового порядка», что на территории больницы находятся только гражданские лица. Более того, немцам было объявлено, что многие пациенты больны сыпным тифом, и потому лучше никому из посторонних здесь не появляться. Доктора продолжали тайно лечить находившихся у них советских воинов, в то время как за это полагался расстрел.

Неподалеку от больницы немцы устроили концентрационный лагерь. Люди здесь содержались в нечеловеческих условиях, голодали, ежедневно из лагеря вывозили 150–200 трупов. Мещанинову удалось договориться с начальником лагеря о том, чтобы больных заключенных отправляли к

нему на лечение. Довод, что выздоровевшие заключенные смогу лучше работать на рейх, был убедительным. На базе 7-й поликлиники было развернуто новое отделение на 150 коек. Однако многие больные из лагеря стали «умирать» у Мещанинова. Документы об этом шли к немцам, а сами бойцы снабжались фальшивыми паспортами (помог харьковчанин, работавший в городской канцелярии), гражданской одеждой и тайно выводились из больницы. Многие из них вернулись в свои части [3, с. 44–58; 4, с. 303–304].

В конце концов начальник концлагеря понял, что заключенные не «умирают», а им помогают сбежать, несмотря на все запреты и угрозы. Тогда был организован специальный госпиталь для военнопленных при 1-й городской больнице [3, с. 71]. Его окружали два ряда колючей проволоки, была приставлена охрана, окна нижнего этажа замурованы, ход лечения контролировали немецкие врачи. Тем не менее, побеги продолжались. Через потайную лазейку – окно в подвале – врачи и медсестры ночью выводили выздоравливающих военнопленных на явочные квартиры [5, с. 194].

Главным шефом госпиталя был назначен немецкий военный врач Ганс Штапперт, нацист и человеконенавистник. Он обходил палаты, поднимал с коек раненых пленных и, желая удостовериться, что они и вправду не симулянты, срывал с них повязки, причиняя острую боль, заставлял прыгать на одной ноге, от чего больные падали на пол... Только после этих пыток фашистский врач шагал дальше, к следующим койкам.

Зная об этом, врачи госпиталя отправляли выздоравливающих на конспиративные квартиры. Но если вовремя не удавалось снабдить их фиктивными справками и паспортами, хирургических больных переводили на дальнейшее лечение в терапевтическое отделение, которым заведовал И. Н. Рахманинов. И когда из его отделения вдруг исчезали военнопленные, Иван Николаевич делал вид, что ничего не знает и не видит. Своим сотрудникам он рекомендовал «поменьше говорить и побольше делать».

Однажды, когда за ночь сбежало сразу 7 человек, Ганс Штапперт вызвал к себе всех врачей госпиталя и заявил, что впредь за каждый случай исчезновения людей он будет направлять не уследивших за ними медработников в гестапо и предавать военно-полевому суду. И сам будет требовать для них только расстрела. На вопрос Штапперта, не желает ли кто-то что-нибудь сказать, после некоторого молчания поднялся заведующий отделением и твердым, спокойным голосом произнес: «Я врач, а не палач. Моя обязанность лечить людей, а не нести караульную службу. Поэтому ни я, ни мои коллеги не можем отвечать за побеги...»

Штапперт был взбешен. Он приказал всем, кроме Рахманинова, покинуть комнату. Врачи вышли, но остались возле кабинета, понимая,

что сейчас произойдет что-то непоправимое. Из-за дверей доносились неистовые выкрики немца и спокойно-сдержанные ответы Ивана Николаевича. Слов, впрочем, разобрать было нельзя, но все и так понимали, о чем идет речь.

«...И вдруг в комнате раздался выстрел. Шнапперт исчерпал свои аргументы и, ни в чем не убедив врача-патриота, самолично расправился без суда и следствия с Рахманиновым» [3, с. 83]. Когда фашист удалился и врачи вбежали в комнату, они увидели своего товарища на полу, истекающего кровью. Пуля пробила лоб, смерть наступила мгновенно. Доктор Рахманинов погиб на своем боевом посту 24 ноября 1942 года [6, с. 7].

Ивана Николаевича хоронили на следующий день. На похороны пришел весь медперсонал, свободный от дежурства. Никто не произносил речей. Все понимали, что такая участь может ожидать любого из них. Тем не менее, врачи и медсестры, не считаясь с опасностью, продолжали так же самоотверженно помогать военнопленным. Смерть коллеги не испугала, но еще больше сплотила их.

Несмотря на ужесточение режима, патриоты не падали духом и делали всё, от них зависящее, чтобы спасти советских людей. Никто не знал, сколько еще предстоит терпеть фашистское иго. До полного освобождения Харькова оставалось менее года...

Героическая смерть Ивана Николаевича Рахманинова, неутомимая, с риском для жизни работа харьковских медиков показали несломленность и стойкость духа патриотов-харьковчан в условиях фашистской оккупации.

Литература

1. Берус Н. П. Рахманиновы на Слобожанщине / Н. П. Берус // Культурна спадщина Слобожанщини. Сер.: Історія родин та генеалогія. – Харків, 2004. – Чис. 1. – С. 109–111.
2. Городской архив Харьковской области. – Ф. Р-5125. – Оп. 1. – Ед. хр. 4 : Штатные расписания и смета административно-хозяйственных расходов медицинских школ Харьковской области на 1941 г. – Т. 1. – С. 79.
3. Донской Я. Бойцы в белых халатах / Я. Донской, А. Шаповал. – Харьков : Прапор, 1966. – 104 с.
4. Карнацевич В. Мещанинов Александр Иванович / Владислав Карнацевич // 100 знаменитых харьковчан / Владислав Карнацевич. – Харьков, 2005. – С. 300–305.
5. Можейко И. Александр Иванович Мещанинов / Инна Можейко // 100 знаменитых харьковчан / [К. Е. Кеворкян, И. Ю. Можейко, В. К. Нестерук и др.]. – Харьков, 2004. – С. 192–195.
6. Немировська Н. Симфонія добра Рахманінових у Харкові / Ніна Немировська // Медична газета. – 2010. – 15 трав. – С. 6–7 : іл.

7. Рахманинов Иван Николаевич (пр[изывник] 1915 г.) // Список студентов Императорского Харьковского университета на 1913–1914 академический год. – Харьков, 1914. – С. 188.
8. Рахманинов Ив. Ник., врач // Весь Харьков : справ. кн. на 1925 г. – Харьков, 1925. – Стб. 265, 1-я паг.
9. Рахманінов І. Н. [М.], д[окто]р // Список абонентів харківських міських АТС на 1935 рік. – Харків, 1935. – С. 43.

История одной коллекции: коллекция редких книг в библиотеке Балтийской Международной академии

Фонд в библиотеке Балтийской Международной академии укомплектован в соответствии с программами обучения, но часть его составляют издания, полученные в дар. Это произведения художественной литературы и исторические издания, многие из которых представляют библиографическую ценность. Такие издания хранятся в отдельном зале редких книг.

Фонд у бібліотеці Балтійської Міжнародної академії укомплектований відповідно до програм навчання, але частину його складають видання, отримані в дар. Це твори художньої літератури та історичні видання, багато з яких мають бібліографічну цінність. Такі видання зберігаються в окремому залі рідкісних книг.

A foundation in the library of Baltic International academy is sorted by the education programs, but a part of foundation keeps presented publications. These ones are works of fiction and historical publications, many of them present a bibliographical value. These editions are kept in a separate hall of rare books.

The library collection of the Baltic International Academy was formed according to study programs but some of titles are editions received as a gift. They are the works of fiction and historical publications, many of which have bibliographic value. This kind of editions is kept in a particular room of rare books.

Зал редких книг в библиотеке Балтийской Международной академии был открыт в 2012 году, в год 20-летия БМА. Коллекция книг возникла не в одночасье, она собиралась практически с первых дней существования вуза. После восстановления Независимости Латвии многие библиотеки стали реорганизовываться, поэтому директора библиотеки БМА периодически приглашали из разных мест и предлагали отобрать книги в библиотеку БМА. В результате фонд библиотеки обогатился такими изданиями, как «История Ливонии» Е. В. Чешихина (1884–1887), «Иллюстрированная история Петра Великого» А. Г. Брикнера (1912), прижизненным изданием «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина (1833–1836), собранием сочинения Н. М. Карамзина (1834). Ценные издания появились так же благодаря меценатам-библиофилам Анатолию Ракитянскому, подарившему «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона, Константину Матвееву, который передал энциклопедию под редакцией С. Н. Южакова, Владимиру Соколову, пополнившему фонд редкой книги коллекцией изданий по истории России и Лифляндии. Для юристов небезынтересным будет издание «Решения гражданского кассационного суда» в 14 томах, охватывающие период с 1868 по 1898 гг., подаренное Владимиром Багировым.

Нельзя не упомянуть издания произведений русских и зарубежных классиков второй половины XIX – начала XX в.

Отдельный блок составляют книги русских писателей, вышедшие в Латвии во времена Первой Латвийской республики (1918–1940). Так, например, в фонде хранятся: один из томов «Истории государства Российского», вышедший в свет в 1835 г.; 13-й том прижизненного собрания сочинений Антона Чехова (1903); «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний», изданная Харьковским обществом распространения в народе грамотности; 5-й том «Истории человечества Гельмольта», переведенной с немецкого языка, в котором подробнейшим образом описываются процессы становления современного миропорядка с древнейших времен. Альманах «Изобразительное искусство в Балтийских областях» за 1908 г. выходил на немецком языке. В нем давалась подробная характеристика состояния изобразительного искусства ушедшего года, представлен отчет о выдающихся архитектурных проектах как сакральных, так и гражданских, о прикладных видах искусства: ткачестве, керамике, работах из стекла. В альманахе размещены цветные вклейки, что является достаточно редким явлением для начала XX в. На одном из вкладышей – пейзаж работы Вильгельма Пурвита, латышского художника-пейзажиста, одного из основоположников современной латвийской живописи, основателя Латвийской академии художеств и её ректора с 1919 г. На одном из разворотов даны, к сожалению, не в цвете, работы рижского мастера витражей Эрнста Тодде, мастерская которого выполняла заказы не только для Риге, но и для католического костела св. Николая в Киеве.

Изданный на латышском языке «Ежегодник Его величества Российского общества огородников» сегодня может быть и не особо интересен агрономам, хотя и содержит советы по разведению петрушки, моркови, сельдерея, артишоков и пр. Но это издание должно заинтересовать филолога-балтиста, так как издано оно готическим шрифтом, орфография больше напоминает немецкую и совсем не похожа на современный латышский язык.

Все издания, безусловно, интересны как преподавателям, так и студентам и магистрантам. Кроме того, несмотря на год издания, эти книги являются носителями не только исторической и культурологической информации, но во многом актуальны и сегодня.

Литература

1. История XIX века : Западная Европа и внеевропейские государства : [пер. с фр.]. В 8 т. Т. 6. Эпоха революций / под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. – Москва : Изд. Т-ва Бр. А. и И. Гранат, 1906. – 339 с.

2. История человечества. Всемирная история : [пер. с нем.]. Т. 5. Юго-восточная и Восточная Европа / под общ. ред. проф. Г. Гельмгольца. – Санкт-Петербург : Просвещение, [1901]. – XIV, 612 с.
3. Карамзин Н. М. История государства Российского. В 12 т. Т. 12 / Н. М. Карамзин. – Изд. 4-е. – Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Смирдина, 1835. – VII, 327, 68 с., 9 л. табл.
4. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 13. Народно-хозяйственная политика. – Москва : Тип. т-ва И. Д. сытина, 1911. – 327 с.
5. Россия : Полное географическое описание нашего отечества : Настольная и дорожная книга для русских людей : [В 19-ти т.] Т. 7. Малороссия / сост. Б. Г. Карпов, А. Я. Пора-Леонович, Ф. А. Виноградов [и др.]. – Санкт-Петербург : А. Ф. Девриен, 1903. – X, 518 с.
6. Сивицкий С. Н. К двухсотлетию русского владычества в Прибалтийском крае, 1710–1910 г. : История, очерк Прибалтийского края. Северная война в пределах Прибалтийского края. Осада и взятие Риги / С. Н. Сивицкий. – Рига : Риж. пед. о-во, 1910. – 46 с. : ил.
7. Чехов А. П. Полное собрание сочинений. Т. 13 / А. П. Чехов. – Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Маркса, 1903. – 146 с.
8. Bildende Kunst in den Ostseeprovinzen, 1908. – Riga : Architektenverein, 1908. – 160 S.
9. Ķeizariskās Krievijas Darzkopības Biedrības Rīgas nodaļas Gada Grāmata, 1900. – Riga : Fr. Lassmaņa apgādībā, 1900. – 179 lp.

Художники – випускники Харківського університету

В статті розглянуто життя та діяльність видатних художників – випускників Харківського університету Г. І. Семирадського, В. І. Зарубіна, Г. С. Верейського. Ці художники відрізнялись за походженням, талантом, умовами формування особистості. Але всі вони зробили значний внесок до образотворчого мистецтва Росії та України.

В статье рассмотрена жизнь и деятельность выдающихся художников – выпускников Харьковского университета Г. И. Семирадского, В. И. Зарубина, Г. С. Верейского. Эти художники различались по происхождению, таланту, условиями формирования личности. Но все они внесли значительный вклад в изобразительное искусство России и Украины.

The article deals with life and work of famous artists – the graduates of Kharkiv University G.I.Semiradsky, V.I. Zarubin, G.S. Vereiskiy. These artists differed in origin, talent, personality formation conditions. But all of them have made a significant contribution to the fine arts of Russia and Ukraine.

Перш ніж стати студентом Імператорської Академії мистецтв, як писав Рєпін, найдемократичнішого навчального закладу в Російській імперії, де людей навіть найнижчого соціального статусу «аристократизм професії виховував безповоротно, до неупізнаваності», небагато хто зміг закінчити вищий навчальний заклад. Серед харків'ян нам (поки що!) вдалося виявити тільки трьох майстрів, які, окрім мистецької професії, отримали ще і солідний багаж університетських знань. Це Г. І. Семирадський (1843–1902), В. І. Зарубін (1866–1928) і Г. С. Верейський (1886–1962). Різні за походженням, часом формування особистості, талантом, вони здійснили значний внесок до загального контексту мистецького життя тодішньої Російської імперії та радянської доби.

Генріх Іполитович Семирадський народився 24 жовтня 1843 р. в невеликому українському містечку Новобілгороді (нині – Печеніги) на Харківщині у сім'ї вихідця з Королівства Польського, Іполита Семирадського, офіцера драгунського полку царської армії, і Михайлини Прушинської.

З 1850 р. до 1870 родина мешкає у Харкові, де минають гімназичні та студентські роки Семирадського. Незважаючи на те, що його харківський період життя був досить тривалий і становлення художника відбувалося саме тут, у біографічній літературі він не знайшов належного висвітлення. Деякі відомості можна знайти у монографії «Семирадський» Юзефа Дужика, виданій у Варшаві 1986 р., де автор також підкреслює, що «дитинство, поза лаконічною інформацією близьких та пресових біографів майстра, коли він став уже досить знаменитим, не є настільки

задокументованим докладно, щоб розповідати про нього довше» (пер. О. Денисенко) [4, с. 10].

У Харківському університеті викладало багато поляків. Серед них були приятелі батька, Іполита Семирадського, ще з шкільної лави та Віленського університету – брат славетного польського поета Адама Міцкевича, Олександр Міцкевич, Альфонс Валицький, Оскар Станіславський та Юзеф Коженювський. За їх порадою мати з дітьми оселилась у Харкові, щоб присвятити себе домашній праці та вихованню дітей. Початкову освіту Генріх здобув удома, а вже потому – у гімназії.

Хоча батько служив у війську, яке було по відношенню до Польщі загарбницьким, на патріотичному вихованню дітей це не позначилося. Батько залишив службу в чині генерала 1871 р., і решту свого життя провів у Варшаві. Уклад дому офіцера високого чину російського війська мав мало спільного з військовою професією батька. Його атмосфера і традиції були сповнені польщиною. «На Різдво чи Великдень дім родини Семирадських, зручна вілла у передмісті, був наповнений польськими гостями, які щохвилини прибували. Польські офіцери, що на чужині відбували примусову службу у російському війську, збиралися біля різдвяного столу у свого генерала. Бували відомий письменник Юзеф Коженювський та брат Адама Міцкевича – Олександр Міцкевич. Кожен поляк, якого доля закинула у далекий край, знаходив у домі родини Семирадських і двір, і серця відкритими. Про Польщу говорили тихо, голосно – про мистецтво та літературу» (пер. О. Денисенко) [4, с. 12].

Батьки не перешкоджали захопленням сина, навпаки, з задоволенням оглядали вдалі мистецькі спроби. Проте нічого не зробили, аби влаштувати йому навчання у цьому напрямку. Батько прагнув бачити сина у відповідному становищі, що забезпечувало б конкретне матеріальне утримання. Генріх, проти своєї волі, слідуючи батьківським побажанням, вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету, який закінчив, отримавши вчений ступінь кандидата природничих наук та захистивши дисертацію «Про інстинкти комах».

Учителем малювання у 2-й чоловічій гімназії, де навчався Г. І. Семирадський, був Д. І. Безперчий – прекрасний педагог, випускник Імператорської Академії мистецтв, учень славетного Карла Брюллова. Авторитет Безперчого у Семирадського був безмежний – за свідченнями першого харківського дослідника творчості Семирадського, мистецтвознавця Н. Черкаської, Генріх навіть винаймав помешкання поруч із житлом Безперчого, аби бути ближче до свого навчителя. Розповіді Д. Безперчого про навчання в Академії відіграли вирішальну роль у намірі Семирадського вступити до цього навчального закладу. На

наш погляд, існує ще одна причина впливу власне творчості Безперчого-художника на подальшу долю Семирадського. Про це свідчать його ранні роботи українського циклу, що нині знаходяться у Львівській картинній галереї – «Українська ідилія» та «Ніч на Івана Купала». Сприйняття України як «малоросійської Італії», характерні риси українського мистецтва – відчуття гармонії, затишку, настроїв ідилії, стали провідними у творчому сприйнятті Семирадського у Харкові, і згодом знайшли логічне продовження у творах італійського циклу зрілого періоду творчості. Природно, що і його творчість раннього періоду продовжує цю сюжетно-тематичну лінію. Тут, у Харкові, полюбив він не тільки мистецтво, але й природу, луки, квіти і красиви, котрі згодом відіграли таку велику роль у його полотнах. Витоки жанру ідилії в Україні не випадково знаходять логічне продовження і в петербурзький та закордонний час життя художника ще й з боку національної приналежності митця. Харківська атмосфера етнічної толерантності на кшталт західноєвропейської була досить прихильною до польщизни: Харківський університет, де поляки, як і німці, відігравали досить значну роль, віротерпимість, відсутність у історичному минулому Слобожанщини міжетнічних конфліктів, родинна атмосфера виховали Семирадського у відповідному дусі. Після Харкова початок навчання в Академії мистецтв справляв на художника подвійне враження, і, не в останню чергу, спонукав визначенню як митця саме в академічному таборі. [3, с. 39].

Університетська освіта, добрі знання з історії давнього світу та історії мистецтва, природничих наук, уміння точно і чітко викладати свої думки у поєднанні з успіхами суто навчальними, допомагають йому стати одним із кращих учнів Академії. За роки навчання він отримує шість срібних та три золоті академічні медалі. Під час канікул він відвідує Харків, бере активну участь в культурному житті міста, виставковій роботі художньої школи М. Д. Раєвської-Іванової. Харківський період життя митця закінчується 1870 р. Семирадський востаннє приїздить до Харкова з метою продати батьківський будинок. Віднині його життя буде пов'язано з Італією та Польщею.

Під час навчання в університеті Семирадський продовжує брати уроки живопису і рисунка у свого гімназичного учителя Безперчого.

На жаль, нині практично невідомі перші художні справи Семирадського-студента. Кілька графічних аркушів, що датовано цим періодом, зберігаються у відділі рисунків Національного музею у Кракові. Мабуть, Семирадський дорожив своїми ранніми роботами, беріг їх. Це жанрові замальовки, ще досить несміливі. Найраніший рисунок, виконаний 1860 р., належить Семирадському-студенту, першокурснику Харківського

університету. 1862 р. позначено рисунок «Студентська кімната Казимира Медунецького», з власноручним підписом автора:

«Студенческая комната Каз. Медунецкого в Харькове. За столом сидит хозяин дома. <...> Рядом сидит старенький флейтист – учитель музыки Медунецкого. Стоящий молодой человек – поруч. Корсак; кузен Медунецкого Йозеф Виткомирский, студент медицины и немного поэт, читает свои <...> стихи в честь пани Марии Клопотовской (позднее его жены). С чашкой чая в руке <...> повернувшись к приятелю-декламатору, сидит студент естественного факультета и <...> художник-дилетант – автор этого рисунка и комментария» [4, с. 12].

Хоча до предмету своїх університетських досліджень Семирадський більше не повертався, як пишуть дослідники його творчості, математичний розрахунок у побудові композиції, здатність сприймати світ у всіх деталях і подробицях, гостра спостережливість стануть характерними рисами його творчості.

Той же математичний, університетський, тренований розум Семирадського, допомагав йому при створенні величезної кількості полотен, якої вимагав від нього ринок, уникаючи одноманітності композицій і ремісничої халтури.

Семирадський вражав товаришів по Академії прекрасними знаннями з історії Давнього світу і мистецтва, в галузі природничих наук, вмінням красиво і чітко викладати думки і аргументовано дискутувати.

Вже стала хрестоматійною палка суперечка між критиком В. В. Стасовим і Г. Семирадським, тоді іще студентом, описана Репіним в «Далёком близком»:

«Семирадский уже горел нетерпением сразиться с критиком. Он был убеждённый академист. Во всё время продолжения этого спора мы были на стороне Семирадского. Это был наш товарищ, постоянно получавший по композициям первые номера. И теперь с какой смелостью и как красиво оспаривал он знаменитого литератора!» [6, с. 190].

Дійсно, під час дискусії зі Стасовим Репін був на боці Семирадського, хоча в подальшому їх шляхи розійдуться. Довгий час Репін буде бачити в особистості Семирадського антипода, представника чужого і йому, і всьому російському демократичному табору мистецтва. Це не завадить йому у подальшому стати своєрідним захисником Семирадського, стверджуючи, що «из всех наших русских художников эллинским характером отличаются Айвазовский, Семирадский и Верещагин» [6, с. 488].

У ході цієї знаменитої дискусії маститий критик, як його назвав Репін, «этаким Громобой», виявився у захваті від Семирадського, і Стасов, виявляється, добре знав його біографію.

«Беседа в комнатках у Антокольского и Репина, – вспоминал В. В. Стасов, – была одною из ярких и живых сценок того времени. Скоро разговор перешёл от эскиза Антокольского [«Инквизиция»] на общие принципы и задачи сначала скульптуры, а потом и всего искусства. Затеялся даже горячий спор между Семирадским и мною. Он стоял за искусство идеальное, я – за реальное, и главным предметом спора сделалось голландское искусство... Спор вышел очень живой, горячий и продолжительный <...> верно и то, что, кроме одного Семирадского, все остальные были ещё искренние и ревностные реалисты» [7, с. 480].

Коли переляканий Антокольський наступного дня пішов вибачатися за таку неповагу. Стасов розсміявся: «Мне этот спор у вас очень понравился. Семиградский ваш очень хороший диалектик. А как он идёт у вас по искусству?

– О! он получает первые номера за эскизы и первые премии за большие композиции – он на виду.

– А-а! дай бог, дай бог! Харьковский университет, – говорил он мне, – кончил по естественному отделению, кажется» [6, с. 197].

Цей невідомий пієтет перед університетською освітою було також передано Репіним в «Далёком близком».

Представляючи студентів Академії мистецтв, які зібрались на вже описаний «диспут» зі Стасовим, він вказує не тільки на походження кожного, а і його освіту: у П. Ковалевського і К. Савицького – гімназія, «малое самообразование» М. Антокольського, «домашнее воспитание» Горшкова, себе характеризує так: «Я – военный поселянин из Чугуева, самоучка» [6, с. 190].

В опублікованій автором статті «Шевченко і Репін» нами наведено приклад, як болісно Репін-студент переживав відсутність систематичної освіти: «Сором за власну неосвіченість ледве не привів до непоправного – покинути живопис, академію, зайнятися освітою» [3, с. 1159]. Цю думку він таки довго не полишав, 1881 року навіть хотів вступити вільнослухачем до Московського університету. Але змучений бюрократичними перепонами, покинув цю ідею, назвавши ректорат у притаманному своєму характеру імпульсивному стилі – «вертепом піддячих». [3, с. 1159].

Тому він з такою повагою і представляє Семирадського: «Г. И. Семирадский – поляк, окончивший Харьковский университет, сын генерала, получивший хорошее воспитание» [6, с. 190].

Наголошуючи, що головною темою творчості Семирадського протягом усього його життя залишалась історія та побут античності з VIII ст. до н.е. до III – IV ст. н.е., історичні події і доля Давньої Греції і Риму, ми маємо на увазі перш за все античну традицію. Саме її, як загальнолюдську

спадщину Римської імперії I – II ст. н.е., і за часів Семирадського, і в наш період, прийнято вважати витокami європейської цивілізації.

Дослідниця творчості Г. Семирадського, співробітник Державної Третьяковської галереї (Москва) Тетяна Карпова у своїй монографії про художника зазначає, що творчість Семирадського, високо поціновану Імператорською Академією мистецтв, можна розглядати і як частину програми «педагогічного класицизму», що активно було культивовано в Росії II пол. XIX ст. Семирадський та його колеги, історичні живописці, що працювали в стилі «неогрек», ілюструють античних авторів, «інкрустуючи» полотна зображенням давніх пам'яток, знайомлять публіку з реаліями історії та побуту часу пізньої античності, популяризуючи відкриття археології та історичної науки, прокладаючи своєрідний «місточок» між сучасністю і далеким минулим; розважаючи, повчаючи і просвітлюючи глядача.

Автор статті є свідком, який великий успіх у Харківському художньому музеї завжди мають виставки асоціації «Новий Акрополь», що на репродукційному матеріалі популяризують мистецтво давніх цивілізацій.

Тетяна Карпова зазначає: «Популярність творчества Семирадского и вообще искусства неоклассической ориентации в России подпитывалась, помимо всего прочего, распространением классического образования. В 1850-е годы – годы ученичества Семирадского во 2-й Харьковской гимназии – преподаванию латыни отводилось 22 часа в неделю, греческого – до 19 часов в неделю. В начале 1850–х годов в России было 74 гимназии, греческий язык преподавали в 45 из них. Только в 1900 году были отменены письменные экзамены по древним языкам. Для всех поступающих в университеты латинский язык был обязательным. Античность стабильно находилась в круге интересов российской интеллигенции». [4, с. 176].

Саме вибір античної тематики дозволяв Семирадському бути «наднаціональним художником, європейцем у широкому розумінні цього слова, представником так званого «космополітичного академізму», а ще, як було написано в некролозі на смерть Семирадського, «останнім класиком російського мистецтва».

Практично невідомий широкому загалу життєвий і творчий шлях Віктора Івановича Зарубіна (1866–1928) – уродженця Харкова, сина відомого в Харкові лікаря, ординарного професора кафедри хірургії, декана медичного факультету Харківського університету Івана Кіндратовича Зарубіна. Деякі перипетії його життя нагадують детектив, втім, з благополучним кінцем.

У біографії Г. Семирадського ми відзначали, як інколи доводилося долати перепони на шляху, відчайдушно окресленому відомим виразом К. Білокур: «Я буду художником!»

Дійсно, перш ніж стати художником, Зарубін, як і Семирадський закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету. 1891 р. вступив на службу до Харківської Казенної палати чиновником особливих доручень. 1893 р. вийшов у відставку, і майже відразу (у вересні цього ж року) відправився до Парижа навчатися живопису. До від'їзду до Франції він також у Харкові відвідував студію Є. Є. Шрейдера.

Напрочуд цікаво і колоритно про це пише у своїх спогадах художник А. Рілов, чий життєвий і творчий шлях було тісно пов'язано з нашим земляком. Він відкриває маловідомі і «майже детективні» сторінки біографії Зарубіна. На них варто зупинитись детальніше, оскільки вони прояснюють той доволі нелегкий шлях, який довелося йому пройти, перш ніж стати художником. Ці спогади є настільки колоритними, що ми приводимо їх повністю: «Виктор Иванович Зарубин – уроженець Харькова, сын известного профессора. Окончив университет, Зарубин решил посвятить себя живописи, вопреки желанию отца. Родители не согласились и на брак его с бедной девушкой. Виктор Иванович решил бежать за границу вместе с невестой. В Париже они обвенчались, и он поступил в мастерскую профессора Лефевра. Молодожены жили в маленькой комнате, питаясь только картофелем, иной раз и голодая. Средства Виктор Иванович добывал, сбывая за гроши свои произведения магазинам. На второй год Зарубин решил дать картину на жюри в Салон. Картина была принята и в первый же день продана, что подбодрило молодого художника и дало ему средства для дальнейшего существования. Об успехах сына узнал отец и выразил готовность помириться со своим «блудным» сыном, если тот вернётся в Россию и получит академический диплом. Виктор Иванович приехал в Петербург, поступил в Академию художеств и был принят в мастерскую Куинджи.

Я помню, как Зарубин показывал Архипу Ивановичу две свои картины на бретонские мотивы. Возле мольберта стоял автор – высокий, стройный мужчина, с закрученными вверх усами и испанскими бачками. Картины были настолько мастерски написаны, с европейской культурой, что мне казалось тогда – Зарубину нечему учиться у нас.

Виктор Иванович сразу вошёл товарищем в нашу компанию. Он играл первую скрипку в нашем струнном оркестре, а в хоре был самым громким баритоном. Он любил щегольнуть, заглушая им остальных. Это был хороший товарищ, мягкий, сердечный. В компании за выпивкой любил «форсу» показать, привязываясь к кому-нибудь из товарищей, доводя дело до ссоры, которая скоро оканчивалась дружескими объятиями и поцелуями.

За время пребывания во Франции, работая летом в Бретани, он так полюбил её, что долго не мог писать ничего, кроме бретонских женщин

в белых чепцах, группами бродящих с сетями или корзинами по берегу океана или собирающихся в бурную погоду у своих убогих хижин, с тревогой ожидая возвращения рыбацких парусов. Постепенно эти бретонки с белыми чепцами превращались в его картинах в украинских женщин в пёстрых плахах с белыми платками на головах, а бретонские хижины – в белые мазанки с соломенными крышами, уютно расположенные среди густых деревьев и фруктовых садов. Под влиянием Куинджи и товарищей его большие картины были насыщены сильными тонами и дышали каким-то таинственным настроением.

Заграничная поездка оставила следы на творчестве многих из нас. Гремевшие тогда Беклин, Штук, Клиnger и другие мюнхенские романтики-символисты отразились и на зарубинской живописи. Костя Богаевский ядовито называл Зарубина «украинским Беклином», но эти надуманные под влиянием мюнхенцев и вообще тогдашней моды настроения скоро прошли у Зарубина, он снова писал любимых старушек у своих избушек, порой возвращаясь и к бретонским хижинам. За чайным столом у себя Виктор Иванович постоянно рисовал акварелью или гуашью композиции на свои любимые темы. Это были прелестные маленькие картинки, которые охотно раскупались коллекционерами» [7, с. 92–93].

Як згадує Рилов, у майстерні Куїнджі не було особливої програми і системи. Професор кожному пропонував займатись окремо, в основному, копіюванням. Сам процес художнього навчання, як його тепло згадує Рилов, було доповнено майже домашньою атмосферою, батьківським піклуванням самого Архипа Івановича. Спільні обіди і вечеря, обов'язкове музикування: Богаєвський, Чумаков, Калмиков грали на гітарах, Зарубін і Химона – на скрипках, Латрі – на мандоліні, Вагнер – на балалайці. Колоритно і з найменшими деталями Рилов описує костюмовані бали в стінах Академії, учасниками яких також були художники.

Але все-таки навчальний процес займав найважливіше місце. Основи навчання Куїнджі полягали в простих, на перший погляд, принципах: натурні враження з максимальною «пам'яттю місця», картину треба писати «від себе», вже не пов'язуючи з етюдами, в ній повинно бути «внутрішнє», тобто думка, зміст. Вражає, якими різними були і в яких тільки місцях не працювали учні Куїнджі, з якими пощастило вчитися Віктору Зарубіну. Це Заполяр'я, Нова Земля, Карпати, Віленщина, Валаам, Тверська губернія, Латвія, Фінляндія. Зарубін працює на Харківщині. Рилов зазначає, що «некоторые товарищи приезжали с пустыми руками: летом работают не любили» [7, с. 74].

Практично майже всі роботи Зарубіна, що знаходяться у зібранні Харківського художнього музею, виконані якраз влітку, що, навпаки,

свідчить про працездатність митця без будь-яких «сезонних обмежень».

Після звільнення Куїнджі із професури Зарубін, Латрі, Вагнер і Краузе ще на рік залишаються в пейзажній майстерні О. Кисельова, щоб отримати диплом, хоча зв'язків із Куїнджі не припиняють. 1898 р. Куїнджі, згідно раніше обіцяному, повіз своїх учнів за кордон.

Серед чотирнадцяти молодих митців зустрічаємо і прізвище Зарубіна, в компанії вже добре тепер відомих майстрів – Вроблевського, Калмикова, Столиці, Химони, Богаєвського, Пурвіта. Берлін, Дюссельдорф, Дрезден. Радісний підйом, знайомство з шедеврами європейського мистецтва, як пише Рілов, вилилось в емоційний сплеск: «компания наша вместе с Архимом Ивановичем запела украинские и русские песни» [7, с. 91].

З Німеччини, оглянувши знаменитий Кельнський собор і Рейн, виїхали до Франції, до Парижа. Рілов зазначає, що «среди нас один Зарубин знал хорошо Париж и французский язык. Он был нашим гидом и толмачом во Франции» [7, с. 92].

На початку ХХ ст. пейзажі Зарубіна були дуже популярними, він був учасником майже всіх виставок, де отримував незмінну похвалу, не раз його було вшановано премією ім. А. І. Куїнджі різних ступенів. 1909 р. він отримав звання академіка.

1910 р. став останнім у житті А. І. Куїнджі. А. Рілов згадує, що його провідували і чергували біля нього його друзі: В. О. Беклемішев, скульптори Позен і Залеман. Характерно, що Куїнджі «сам просил прислать кого-нибудь из нас: то Рериха, то Зарубина, то меня (Рилова – пояснення О. Денисенко), чтобы побыть с ним ночью» [7, с. 149].

Після закінчення Академії Зарубін займає посаду секретаря Товариства заохочення художників. Той же Рілов згадує, що працювати з Зарубіним було в задоволення. Всього у віданні товариства було понад тисячі чоловік і більш ніж п'ятдесят викладачів. Йому ж належали Художньо-промисловий музей, постійна художня виставка і аукціонний зал. Там же знаходились Товариство архітекторів і магазин видавництва Общини св. Євгенії (відомо також як видавництво Червоного Хреста). Зараз можна тільки дивуватися, як активно працювало Товариство – премії, стипендії, виставки, доброчинність у високих масштабах. Після повернення М. К. Рериха на посаду секретаря Зарубін переходить на викладацьку роботу. Знову ж таки, вражає склад педагогів: Клевер, Щуко, Шусев, Білібін, Вахрамєєв, Вроблевський, Кардовський, Химона, Макаренко. Останній, до речі, виходець з України, працював у Ермітажі, згодом був директором Київського музею західного та східного мистецтва, репресований (розстріляний) за відмову підписати лист про необхідність знищення Михайлівського Золотоверхого собору (1936).

Приходить революція 1917 р., а з нею – громадянська війна, холод, голод, особливо відчутний у Петрограді, як і у всіх великих містах. Художники, чії долі потрапили у цю страшну м'ясорубку «окаянних днів», виживали, як могли, інколи чудом рятуючись від загибелі. Із уривчастих спогадів А. Рилова дізнаємось, що деякий час він і Зарубін працювали у Художньо-промисловому технікумі, який проіснував недовго, як і Училище технічного рисування. Все знаходилося у стані постійної реорганізації, ломки і перебудови. Природно, що ніхто із викладачів старої школи не міг відчувати себе впевнено. Становище Зарубіна тих років Рілов характеризує коротко: «Виктор Иванович Зарубин приходил тихий, грустный; ему очень трудно жилось» [7, с. 202].

«У ці найважчі роки свого життя, – пише дослідниця творчості В. Зарубіна Л. Савицька, – Зарубін, згадуючи дні своєї молодості, змальовував бретонок, що прогулюються зеленими й квітучими берегами, надихав пейзаж красою ідилії» [8, с. 36].

Із біографічних довідок про Зарубіна відомо, що у ці роки він працював у дитячій книжковій графіці.

Останні роки життя Зарубіна, знову ж таки, колоритно ілюструють спогади А. Рилова, який зазначає, що 1926 року Товариство імені Куїнджі стало влаштовувати великі виставки у спеціальних залах Товариства заохочення мистецтв. Вони мали великий успіх.

Природно, що на цих виставках були і роботи Віктора Зарубіна. 1928 він відійшов у вічність, похований у Ленінграді.

У Харкові зберігся фамільний особняк родини Зарубіних (вул. Конторська, 3), в Національному університеті ім. В. Н. Каразіна збережено добру пам'ять про його батька, І. К. Зарубіна, декана медичного факультету, та брата, лікаря-дерматолога Валентина Івановича Зарубіна, також відомого медика. До ювілею В. І. Зарубіна у Харківському художньому музеї буде представлено виставку-публікацію, присвячену творчості художника.

З Харківським університетом пов'язано і початок творчого шляху Г. Верейського (1886–1962), видатного графіка, живописця і педагога.

Імпульсом до зацікавлення творчою особистістю Георгія Верейського стала його графічна робота у колекції Б. В. і Т. В. Гриньових – «Автопортрет» (1946). При більш близькому знайомстві з його біографією також виявився і університетський «слід», пов'язаний, як і у Зарубіна, з майже детективними пригодами вже на політичному рівні.

В «Автопортреті» Верейський написав себе у спокійній позі, дещо самозаглибленому задумливому настрої, позначеному відчуттям легкої втоми. Художник обмежується оплічним зображенням, акцентуючи

увагу на голові моделі, зосереджуючи в ній всю силу характеристики. Перед глядачем чоловік у розквіті сил і таланту, поцінований званнями і визнанням.

Виразний погляд звернуто десь «всередину себе», не на глядача. Узагальнено, лаконічними штрихами передано вилоги піджака, кисть руки, детально опрацьовано голову і обличчя: шапку густого хвилястого волосся, що відкриває високе чоло, крупно окреслені ніс і губи.

1895 р. родина Верейських переїхала з Проскурова, де народився майбутній художник, до Харкова, який став для нього другою батьківщиною. Малюванням Георгій почав займатися ще у 9 років, його першими вправами стали портретні замальовки товаришів по гімназії, вчителів, ілюстрації з книг і журналів. Батьки підтримували захоплення сина, і скоро після приїзду до Харкова віддали його на навчання до художньої студії Є. Є. Шрейдера.

Як і інші учні Шрейдера, Верейський з вдячністю згадував свого першого наставника в мистецтві, вважаючи, що його ім'я незаслужено обійдено в історії вітчизняного мистецтва. Свого часу його картини не потрапили у музеї Петербурга та Москви, здебільшого вони опинились у приватних та музейних зібраннях Харкова.

Високу оцінку творчості Є. Є. Шрейдера дав відомий критик В. В. Стасов:

«Вторым после Ф.Васильева по пейзажу нужно поставить Шрейдера» – писав він 1872 р. у зв'язку з академічною виставкою цього року [10, с. 5].

Творчість своїх учнів Шрейдер спрямовував на реалістичні позиції, навчав також композиційній майстерності. Не обмежуючись тільки пейзажем, учні працювали також над портретом, збирались групами і писали з натури своїх друзів і знайомих.

Студія Шрейдера і згодом, вже у Петрограді, заняття у «Новій художній майстерні» (1913–1916), де викладали відомі майстри образотворчості М. В. Добужинський, Г. П. Остроумова-Лебедева, Б. М. Кустодієв, Є. Є. Лансере, по суті, стали основою його художньої освіти.

Вже будучи зрілим майстром, Верейський з великою вдячністю згадував творчі настанови Шрейдера. «То, что мне приходилось постигать в искусстве, воспринималось мной сквозь призму заложенных учителем реалистических эстетических основ» [10, с. 8].

Як художник Верейський заявив про себе 1904 р., вперше виступивши на «Весняній виставці» у Харкові. Її було влаштовано у залах Дворянського зібрання з благодійною метою. Склад авторів був досить представницьким – харківські художники, учні студії Є. Є. Шрейдера, відомі столичні художники, а також модні «салонні» майстри [10, с. 5].

Цим роком датовано один із графічних олівцевих портретів Верейського – «Портрет дідуся» (1904), що засвідчив інтерес художника до жанру психологічного портрета, в подальшому характерного для творчості митця.

Роботи Верейського на виставці привернули увагу широкого загалу і кількісним, і якісним складом: п'ять живописних портретів, в яких відчутно вплив творів В. Серова, знайомих молодому митцю за репродукціями в журналах. У газеті «Южный край» критик Н. Тамарін, оглядаючи виставку, відзначив портрети Верейського.

Не дивлячись на успіхи у мистецтві, після закінчення гімназії Георгій Верейський вступає на юридичний факультет Харківського університету, хоча, за порадою Є. Шрейдера, продовжує відвідувати його студію. Цього ж року відбулась і його перша поїздка разом із товаришем по студії Шрейдера Зефіровим до Москви і Петербурга. У Москві їм пощастило за сприяння їх харківського друга С. Досекіна познайомитись із зібранням відомого колекціонера Щукіна. Пізніше Верейський згадував те надзвичайне враження, яке справили на нього роботи сучасних західноєвропейських майстрів живопису: Моне, Ван-Гога, Дега, Сезанна, Гогена. Тиждень, проведений Верейським у Петербурзі, також було насичено незабутніми враженнями: відвідування Ермітажу, Музею Олександра III (нинішній Державний Російський музей), виставки художників об'єднання «Союз русских художников». Дев'ятого, «кривавого» січня 1905 р., після вранішнього відвідування Ермітажу, Георгій став свідком розстрілу на Двірцевій площі. Це потрясіння було настільки сильним, що, повернувшись до Харкова, художник не зміг взяти до рук олівці і пензлі.

До того байдужий до політики, Верейський, підхоплений хвилею революційного піднесення, з головою поринає у цю небезпечну справу. Ця політична активність ледь не закінчилась для юнака трагічно: за участь у спробі підготовки збройного виступу Верейського арештували, справу передали до воєнно-окружного суду. Його було взято на поруки, і під чужим прізвищем він виїхав за кордон: спочатку до Відня, потім до Мюнхена.

Перебуваючи у середовищі молоді, чия доля була такою ж невизначеною, як і його, Верейський відвідує виставки літографій Тулуз-Лотрека, англійського портрета XVIII ст., знайомиться з роботами імпресіоністів із колекції Фора. В Італії бачить картини російських майстрів В. Серова, Л. Бакста. Ці враження стали потужним імпульсом повернення до образотворчості, хоч і обтяженої невизначеністю подальшого перебігу його судового обвинувачення.

1907 р. в Харкові було розпочато слухання справи, за якою до відповідальності було притягнуто кілька десятків осіб.

«Все получили разные взыскания, меня амнистировали, – згадував Георгій Семенович, – но губернатор отказался выдать свидетельство о благонадёжности» [10, с. 12].

І знову на допомогу приходять Є. Шрейдер – його племінник, адвокат, прикладає всі зусилля з виправдання підсудного, завдяки чому військовий прокурор відмовляється від звинувачення у зв'язку з відсутністю доказів.

1911 р. Верейський переїжджає до Петербурга, відвідує лекції як вільнослухач юридичного факультету. По закінченню навчання він цілковито віддається мистецтву, співробітничав з театральним журналом «Театр и искусство», публікуючи портрети акторів, замальовки окремих сцен.

Та все ж таки художник відчуває брак систематичної мистецької освіти, пов'язаний з семирічною перервою у цих заняттях.

З 1913 р. Верейський починає відвідування занять у «Новій художній майстерні», де викладали найбільш цікаві майстри об'єднання «Мир искусства»: М. В. Добужинський, Г. П. Остроумова-Лебедєва, Б. М. Кустодієв, Є. Є. Лансере. Останній, як і Верейський, був пов'язаний із Слобожанщиною, де знаходився його масток біля села Нескучного, батьківщини його сестри З. Серебрякової. У цій майстерні Верейський провів три роки. Не полишаючи занять живописом і рисунком, художник здійснює свою давню мрію – роботу в техніці літографії.

Не переповідаючи подальший творчий і життєвий шлях Верейського, пов'язаний вже з Петроградом (згодом – Ленінградом), зазначимо, що загалом він склався щасливо і благополучно.

Однак майстер не забуває Україну. У 1920–30-ті роки в його творчому доробку з'являється чимало пейзажів, пов'язаних з Харковом та Ромнами. За свідченням співробітників Роменського краєзнавчого музею Сумської області, у Ромнах жили його бабуся і тітка, і художник бував там доволі часто. Цим місцям присвячено низку його поетичних красвидів «Пейзаж під Ромнами» (1929), «Човнова станція в Ромнах» (1930), «Алея» (1930) та інші.

У роботі з натури у творчості художника не останню роль відіграє олійний живопис. «Живопись меня питает, без неё и графика моя замирает. Она помогает мне и мыслить тонально», – неодноразово говорив художник [10, с. 20].

Серед цих картин – «Вид Харкова», «Вид Харкова з Холодної гори» (1927) [1, с. 111], що належать Державному Російському музеєві у Санкт-Петербурзі, а також роботи із колекції Харківського художнього музею «Червоний будинок у Харкові (1928) та «Харків у синій імлі», «Вид з Холодної гори (1930).

Харківський національний університет шанує пам'ять багатьох визначних особистостей, причетних до навчання чи викладання у ньому. За останній час встановлено багато меморіальних дощок, пам'ятників. Серед митців, згаданих у нашій статті, найбільше в цьому плані пощастило Г. Семирадському. У листопаді 2015 р. його ім'ям було названо художню галерею університету та встановлено меморіальну дошку. На таке ж вшанування заслуговує і родина Зарубіних – батька і синів, медиків І. К. та В. І. Зарубіних та художника В. І. Зарубіна.

Література

1. Государственный Русский музей, С.-Петербург. Живопись. Первая половина XX века : каталог А-В, т. 8. – Санкт-Петербург : Государственный Русский музей, 1997. – 141 с.
2. Денисенко О. Генрик Семирадський у Харкові / О. Денисенко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. – 2002. – № 9. – С. 36–42.
3. Денисенко О. Шевченко і Репін / Ольга Денисенко // Народознавчі зошити. – 2014. – Листопад-грудень. – С. 1154–1164.
4. Dużyk J. Siemiradzki : opowieść biograficzna / Józef Dużyk. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986. – 613, [3] s. : [98] s. tabl.
5. Карпова Т. Л. Генрих Семирадский : альбом / Т. Л. Карпова. – Санкт-Петербург : Золотой век, 2008. – 398 с.
6. Passinato : живопись, графика : каталог выставки произведений из коллекции семьи Б. В. и Т. В. Гринёвых / Харьк. худож. музей ; общ. ред., вступ.ст. О. И. Денисенко. – Харьков : [Б. и.], 2006 – 110 с.
7. Репин И. Е. Далёкое близкое / И. Е. Репин ; ред. и вступ. ст. К. Чуковского. – 4-е изд. – Москва : Искусство, 1953. – 519 с.
8. Рылов А. Воспоминания / А. Рылов. – Москва : Искусство, 1954. – 261 с.
9. Савицька Л. Українські куїнджисти Віктор Зарубін і Євген Столиця / Л. Савицька // Музейний провулок. – 2009. – № 2 – С. 29–37.
10. Чернова Г. А. Георгий Семёнович Верейский / Г. А. Чернова. – Москва : Искусство, 1965. – 163 с.

Ілюстрації

1. Г.І.Семирадський. 1843-1902
Крамниця трунаря
2. Г.І.Семирадський. 1843-1902
Римська оргія блискучих часів цезаризму. 1871
3. Г.І.Семирадський. 1843-1902
Ісаврійські пірати, що продають свою здобич. 1880
4. В.І.Зарубін. 1866-1928
Вітряки

5. В.І.Зарубін. 1866-1928

Біля річки

6. Г.С.Верейський. 1886-1962

Букет квітів

7. Г.С.Верейський. 1886-1962

Автопортрет. 1946

Приватна колекція Б.В. і Т.В.Гриньових

Северяне в манускриптах Каирской генизы

В статье рассматривается история открытия Каирской генизы, роста интереса к ее содержанию и этапы распространения каирских документов по разрозненным фондам библиотек и частным коллекциям. Отдельное внимание уделено трем документам, происходящим из Каирской генизы и гипотетически содержащим упоминания восточнославянского племенного союза северян. Автор приходит к тому выводу, что, несмотря на неоспоримую ценность подобных документов как источников по истории славян и их соседей, упоминания северян в них остались на уровне гипотез с разным уровнем поддержки со стороны научного сообщества, что делает подобные гипотезы интересными с точки зрения историографии, но маловероятными с точки зрения общей истории.

The article focuses on the history of the Cairo Genizah discovery, the growing of interest to its content and stages of spreading the Cairo manuscripts to scattered collections of libraries and private collections. Special attention is paid to three documents originating from Cairo Genizah and hypothetically containing mentions of East Slavic tribal union of Severians. The author comes to the conclusion that despite on the undoubtedly significant value of such documents as a source of the history of the Slavs and their neighbors, mention of the Severians remained at the level of hypotheses with different levels of support from the scientific community, that makes such hypothesis interesting from the view of historiography, but improbable in terms of general history.

Каирская гениза. Согласно еврейской религиозной традиции любые письмена, содержащие имя Бога, не могут быть уничтожены. Поэтому древние рукописи и печатные книги, вышедшие из употребления, обычно складываются в специальные хранилища – генизы, устраивавшиеся внутри или поблизости синагоги. Каирская гениза являлась одним из древнейших таких хранилищ – это часть синагоги Бен Эзра в Фустате (Старый Каир). Ее древнее здание изначально функционировало как христианская церковь св. Михаила, но в 882 году оно было продано евреям и переделано в синагогу [15, p. 3].

Каирская гениза представляла собой небольшую комнатку без окон и дверей. Попасть в нее можно было только по лестнице через отверстие в западной стене [15, p. 4]. Столетиями в генизу складывали ветхие рукописи, книги, письма и документы, которых к XIX веку накопилось несколько сотен тысяч.

Одним из первых людей, заинтересовавшихся Каирской генизой и получивший доступ к ее содержанию, стал еврейский путешественник Яков Сапир (Jacob Saphir). В 1864 году он в течение двух дней пытался отыскать в темной пыльной комнате интересные материалы, но в конце концов оставил это предприятие, удовлетворившись лишь несколькими страницами разрозненных манускриптов, которые он взял с собой в качестве сувенира [15, p. 5]. Годом ранее Каир посещал известный крымский

собиранье еврейских древностей Авраам Фиркович [9, с. 170], и, хотя он скрывал источники пополнения своей коллекции, многие исследователи уверены, что часть привезенных им из этой поездки рукописей происходит из Каирской генизы [15, р. 5-7]. Эти документы впоследствии были переданы в фонд Петербургской императорской публичной библиотеки.

В 1889 г. лидеры еврейской общины Фустата решили, что синагога Бен Эзра находится в аварийном состоянии и нуждается в сносе и реконструкции. В ходе этого процесса гениза была вскрыта, а рукописи, хранившиеся в ней тысячелетие, выброшены рабочими во двор синагоги и пролежали там несколько недель под открытым небом [14, р. 172]. Большое количество манускриптов было продано любопытным путешественникам, распространившим обрывки этого архива по частным коллекциям и библиотечным фондам [15, р. 8]. В частности, целую коробку рукописей в немецкий Фонд египетских исследований отправил археолог Риамо де Хюльст (count Riamo d'Hulst), занимавшийся раскопками неподалеку синагоги и ставший свидетелем небрежного отношения рабочих к древностям [14, р. 173].

В конце 1889 г. английский путешественник и коллекционер Гревиль Честер (Greville John Chester) посетил реконструкцию синагоги и увидел на полу вскрытой генизы множество древних рукописей. В течение зимы 1889–1890 гг. он регулярно поставлял партии манускриптов в Бодлианскую библиотеку Оксфорда. Зимой 1890–1891 гг. доступ к генизе, по-видимому, был закрыт для коллекционера, поскольку он обратился к услугам неизвестного перекупщика в Каире, ресурсы которого, впрочем, истощились к началу 1892 г. Всего Гревиль Честер продал Бодлианской библиотеке 991 манускрипт Каирской генизы. С его смертью в мае 1892 г. были потеряны сведения о местонахождении манускриптов генизы и контакты с местными поставщиками [14, р. 174–175].

Сотрудник Бодлианской библиотеки Адольф Нойбауэр (Adolf Neubauer) попытался восстановить контакты через Риамо де Хюльста, но, по свидетельству немецкого археолога, часть манускриптов была уже выброшена вместе со строительным мусором, часть была захоронена на территории синагоги, еще одна часть была вкопана в землю при строительстве дороги. Большая часть манускриптов все же сохранилась и была возвращена в реконструированное помещение генизы, но вход в нее теперь располагался не в стене, а в потолке на высоте 4 метров [14, р. 176–177]. По мнению Ребекки Джефферсон (Rebecca Jefferson), новое устройство входа в генизу может свидетельствовать о том, что фустатская община поняла ценность своего архива и решила пресечь попадание в генизу незваных гостей и взять торговлю древностями в

собственные руки [14, р. 177]. В 1895 году Риано де Хюльст сумел наладить связь с ответственными за генизу людьми, которые предложили ему всю коллекцию за 50 фунтов стерлингов с условием выплаты комиссионных в 5 фунтов стерлингов. Такая цена видимо не устроила руководство Бодлианской библиотеки и приобретена была только часть коллекции за 10 фунтов стерлингов [14, р. 179–180].

В 1896 г. во время своего очередного путешествия по Востоку Элкан Адлер (Elkan Nathan Adler), сын главного раввина Великобритании, известный своим интересом к древним еврейским рукописям, посетил Каирскую генизу и имел возможность вынести из нее столько манускриптов, сколько поместилось в мантию Торы, которую смотрители синагоги одолжили ему специально для этой цели [15, р. 7]. Несмотря на то, что приобретение Адлера было названо Нойбауэром «бесполезным мусором» [14, р. 181], налаженные им каирские контакты впоследствии сыграли важную роль для других исследователей.

Новый поворот в истории Каирской генизы произошел в 1896 г., когда две исследовательницы из Кембриджа, сестры-близнецы Агнес Льюис и Маргарет Гибсон (Agnes Smith Lewis, Margaret Dunlop Gibson), привезли из Каира несколько манускриптов Каирской генизы. Основную часть документов они передали в спонсируемый ими Пресвитерианский Вестминстерский колледж, но два документа, которые вызвали у них особый интерес, они передали ученому Кембриджского университета Соломону Шехтеру (Solomon Schechter). В этих двух листках, исписанных ивритскими письменами, Шехтер распознал текст утерянной тысячу лет назад «Книги Премудрости Иисуса, сына Сирахова» («Book of Ben Sira») [15, р. 9; 14, р. 181]. Находка произвела сенсацию и привлекла внимание к хранившей ее сокровищнице. А. Нойбауэр пересмотрел все рукописи, привезенные из Каирской генизы, в поисках «Книги Премудрости...» и отыскал 9 листов с текстом этого произведения. С этого момента между Кембриджским университетом и Бодлианской библиотекой началась жестокая конкуренция в попытках собрать в своих фондах как можно больше рукописей Каирской генизы [14, р. 181, 182].

Несмотря на преимущество, выражавшееся во владении информацией и контактами, Адольф Нойбауэр испытывал затруднения в средствах и пытался договориться с руководством синагоги о более низкой цене за коллекцию [14, р. 182]. В то же время, С. Шехтер получил финансовую помощь от кембриджского гебраиста Чарльза Тейлора (Charles Taylor), а также два рекомендательных письма: из Кембриджского университета главе еврейской общины Каира и от Элкана Адлера к главному раввину Каира. С помощью последнего в декабре 1896 г. Шехтер получил доступ

к Каирской генизе, где смог купить всю ее коллекцию за 300 фунтов стерлингов. Несмотря на то, что Шехтеру было позволено взять все, что хранилось в помещении генизы, он ограничился только манускриптами, оставив печатные книги на месте [15, р. 10]. Всего Шехтер вывез из Каирской генизы около 200 000 манускриптов [14, р. 182].

В июне 1898 г. Ч. Тейлор и С. Шехтер передали коллекцию Каирских манускриптов Кембриджскому университету на определенных условиях. По одному из них манускрипты должны были храниться как отдельная коллекция под названием «Taylor-Schechter collection from the Genizah of Old Cairo». Другие условия касались особых прав доноров на пользование коллекцией. Все условия были приняты университетом в ноябре 1898 года и в течение 10 лет все манускрипты были обработаны и экспонированы в удобной для работы исследователей форме [15, р. 11-12].

Таким образом, сокровища Каирской генизы разбросаны по библиотекам различных университетов и частным коллекциям. Основная часть ее манускриптов попала в коллекции Кембриджского университета, Бодлианской библиотеки в Оксфорде, а также Петербургской Императорской публичной библиотеки.

Среди множества ценнейших документов, вышедших из стен Каирской генизы, предметом нашего интереса являются три документа, в текстах которых предположительно упоминается одна из восточнославянских идентичностей – летописные северяне. Все три интересующих нас документа относятся к хазарской корреспонденции X века. Это письмо царя Иосифа Хасдаю ибн Шапруту (приобретенное Авраамом Фирковичем в числе документов Каирской генизы в 1863 г. и открытое А. Я. Гаркави в 1874 г. в коллекции Петербургской Императорской публичной библиотеки), так называемое «Киевское письмо» (обнаруженное Норманом Голбом в 1962 г. в кембриджской коллекции Тейлора-Шехтера), а также «Кембриджский документ» (открытый самим С. Шехтером в кембриджской коллекции в 1912 г.).

Письмо царя Иосифа. В пространной редакции ответного письма хазарского правителя Иосифа кордовскому вельможе Хасдаю ибн Шапруту упоминаются некие «С-в-р» в числе «народов», платящих дань Хазарии. Многие исследователи видят в этом этнониме восточнославянский племенной союз северян.

В первой публикации перевода пространной редакции А. Я. Гаркави интерпретировал «С-в-р» как «Sewer (oder Sawar)» (т. е. «север» или «савар») [13, s. 86]. В русском переводе он склонился все же к варианту «север» [2, с. 160], указав в комментарии: «Север – наверно, северяне...» [2, с. 165]. П. К. Коковцов в своем комментарии к этнониму «С-в-р»

лишь повторил мнение А. Я. Гаркави [7, с. 99]. Перевод и комментарии еврейско-хазарской переписки, выполненные П. К. Коковцовым, стали классическими и перепечатываются поныне, воспроизводя и атрибуцию «С-в-р» к северянам, предложенную А. Я. Гаркави во второй половине XIX века [5, с. 204].

В своем труде, посвященном истории Хазарского государства, А. П. Новосельцев привел выдержку о подвластных хазарам «народах» из пространной редакции письма Иосифа, где вместо «С-в-р» указал «суур» [8, с. 108] и интерпретировал этот этноним как вариацию «савир-сувар» [8, с. 157], не поясняя, впрочем, почему в списке царя Иосифа это племя указывается дважды. Такое объяснение попыталась найти Е. С. Галкина. По ее мнению, ответ на этот вопрос находится в сообщении Ибн Фадлана о разделении этноса сувар на две части в результате межплеменных противоречий, в результате которых одна группа осталась в подчинении Волжской Булгарии, а вторая откочевала на западный берег Волги [1, с. 387]. Этой же точки зрения сначала придерживался и М. И. Жих [6, с. 136], однако, в одной из своих недавних работ он предложил другую гипотезу, основанную на предположении генетической связи северян с именьковской культурой.

По предположению М. И. Жиха, северяне восприняли свой этноним в IV–VII вв. в Среднем Поволжье (именьковская культура). В результате последующей миграции они оказались на территории Днепровского Левобережья (волынцевская культура) и впоследствии стали племенным союзом, известным нам по летописям как «север» или «северяне» (роменская культура). Те же немногочисленные представители именьковской культуры, которые не приняли участие в миграции и остались в Поволжье, сохранили свой этноним, и именно он, как считает М. И. Жих, отражен в пространной редакции письма царя Иосифа в форме «С-в-р» [6, с. 136, 137, 142].

Следовательно, среди исследователей существуют разногласия относительно атрибуции этнонима «С-в-р» в пространной редакции. Большинство из них вслед за А. Я. Гаркави и П. К. Коковцовым, видят в нем летописных северян, другие – их «средневожских родственников» [6, с. 136], третьи – кочевых савиров.

Киевское письмо. В 1962 г. американский источниковед Норман Голб, работая с коллекцией Тайлера-Шехтера в библиотеке Кембриджского университета, обратил внимание на интересный документ X века, впоследствии ставший известным под названием «Киевское письмо» [3, с. 17, 18], поскольку в нем удостоверялась личность одного из членов еврейской общины Киева. Письмо подписано главами еврейских семей

общины и одно из них – «Иуда, по прозвищу SWRTH» [3, с. 31].

По мнению Омеляна Прицака, «ТН» в SWRTH является суффиксом /ТА/, две главные функции которого: образование личных имен из нарицательных или племенных имен, а также указание принадлежности к определенному племени [3, с. 56]. Следовательно, «прозвище (фамилия) Иуды в Киевском письме – SWRTH/Säwärtä – означает или Säwär (Савар) или «принадлежащий к племени Säwär»» [3, с. 56]. В качестве параллели к имени SWRTH исследователь приводит тюркский этноним «савиры», присутствующий в пространной версии письма царя Иосифа в форме «С-вар». Впрочем, А. Н. Торпусман интерпретировал SWRTH Киевского письма как «Северята», т.е. принадлежащий к племени северян [10, с. 52]. Последний вариант прочтения не исключает и Норман Голб [3, с. 205].

Новый взгляд на трактовку SWRTH предложил в 1999 году лингвист и тюрколог Марсель Эрдал (Marcel Erdal). По его мнению, уточнение «по прозвищу» заставляет нас ожидать именно прозвище, а не принадлежность к племени, и предлагает прочтение SWRTH как германского swartä, что значит «черный», или готского/раннескандинавского «темный» [12, р. 101]. С точки зрения Константина Цуккермана, SWRTH можно прочесть и как SYRTH (поскольку переписчики еврейских манускриптов часто путают буквы «вав» и «йод») и толковать его как русское «сирота» («Иуда, по прозвищу Сирота») [17, р. 13].

Таким образом, мнения исследователей относительно имени SWRTH разошлись. Сначала, как и в случае с этнонимом С-в-р в письме царя Иосифа, выбор колебался между атрибуцией корня SWR к северянам или савирам, а затем и эти трактовки были подвергнуты сомнению.

Кембриджский документ. В 1912 г. С. Шехтер опубликовал «неизвестный хазарский документ», найденный им среди кембриджской коллекции документов Каирской генизы [16, р. 181–219]. По предположению исследователя, манускрипт был написан «где-то на Востоке в XII веке, если не раньше» [16, р. 184]. П. К. Коковцов посчитал Кембриджский документ фальсификацией более позднего времени (XII–XIII вв.) и не рассматривал его как источник X века [7, с. XXXV–XXXVI].

Позже, новое исследование Кембриджского документа, в том числе с использованием ультрафиолетовых снимков манускрипта, провел Норман Голб [3, с. 128]. Он пришел к выводу, что рукопись является подлинным списком, сделанным в XI веке с письма, отправленного в X веке из Константинополя хазарином, подчиненным царю Иосифу, в ответ на письмо Хасдая ибн Шапрута [3, с. 117–120].

В тексте этого константинопольского письма упоминаются события, связанные с нападением русского царя Х-л-гу (Олега) на территорию

под названием «С-м-к-рай», принадлежащую хазарам, и последовавшего вслед за этим ответного военного похода правителя этой территории, Песаха. Вот как интерпретировал соответствующие строки С. Шехтер: «...и пришел он в ночи на область северян (province of the Sewerians) и взял их обманом» [16, р. 217]; «И Бог подчинил его Песаху, и нашел он... награбленное, что взял тот у северян (from the Sewerians)» (перевод автора, в скобках приведены фрагменты оригинальной публикации текста С. Шехтера) [16, р. 218].

По мнению С. Шехтера, нет причин сомневаться в том, что под русским царем Х-л-гу следует понимать Вещего Олега, а под жертвами его нападения – северян, о которых из русских источников известно, что они были вассалами Хазарии и впоследствии были атакованы Олегом [16, р. 196]. Впрочем, трактовка С. Шехтера указанных строк текста Кембриджского документа была оспорена П. К. Коковцовым. С его точки зрения, более вероятно, что под «С-м-к-рай» следует понимать не северян, а искаженную форму слова S-m-k-r-g с пространной редакции письма Иосифа, которое П. К. Коковцов в своем переводе этого памятника трактовал как «Тмутаракань» [7, с. 118]. Этой версии придерживается Н. Голб [3, с. 132, 133, 164] и другие современные исследователи [5, с. 182, комм. 33].

Различные объяснения в историографии нашел анахронизм Кембриджского документа, заключающийся в том, что речь в нем идет о времени правления хазарского царя Иосифа (930-е – 960-е гг.), византийского императора Романа I Лакапина (920–944 гг.) и великого князя Олега, который, по сведениям Повести временных лет, умер в 912 году. С. Шехтер объяснил это явление тем, что автор письма пользовался вторичными источниками и напутал в своем тексте как имена, так и даты [16, р. 197]. П. К. Коковцов указал, что для такого источника как Кембриджский документ подобные «странности средневековой литературы» не являются чем-то удивительным [7, с. XXXIII]. По мнению А. А. Горского, титул Олега «мэлэх» можно интерпретировать как «князь», а не «царь» и, соответственно, в тексте Кембриджского документа речь может идти не о Вещем Олеге, а о любом другом русском князе с таким именем [4, с. 72]. Последнюю трактовку в свою очередь оспорил К. Цукерман, указав на тот факт, что в древнееврейском языке указанный термин применялся только к верховным правителям [11, с. 345]. Сам же К. Цукерман видит в сообщении Кембриджского документа очередное доказательство проблем хронологии ранней истории Руси, основанной на сообщениях «Повести временных лет» [11, с. 345, 346].

Таким образом, северяне в Кембриджском документе фигурируют только в самой ранней трактовке этого источника, сделанной его

открывателем С. Шехтером. Такая трактовка не была поддержана другими авторами.

Выводы. Таким образом, Каирская гениза стала богатым источником бесчисленных манускриптов, содержащих информацию об истории не только еврейского, но и других народов, в том числе славян и их соседей. И хотя упоминания восточнославянских северян в некоторых документах Каирской генизы вызывают большие сомнения у современных исследователей, сам факт наличия таких гипотез является ценным историографическим источником. К тому же, манускрипты Каирской генизы, разбросанные по разрозненным коллекциям, все еще могут хранить в себе неисследованные документы, способные пролить новый свет на хазарскую переписку X века и место северян в ней.

Литература

1. Галкина Е. С. Кочевая периферия восточных славян и Древней Руси: этносоциальные процессы и политогенез : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Е. С. Галкина. – Москва, 2006. – 641 с.
2. Гаркави А. Хазарские письма : (По рукописям Императорской публичной библиотеки) / А. Гаркави // Еврейская библиотека : ист.-лит. сб. – – Санкт-Петербург, 1879. – Т. 7. – С. 143–165.
3. Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Норман Голб, Омелян Прицак ; [науч. ред., послесл. и ком. В. Я. Петрухина]. – Москва ; Иерусалим: Гешарим, 1997. – 240 с.
4. Горский А. А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства / А. А. Горский. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. Т. 3. Восточные источники / [под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – Москва : Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2009. – 264 с.
6. Жих М. И. Заметки о раннеславянской этнонимии : (Славяне в Среднем Поволжье в I тыс. н.э.) / М. И. Жих // Исторический формат. – 2015. – № 4. – С. 129–150.
7. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П. К. Коковцов. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1932. – XXXVIII, 134 с., 4 табл.
8. Новосельцен А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. / А. П. Новосельцен. – Москва : Наука, 1990. – 264 с.
9. Старкова К. Б. Рукописи коллекции Фирковича Государственной публичной Библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Шедрина / К. Б. Старкова // Письменные памятники Востока : Ист.-филол. исслед : ежегодник, 1970. – Москва, 1974. – С. 165–192.
10. Торпусман А. Н. Антропонимия и этнические контакты народов Восточной Европы в средние века / А. Н. Торпусман // Имя – этнос – история. – Москва, 1989. – С. 48–53.

11. Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории / К. Цукерман // У истоков русской государственности : ист.-археол. сб. : материалы междунар. науч. конф., 4–7 окт. 2005 г., Великий Новгород. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 343–351.
12. Erdal M. The Khazar Language / Marcel Erdal // The World of the Khazars : New Perspectives : Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. – Netherlands, 2007. – P. 95–108.
13. Harkavy A. Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's (um 960) als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands / Dr. A. Harkavy // Russische Revue : Monatsschrift für die Kunde Russlands. – St. Petersburg, 1875. – Bd 6. – S. 69–97.
14. Jefferson R. The Cairo Genizah Unearthed : The Excavations Conducted by the Count d'Hulst on Behalf of the Bodleian Library and Their Significance for Genizah History / Rebecca Jefferson // «From a sacred source» : genizah studies in honour of Stefan C. Reif / Ben M. Outhwaite. – Leiden, 2010. – P. 171–200.
15. Kahle P. E. The Cairo Geniza / Paul E. Kahle. – 2nd ed. – New York : Frederick A. Praeger Publishers, 1960. – 370 p.
16. Schechter S. An unknown Khazar document / S. Schechter // The Jewish Quarterly Review. – 1912. – Vol. 3, № 2. – P. 181–219.
17. Zuckerman C. On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo / Constantin Zuckerman // Ruthenica. – 2011. – T. 10. – С. 7–56.

Университетские традиции как стимул развития музыкальной культуры Харькова

В статье подчеркивается ведущая роль Университета в развитии концертной жизни и музыкального образования в Харькове первой половины XIX в. Прослеживается связь с университетскими традициями в деятельности отделений РМО, Консерватории, Национального университета искусств им. И.П. Котляревского.

У статті підкреслюється провідна роль Університету в розвитку концертного життя та музичної освіти у Харкові першої половини XIX ст. Простежується зв'язок з університетськими традиціями у діяльності відділень РМТ, Консерваторії, Національного університету мистецтв ім. І.П. Котляревського.

The article emphasizes the leading role of the University in the concert life and music education development in Kharkiv in the first half of the 19th century. The connection of the University traditions with the work of RMS branches, Conservatory, I.P. Kotlyarevsky National University of Arts is considered.

Выдающаяся роль Каразинского университета в развитии мировой науки неоднократно подчеркивалась в многочисленных исследованиях. Исключительное влияние вуза на формирование музыкальной культуры Харькова также нашло свое отражение в ряде работ. В частности, в книге И. М. Миклашевского дан обзор деятельности музыкальных классов Университета начала XIX века [6]. Отметим, что их успешное функционирование стимулировало учреждение в украинском городе отделений РМО¹: первое просуществовало недолго (1864–1866), в рамках же второго, организованного и возглавленного Ильей Ильичом Слатиным, последовательно были открыты Музыкальные классы (1871), реформированные в Училище (1883), а затем – и Консерватория (1917). В первые годы советской власти, в результате чреды преобразований в области образования, Консерватория не раз меняла свое название, неизменно оставаясь при этом преемницей вуза, основанного И. И. Слатиным. Вследствие объединения Консерватории с Театральным институтом (1963) появилось новое название – Харьковский институт искусств (ХИИ) им. И. П. Котляревского. Реорганизация ХИИ в Университет (2004) открыла перед художественным вузом новые перспективы, успешная их реализация в педагогической, научной и творческой деятельности была отмечена присвоением статуса «национальный» (2011). Знаменательно, что

¹ В сети отделений Русского музыкального общества (РМО) осуществлялась пропаганда академического музыкального искусства и развитие профессионального музыкального образования (1859–1917).

предыстория профессионального музыкального образования в Харькове, связанная с Каразинским университетом, словно предопределила результат эволюции Консерватории, получившей ранг Университета.

Автор статьи поставил целью обосновать преемственность университетских традиций, направленных на развитие городской музыкальной культуры, которая и послужила объектом данного исследования; предметом же является генезис и динамика профессионального музыкального образования в Харькове и его современное состояние.

Вклад Университета в формирование городской музыкальной культуры не сопоставим с деятельностью Коллегиума, Казенного училища, в которых еще до открытия вуза обучали музыкальному искусству. Как справедливо отмечает исследователь, «возникновение современного университета в Харькове выглядит как создание новой культурно-образовательной традиции, а не эволюционное продолжение старой» [4, с. 10]. Данное утверждение имеет непосредственное отношение и к музыкальным классам Университета.

Согласно древнегреческой образовательной идее семи свободных искусств, музыка, входившая в группу квадривиум (quadrvivium), была включена в список дисциплин Харьковского университета. Преподавание отличалось стабильно высоким уровнем, установленным первым руководителем музыкальных классов, учеником И. Гайдна – Иваном Витковским (1777 – около 1845). Разносторонне одаренная личность – скрипач, дирижер и композитор – он работал в Университете с шестилетним перерывом с 1804 по 1830 год. Помимо педагогической деятельности, И. Витковский осуществлял гастрольные поездки, а также занимался коммерцией (был владельцем музыкального магазина). Имя талантливого и предприимчивого музыканта получило широкую известность далеко за пределами Харькова. В частности, М. Глинка, описывая свое путешествие 1823 г. на юг России, с удовольствием вспоминал часы, проведенные им в «музыкальном семействе» И. Витковского. [3, с. 20]

В Харьковском университете определился курс на взаимосвязь теоретического и практического обучения: изучение основ музыкальной грамоты сопровождалось занятиями студентов в инструментальном, оркестровом и хоровом классах. Учебные, а равно и концертные программы включали творчество венских классиков, популярные опусы современных композиторов. Так, в студенческий репертуар входили произведения В. А. Моцарта, Л. Керубини, К.-М. Вебера, Д. Россини, Л. ван Бетховена, П. Роде, Ф. Калькбреннера, Д. Обера. На торжественных актах исполняли

оратории, созданные преподавателями музыки², например, написанную к открытию Университета ораторию И. Витковского на слова И. Тимковского, и профессорами других дисциплин, в частности, О. Шуманом – «Ораторию на торжество освобождения отечества от жестокого и сильного врага» (слова И. Срезневского). Подчеркнем, что соседство классического, салонно-виртуозного, мелодраматического и других стилей было характерной особенностью учебных программ того времени.

В университетском актовом зале проходили публичные выступления студентов и преподавателей, нередко исполнявших собственные опусы, – И. Витковского, И. Лозинского³, О. Шумана, И. Шада, Г. Гесс де Кальве, ведущих музыкантов города, в частности, одного из лучших виолончелистов своего времени князя Н. Голицына⁴, заезжих гастролеров – А. Контского, Г. Ниссен-Саломан, Т. Оттавы и других. Вуз стал центром концертной жизни Харькова. Увеличивая университетское пространство посредством расширения влияния музыкальных классов, И. Витковский устраивал студенческие концерты и на других площадках города, например, в зале Дворянского собрания. Профессора и студенты как носители европейских форм организации музыкальной жизни общества немало сделали для привлечения публики в концертные залы.

Европеизация вкусов харьковчан во многом осуществлялась благодаря студенческому оркестру, состав которого нередко усиливали исполнителями из других музыкальных коллективов, в частности, помещичьих, широко распространенных в ту пору на территории Украины⁵. В начальный период функционирования музыкальных классов необходимость в приглашении исполнителей извне была обусловлена отсутствием собственного оркестра, затем – нехваткой некоторых инструментальных групп. Со временем причина крылась в расширении концертного репертуара крупными ораториальными полотнами, для интерпретации которых требовались дополнительные артистические силы. В аналогичных случаях соответственно увеличивали и состав студенческого хора. Если на торжественном акте открытия университета в январе 1805 г. среди оркестрантов не было ни одного студента, то весной того же года, по заказу учителя музыки, из Лейпцига был доставлен целый

² После ухода И. Витковского с 1830 г. музыкальными классами руководил Я. Зинкевич, в 1837 г. его сменил В. Андреев, работавший в университете до 1842 г.

³ И. Лозинский состоял в штате преподавателей музыкальных классов с 1815 по 1837 г.

⁴ По заказу Н. Голицына Л. ван Бетховен написал три квартета (ор. 127, 130, 132) и увертюру «Освящение дома» (ор. 124).

⁵ В помещичьих усадьбах Харьковской губернии насчитывалось 12 оркестров, Киевской – 11, а, например, Полтавской – 35 (для сравнения: в Петербургской губернии в тот же исторический период функционировало 38 оркестров).

ряд инструментов, владение ими в следующем году продемонстрировали 14 студентов, и количество их постоянно возрастало. Результативность деятельности музыкальных классов отчетливо прослеживается в динамике концертной жизни Харькова. По свидетельству профессора Университета И. Сокальского, неизгладимое впечатление на слушателей произвело исполнение ораторий И. Гайдна «Времена года», «Семь слов Спасителя на кресте» и «Сотворение мира». Интерпретация под руководством И. Витковского последнего из указанных произведений, как отмечал И. Сокальский, открыла харьковчанам «Новый свет», а благоговейное воспоминание об этой постановке надолго сохранилось в обществе [9].

Из откликов современников узнаем также о высоком качестве исполнения оратории М. Лейдесдорфа «Святая Цецилия» (1825). Автор рецензии, побывавший незадолго до того в Западной Европе, высказал компетентное суждение о художественном уровне харьковского концерта, значительно превышавшего привычные рамки возможностей губернских городов⁶[1]. И. Витковскому удалось объединить 250 участников – музыкантов уланской дивизии, расположенной под Харьковом, крепостных оркестрантов, певчих Коллегиума и архиерейского хора, студентов и дворян-дилетантов. Репетиции длились месяцами и стали подлинным «музыкальным университетом», способствуя значительному усовершенствованию артистического мастерства всех исполнителей, задействованных в этом событийном концерте. Следовательно, влияние Университета на формирование музыкальной культуры не было локализовано границами Харькова, но распространялось на весь регион. В процессе деятельности музыкальных классов складывались новые устойчивые взаимоотношения между преподавателями и студентами вуза, исполнителями, не принадлежавшими к университетскому сообществу и любителями музыкального искусства, составлявшими основной контингент публики.

Университету принадлежит неоценимая заслуга в формировании ораториального направления в музыкальной жизни Харькова – одного из наиболее сложных и трудоёмких для концертного воплощения. Развитию ораториальной тенденции в немалой степени способствовала деятельность скрипача и дирижера Федора Шульца (1817–1878), возглавлявшего музыкальные классы в 1842–1859 годах⁷. До отъезда из Германии Ф. Шульц работал концертмейстером оркестра Гевандхауза в Лейпциге

⁶ В действительности же состоялось два концерта – 20 и 22 января.

⁷ В течение ряда лет Ф. Шульц также был во главе «Свободного музыкального общества» в Харькове, состоявшего, преимущественно, из немецких поселенцев.

под руководством Ф. Мендельсона-Бартольди. Поселившись в Харькове после смерти композитора, немецкий музыкант посвятил городу 40 лет своей подвижнической жизни. «Деятельность Шульца и как педагога, и как популяризатора в Харькове классической музыки была выдающейся», – подчеркивал профессор Е. Редин [8, с. 16]. О размахе и резонансе концертной работы Ф. Шульца можно судить по репертуарному списку кантатно-ораториальных полотен, таких как «Христос на горе Елеонской» Л. ван Бетховена, «Падение Вавилона» Л. Шпора, «Павел», «Илия», «42-й псалом» Ф. Мендельсона-Бартольди. Наряду с произведениями этого жанра в одних и тех же университетских концертах нередко звучала и симфоническая музыка, что существенно обогащало эрудицию харьковчан в области академического искусства. То был переходный период в процессе привлечения слушателей к симфонической музыке, которая со временем стала регулярно исполняться в городе, благодаря деятельности отделения РМО.

Итак, взаимодействие университетского образования с музыкальной жизнью Харькова осуществлялось посредством концертной деятельности музыкальных классов, кардинально влиявшей на культурную ситуацию в городе. Музыкальная жизнь постепенно выходила за пределы салонов, становясь публичной. Происходило формирование ориентированной на определенный концертный зал публики, то есть, совокупности людей, объединенных общими интересами в духовной сфере, а именно – любовью к музыкальному искусству. Открытость студенческих концертов содействовала позиционированию Университета как неотъемлемого компонента духовной жизни харьковского общества.

Прогрессивные тенденции в художественной культуре города были детерминированы, помимо интенсивной концертной практики в вузе, появлением ряда научно-методических трудов. Так, первый ректор Университета И. Рижский в своей работе «О том, что называется вообще ладом и в особенности плясовым и мусикийским», уделил внимание музыковедческим проблемам. Г. Гесс де Кальве стал автором одной из первых в российском и украинском музыковедении работы «Теория музыки...» [2]. И. Лозинскому принадлежит первенство в Украине в создании школы скрипичной игры. В университетской типографии, осуществлявшей издание научных исследований преподавателей, с 1806 г. также стали выходить в свет ноты.

Влияние Университета сказывалось и на распространении в городе музыкального образования посредством введения его в круг дисциплин других учебных заведений, например, в 1810–1820-е гг. их насчитывалось десять (из двенадцати функционировавших в Харькове). Как подчеркивалось в местной периодике, на публичных экзаменах учащиеся

демонстрировали достойное владение скрипкой или фортепиано [7]. Высокий уровень преподавания музыкальных предметов поддерживали, в частности, В. Андреев и Ф. Шульц, совмещавшие работу в Университете и Институте благородных девиц.

Проблемы образования и шире – профессионализма в искусстве, в том числе музыкальном, тесно связаны с общими вопросами эстетического воспитания, формирования художественного вкуса в обществе. Как известно, в понятие «профессионализм» входят, во-первых, наличие сообщества специалистов, которые руководствуются определенными критериями качества; во-вторых, наличие так называемых парадигмальных текстов, в частности, учебной литературы и системы трансляции профессиональных знаний (образование); в-третьих, наличие подготовленной публики – людей, способных должным образом воспринимать созданные ценности. Именно благодаря Университету все эти компоненты получили необходимое развитие, взаимодействуя друг с другом и подготавливая новый этап в эволюции музыкальной культуры Харькова.

Во второй половине XIX в. развитие профессионального музыкального образования в Харькове, равно как и формирование постоянного контингента публики концертов академической музыки, было связано с функционированием отделений РМО. Внедрение музыкального образования европейского типа в реалии социума того времени стало камнем преткновения для деятельности первого отделения Музыкального общества в Харькове, не сумевшего в течение двух лет наладить его финансирование. Тем не менее, отделение продемонстрировало преемственность традиций музыкальной культуры города, проявившуюся в привлечении к его деятельности, в частности, Ф. Шульца, Н. Голицына и использовании значительного исполнительского потенциала Харькова в устройстве 24 симфонических и камерных концертов. Инициатор и глава отделения – выпускник Пражской консерватории Серафим Неметц впоследствии был приглашен в состав дирекции нового филиала РМО, основанного пианистом и дирижером Ильей Слатиным, получившим образование в Санкт-Петербургской консерватории в классе А. Дрейшока и в Германии⁸.

Слатинское отделение (так его называли харьковчане) за 46 лет своего существования заслужило репутацию надежного оплота музыкальной культуры Харькова, обеспечивавшего регулярное проведение

⁸ В Германии И. Слатин обучался под руководством Т. Куллака и Р. Вюрста, что стимулировало его профессиональный рост не только как пианиста, но и способствовало раскрытию дирижерского таланта. Блестящим завершением западноевропейского музыкального образования стал дебют И. Слатина в качестве дирижера (Дрезден, 1871).

академических концертов и формирование системы профессионального музыкального образования [8]. Исполнительская деятельность, направленная на развитие эстетических вкусов публики, продолжала просветительские традиции открытых университетских вечеров. В симфонических программах звучала музыка классиков, романтиков, современных западных и российских композиторов. Слушатели знакомились с творчеством украинских авторов, музыкантов, живших и работавших в Харькове. По приглашению руководителя отделения с авторскими концертами выступали П. Чайковский, А. Глазунов, М. Ипполитов-Иванов, А. Аренский. И. Слатин уступал место за дирижерским пультом З. Носковскому, А. Бернарди, К. Сараджеву, Н. Малько, В. Сокальскому, Г. Алчевскому, К. Горскому, Ф. Акименко. Солировали выдающиеся артисты – С. Танеев, А. Зилоти, Л. Николаев, А. Гольденвейзер, К. Игумнов, Л. Ауэр, А. Вержбилович, В. Зарудная, А. Эль-Тур. В начале XX в. Харьков, по свидетельству современников, стал третьим музыкальным центром в империи после обеих столиц.

В музыкальных классах (затем – училище РМО) директор собрал блестящую когорту педагогов, выпускников Московской, Санкт-Петербургской, Венской, Пражской, Амстердамской консерваторий, Варшавского музыкального института, Магдебургской музыкальной школы. Воспитанники П. Чайковского и П. Масканьи, Н. Римского-Корсакова и С. Монюшко, Антона и Николая Рубинштейнов, Л. Брассена и Ф. Бузони, А. Лядова и А. Скрябина, Ф. Листа и К. Таузига, П. Виардо-Гарсиа, Л. Ауэра и других прославленных музыкантов активно концертировали в украинском городе, передавали знания и опыт своим ученикам. Так, основателем вокальной школы в Харькове стал итальянец Ф. Бугамелли, среди его воспитанников широкую известность получили Н. Гуляев, принимавший участие в Дягилевских сезонах в Париже и Лондоне, солист Большого театра М. Рейзен, профессор Харьковской консерватории П. Голубев, чей класс окончил Б. Гмыря. Выпускницей вокального класса К. Прохоровой-Маурелли была супруга М. Ипполитова-Иванова, первая исполнительница ведущих партий в его операх – В. Зарудная, более 30 лет состоявшая профессором Московской консерватории.

Прославили училище и воспитанники оркестровых классов: И. Дунаевский – ученик И. Ахрона и польского скрипача К. Горского; виолончелисты И. Пресс и Е. Белоусов – питомцы А. фон Глена. Первый из них состоял профессором Петроградской консерватории, затем преподавал в Истменской музыкальной школе в Рочестере (США), а второй – в Джульярдской музыкальной школе в Нью-Йорке. Отличились также пианисты, продолжившие свое образование в европейских

консерваториях. Выпускник фортепианного класса И. Слатина А. Винклер в течение 28 лет был профессором Петербургской консерватории, где у него обучались Б. Асафьев, Н. Мяковский, одно время – С. Прокофьев. Ученик И. Слатина и А. Бенша С. Борткевич преподавал в консерватории Клиндворта–Шарвенки (Берлин), активно гастролировал в Европе и пользовался известностью как композитор. П. Луценко, окончивший в училище класс А. Шульца-Эвлера, со временем стал профессором Штернской консерватории (Берлин), а затем Харьковской. Среди его воспитанников известный пропагандист творчества А. Скрябина канадец А. Лалиберте, профессора Харьковской консерватории – Н. Ландесман (заведующая кафедрой специального фортепиано), лауреат конкурса Ф. Шопена Л. Сагалов, концертмейстер прославленных скрипачей М. Полякина и Д. Ойстраха – В. Топилин.

Далеко не полный список незаурядных музыкантов – выпускников Слатинского училища, чья творческая деятельность получила признание далеко за пределами Харькова, служит аргументацией продуктивности педагогической работы, направленной на формирование профессиональных школ различных специализаций. Таким образом, развивая просветительские концертные традиции, основанные в Университете и создавая новые, отделение РМО подготовило профессиональную базу для открытия высшего музыкального учебного заведения – Консерватории, которую первые три года возглавлял И. Слатин.

Сложный процесс формирования высшего образования в государстве нового типа нашел свое отражение в неоднократных реорганизациях Консерватории, завершившихся лишь в XXI веке с обретением вузом ранга Университета, положившего начало знаменательной эпохе в деятельности одного из старейших музыкально-театральных учебных заведений Украины. По инициативе ректора – народной артистки Украины, кандидата искусствоведения, профессора Татьяны Борисовны Веркиной были созданы новые кафедры, открыты аспирантура, докторантура и специализированный Совет по защите кандидатских диссертаций, организован редакционно-издательский отдел. Регулярно в свет выходят монографии и научно-методические труды преподавателей Университета, постоянно расширяется серия изданий, посвященных выдающимся профессорам вуза, публикуются научные сборники со статьями аспирантов, магистров и их руководителей. Систематическое проведение научных конференций профессорско-преподавательского состава и студентов дополняется форумами традиционного Международного фестиваля «Харьковские ассамблеи», ставшего неотъемлемой частью творческой жизни вуза, города и всей страны. В его рамках проходят

конкурсы юных исполнителей – будущих абитуриентов и студентов Университета, мастер-классы ведущих отечественных и зарубежных музыкантов, камерные и симфонические концерты с участием мировых звезд академического искусства.

Залы Университета открыты для широкой публики, которая знакомится не только с искусством маститых исполнителей, но и с талантливой молодежью. Последнее десятилетие было отмечено творческими победами таких воспитанников вуза, как вокалисты О. Журавель – лауреат четырех конкурсов в Италии, М. Пастер – лауреат III премии XIII конкурса П. Чайковского, Е. Крамарева – обладатель I премии конкурса Е. Образцовой в Санкт-Петербурге и II премии конкурса Пласидо Доминго в Квебеке (Канада). Среди пианистов III премию IV конкурса «Fausto Zadra» (Италия) получила А. Сагалова, лауреатом II премии конкурса Эмиля Гилельса (Одесса) стал М. Сердюк, Гран При конкурса Марии Юдиной (Санкт-Петербург) был удостоен О. Копелюк, в конкурсе «Ночь в Мадриде» (Испания) победили А. Мисик, В. Смолянинов и М. Лавров, а первые премии среди скрипачей завоевали О. Сидоренко и О. Малка. Многократными победителями престижнейших конкурсов стали кларнетист Л. Попов (в Бельгии, Португалии, Франции) и гитарист М. Топчий (в Германии, Индии, Испании, Италии, Люксембурге, Мексике, Польше, Португалии, России, Франции). Блестяще себя зарекомендовал студенческий симфонический оркестр, выступивший под управлением Ю. Насушкина (Испания) на IV Международном фестивале академических симфонических оркестров в Музыкальной академии им. К. Шимановского (Катовице, Польша, 2014) и в Германии (Нюрнберг, Берлин 2015).

Полный перечень творческих побед значительно превышает рамки статьи, но и приведенный в достаточной степени отражает уровень преподавания в Университете. Профессоры и доценты регулярно дают в Украине и за ее пределами концерты и мастер-классы, принимают участие в работе жюри международных конкурсов, выступают на зарубежных научных конференциях: Т. Веркина – в Германии, Польше, США, Франции, Швейцарии; А. Мищенко, И. Снедков и ансамбль «3+2» – в Германии, Португалии, США, Франции; В. Доценко – в Австрии, Венгрии, Польше, В. Федорков – в США, С. Давыдов – в Германии, Польше, США, И. Драч – в Германия, Польше, Е. Кононова – в Германии, Испании, Сербии, Румынии.

Укрепление позиций культуры в современной Украине – это путь к европейской интеграции, мощный фактор патриотического воспитания молодежи, стимул ренессанса во всех сферах социальной жизни страны.

Традиции, основанные Каразинским университетом, отчетливо прослеживаются в музыкальной культуре Харькова:

- просветительские тенденции в концертной практике музыкальных классов Каразинского университета, способствовавшие формированию публики концертов академической музыки, получили свое развитие в аналогичной деятельности отделений РМО;

- преемственность усматривается в привлечении к работе в первом отделении РМО руководителя музыкальных классов Каразинского университета Ф. Шульца и во втором, Слатинском, – главы предыдущего отделения С. Неметца, а также – в высокой требовательности к подбору профессиональных кадров в специальных учебных заведениях РМО;

- сохранение глубоко укорененных традиций в первые годы существования Консерватории обеспечивалось директором и рядом его соратников, передавших профессиональную эстафету следующим поколениям музыкантов;

- наибольшая связь с традициями Каразинского университета наблюдается в деятельности Харьковского национального университета искусств им. И. П. Котляревского – ведущего музыкально-театрального вуза Украины, чьи педагогические, исполнительские и научные достижения получили широкое международное признание.

Литература

1. Внутренние известия // Украинский журнал. – 1825. – Ч. 5, № 2. – С. 120–123.
2. Гесс де Кальве Г. Теория музыки или рассуждение о сем искусстве, заключающее в себе истории, цель, действие музыки, генерал-бас, правила сочинения (композиции), описание инструментов, разные роды музыки и все что относится к ней в подробности : сочинено в России и для русских Густавом Гесс де Кальве / Густав Гес де Кальве. – Харьков : В Унив. тип., 1818. – Ч. 1. – 304 с.; Ч. 2. – 369 с.
3. Глинка М. И. Записки / М. И. Глинка ; [подготовил А. С. Розанов]. – Москва : Музыка, 1988. – 222 с.
4. Кравченко В. В. Заснування та початок діяльності Харківського університету / В. В. Кравченко // Харківський університет – рідному місту. – Харків, 2004. – С. 7–40.
5. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст. / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 175 с.
6. Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця ХУІІІ – першої половини ХІХ ст. / Й. М. Миклашевський. – Київ : Наук. думка, 1967. – 159 с.
7. О состоянии просвещения в Харькове и о публичных испытаниях, происходивших в его учебных заведениях сего 1824 года в июне и июле месяце // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 3, № 13. – С. 49–56.

8. Редин Е. К. Преподавание искусств в императорском Харьковском университете : К истории императорского Харьковского университета (1805–1905) / Е. К. Редин. – Харьков : [Б. и.], 1905. – 35 с.

9. Сокальский И. Антон Григорьевич Рубинштейн и музыкальные классы в Харькове при отделении музыкального общества / И. Сокальский // Харьков. – 1880. – 6 апр.

Uniwersytet Warszawski – dzieje i tradycje

Uniwersytet Warszawski został założony 19 listopada 1816 r. w wyniku połączenia szkoły Prawa i Nauk Administracyjnych oraz Szkoły Lekarskiej. Uniwersytet składał się z pięciu wydziałów: Prawa i Administracji, Lekarskiego, Filozoficznego, Teologicznego oraz Nauk i Sztuk Pięknych. Pierwszym rektorem uczelni został ks. Wojciech Anzełm Szweykowski wybrany 2 marca 1818 r. W czasie swej działalności uniwersytet był kilkakrotnie zamykany (m.in. w 1831 po powstaniu listopadowym i w trakcie niemieckiej okupacji w latach 1939–1945). Współcześnie Uniwersytet Warszawski jest największym i jednym z najlepszych uniwersytetów w Polsce.

В статті йде мова про історію і традиції Варшавського університету, який був заснований як Королівський університет 19 листопада 1816 р. Спочатку було відкрито п'ять факультетів: медичний, права, теології, філософії, природничих наук і красних мистецтв. Першим ректором був кн. Войцех Анзе́льм Швейковський. Протягом своєї діяльності університет був кілька разів закритий (у 1831 р. після Листопадового повстання і під час німецької окупації в 1939–1945 рр.). Сьогодні Варшавський університет найбільший і один з найкращих університетів Польщі.

The article deals with the history and traditions of the University of Warsaw, which was founded as Royal University on November 19, 1816. Initially, five faculties were opened: medical, law, theology, philosophy, natural sciences and fine arts. Wojciech Anzełm Szweykowski was the first rector. During its activity the University was closed several times (in 1831, after the November rebellion and during the German occupation in 1939-1945). Today the Warsaw University is the largest and one of the best universities in Poland.

Uniwersytet Warszawski powstał w 1816 r. w wyniku połączenia szkoły Prawa i Nauk Administracyjnych oraz Szkoły Lekarskiej. Inicjatorami utworzenia uniwersytetu byli Stanisław Kostka Potocki i Stanisław Staszic. Pierwszy był arystokratą, znanym politykiem, pisarzem, posłem na sejm, wielkim mistrzem łóży wolnomularskiej oraz w latach 1815–1820, ministrem wyznań i oświecenia. Był także właścicielem jednego z najpiękniejszych pałaców polskich – Wilanowie.

Uniwersytet Warszawski powstał 19 listopada 1816 r. a zgodę na jego utworzenie dał car Aleksander I. Już wówczas Warszawa znajdowała się w Królestwie Polskim, pod panowaniem Rosji.

Uniwersytet składał się z pięciu wydziałów: Prawa i Administracji, Lekarskiego, Filozoficznego, Teologicznego oraz Nauk i Sztuk Pięknych. Siedzibą był Pałac Kazimierzowski, klasycystyczny budynek przy ul. Krakowskie Przedmieście. Dzisiaj mieści się w środku kampusu uniwersyteckiego, aktualnie jest tu siedziba rektora uczelni i Muzeum Historii Uniwersytetu. Pałac zawdzięcza swoje imię królowi Janowi Kazimierzowi, który panował w

Polsce w XVII w. i dla którego Pałac był ulubioną siedzibę. W Pałacu mieszkali również kolejni królowie.

W akcie nadania został położony nacisk na praktyczne zadania uniwersytetu. Założyciele wychodzili z założenia reform oświatowych doby Oświecenia rozumiejąc, że najbliższa przyszłość wymaga przede wszystkim wysoko wykwalifikowanych kadr dla odrobienia opóźnień i modernizacji kraju.

Ważna była sprawa wykształcenia w nowych warunkach zastępu urzędników, prawników, lekarzy, nauczycieli, pracowników szeroko pojętej działalności politycznej i kulturalnej. Problem dotyczył dwóch aspektów: szybkiego złagodzenia kryzysu kadrowego aby państwo mogło sprawnie funkcjonować oraz stworzenie realnej szansy awansu dla powstającej nowoczesnej burżuazji.

Uczelnia nazywała się oficjalnie Uniwersytet Królewski. Dozór nad uniwersytetem powierzono Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Uczelnia finansowana była z funduszków edukacyjnych i środków prywatnych.

Kadra profesorska nowo powstałego uniwersytetu liczyła około 80 profesorów a liczba studentów sięgała 800. Pierwszym rektorem uczelni został ks. Wojciech Anzelm Szweykowski wybrany 2 marca 1818 r. Szweykowski był pijarem, członkiem Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, działał też w Towarzystwie Ksiąg Elementarnych.

Funkcje szczególną spełniała Biblioteka Uniwersytecka. Wśród organizatorów panowało przekonanie, że stanowić ona musi integralną część uczelni. Kierownictwo biblioteki powierzono Bogumiłowi Linde. Bibliotekę udostępniono szerokiej publiczności. Korzystanie z bibliotek uniwersyteckich datowało się od czasów Komisji Edukacji Narodowej. W skład zbiorów bibliotecznych weszły między innymi: cenny księgozbiór Liceum Warszawskiego, w który znajdowały się zbiory zachowane po Szkole rycerskiej, Ignacym Krasickim a także większość zasobu biblioteki przy Sądzie Apelacyjnym. Biblioteka otrzymała także egzemplarz obowiązkowy do którego uzyskała prawo już w 1819 r. Pozyskała też księgozbiory kasowanych klasztorów. Księgozbiór matematyczno – przyrodniczy uzupełniony został w 1825 r. zbiorami po Szkole Lekarskiej.

Biblioteka stała się wkrótce nieodzowną placówką dla studentów i pracowników naukowych. Biblioteka posiadała rękopisy, kodeksy średniowieczne, inkunabuły, mapy, atlasy i wiele książek drukowanych.

Do największych osiągnięć w skali europejskiej należało Obserwatorium Astronomiczne i Ogród Botaniczny. Budowie Obserwatorium całą swą energię poświęcił profesor Franciszek Armiński. Obserwatorium umieszczono na terenie Ogrodu Botanicznego a prace budowlane ukończono w 1825 r. Nowa

placówka prowadziła badania meteorologiczne i astronomiczne. Wykonywała też prace dla potrzeb gospodarki narodowej. Ogród Botaniczny miał ułatwić prace dydaktyczną oraz przyczynić się do upowszechnienia w społeczeństwie roślin technicznych. Dyrektorem był Michał Szubert, polski biolog i botanik.

W ogrodzie znalazło się ponad 10 tysięcy gatunków, w tym wiele cennych okazów zagranicznych i dziko rosnących roślin w kraju. Zbierano je podczas letnich wycieczek krajoznawczych. Ogród Botaniczny udostępniony był wszystkim studentom Uniwersytetu a także publiczności warszawskiej.

Zapotrzebowanie na Szkołę Wyższą było w tym czasie ogromne. Uniwersytet Warszawski pod względem liczby słuchaczy znalazł się w czołówce uczelni europejskich. Zdecydowanie większość studentów pochodziła z Królestwa Polskiego.

Powstanie Listopadowe a w nim masowy udział studentów uczelni a potem klęska Powstania spowodowały, iż Uniwersytet został zamknięty w 1831 r. Car upatrywał w systemie oświaty i wychowania jedna z głównych przyczyn buntów. Politykę represji, unifikacji z systemem oświatowym obowiązującym w Cesarstwie i posunięcia rusyfikacyjne realizowano szczególnie bezwzględnie, gdyż władze były przekonane, że w ten sposób ukształtują nowe pokolenie zgodnie z potrzebami ich polityki.

Zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie oraz Uniwersytetu Warszawskiego zostały uznane przez władze carskie za trofea wojenne i przewiezione do Cesarskiej Biblioteki Publicznej a Gabinet Rycin – do Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu.

Władze carskie uniemożliwiły utrzymywanie jakichkolwiek kontaktów nauczycieli i młodzieży z uczelniami zagranicznymi przypominając, że na legalne studia zagraniczne konieczne jest pozwolenie cara i nakazując wszystkim studentom powrót do kraju. W 1840 r. powstał Okręg Naukowy Warszawski poddany zwierzchnictwu Ministerstwa Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Tendencje rusyfikacyjne wciąż się pogłębiały.

W konsekwencji, z powodu braku uniwersytetu w Warszawie, młodzież Królestwa Polskiego mogła studiować jedynie na uczelniach w Rosji i to dopiero od 1836/37 r., przy czym prawo to zyskiwali synowie szlachty i urzędników.

Liberalizacja polityki rosyjskiej względem nauczania dała się zauważyć po klęsce Rosji w wojnie krymskiej. W 1827 r. otwarto Akademię Medyko-Chirurgiczną.

W 1862 r. przekształcono ją w Szkołę Główną Warszawską. Została powołana przez dyrektora Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Aleksandra Wielopolskiego na mocy ukazu cara Aleksandra II. Jej główną siedzibą były budynki po zlikwidowanym w 1831 r. Uniwersytecie warszawskim. Szkoła prowadziła kształcenie na 4 wydziałach: Prawa i

Administracji, Filologiczno-Historycznym, Matematyczno-Fizycznym, Lekarskim. Rektorem Szkoły został Józef Mianowski.

Wydział Lekarski mieścił się w dawnej siedzibie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w Pałacu Staszica. Studiowali tu znakomici w przyszłości lekarze: anatom ludwik Hirszfeld, fizjolog Henryk Hoyer, internista Tytus Chałubiński. Na wydziale Filologiczno-Historycznym studiował Karol Estreicher.

Szkoła działała do 1869 r., kiedy to została przekształcona na wniosek Aleksandra II ukazem o utworzeniu cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Była to rosyjskojęzyczna uczelnia pod nazwą «Cesarski Uniwersytet Warszawski», który miał stać się narzędziem rusyfikacji polskiego społeczeństwa. Rosja łożyła na tę uczelnię, rozbudowano różne gmachy, język rosyjski został wprowadzony jako język wykładowy. Wśród studentów było około 70 % Polaków, z których wielu należało do organizacji patriotycznych.

Sytuacja zmieniła się dopiero w 1905 r. W wyniku walki o polski uniwersytet uczelnia zaczęła być bojkotowana przez Polaków, których udział spadł do 10%. Wielu studentów innej narodowości wyjeżdżało na różne uniwersytety europejskie. Uczelnia zaczęła powoli tracić swój prestiż. W 1915 r. Uniwersytet został ewakuowany do Rostowa nad Donem, jednak praca na uczelni została wznowiona jeszcze w tym samym roku przez okupacyjne władze niemieckie, ale już z językiem polskim jako wykładowym. I znowu w 1917 r. zajęcia na Uniwersytecie Warszawskim zostały czasowo zawieszone wskutek wystąpień patriotycznych.

Dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Uniwersytet mógł zacząć pracować w wolnej i niepodległej Polsce. W latach 30-tych XX wieku szkoła stała się największym polskim uniwersytetem. Po śmierci Józefa Piłsudskiego w 1935 r. senat uczelni zadecydował o przemianowaniu uczelni na «Uniwersytet Józefa Piłsudskiego w Warszawie».

W czasie II wojny Uniwersytet został zamknięty przez Niemców. Przywrócono jego funkcjonowanie w 1945 r. Współczesny Uniwersytet warszawski wciąż się modernizuje i rozbudowuje a w przyszłym roku będzie obchodził jubileusz 200-lecia istnienia.

Литературно-художественный образ Харьковского университета

В статье рассмотрено отражение Харьковского университета в русской и украинской литературе XIX–XX ст. Это свидетельствует об авторитете высшего учебного заведения, которое воспитало многих известных поэтов и прозаиков.

У статті розглянуто відображення Харківського університету в російській та українській літературі XIX–XX ст. Це свідчить про авторитет вищого навчального закладу, яке виховало багатьох відомих поетів і прозаїків.

The article deals with the reflection of Kharkiv University in Russian and Ukrainian literature of XIX–XX centuries. This fact shows the authority of the higher education institution that has educated many famous poets and writers.

Литературный образ Харьковского классического университета стал складываться с первых лет его существования (начало XIX ст.). Упоминания о нём проникли в художественную литературу очень рано. Как и сама жизнь, литература противоречива и образ университета изменчив. Одно из первых упоминаний об университете мы находим в повести А. С. Пушкина (1799–1837) «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года» (1835): «Мне предстоял путь через Курск и Харьков; но я своротил на прямую тифлисскую дорогу, жертвуя хорошим обедом в курском трактире (что не безделица в наших путешествиях) и не любопытствуя посетить Харьковский университет, который не стоит курской ресторации» [10, с. 643]. Как хорошо известно, негативная оценка поэтом Харьковского университета, была связана с его неприязненным отношением к основателю университета, В. Н. Каразину (1773–1842). Не рассматривая специально перипетии их взаимоотношений (это уже было не раз сделано исследователями), отметим, что университет тогда едва насчитывал 25 лет «от роду». Впоследствии, оценки менялись и уже великий писатель, дальний родственник Пушкина, Лев Толстой (1828–1910)¹ заставляет своего героя в романе «Анна Каренина» Левина вести философские споры о смысле жизни с профессором Харьковского университета¹: «Приехав с утренним поездом в Москву, Левин остановился у своего старшего брата по матери Кознышева и, переодевшись, вошёл к нему в кабинет, намереваясь тотчас же рассказать ему, для чего он приехал, и просить его совета: но брат был не один. У него сидел известный профессор

¹ Историк Г. Н. Попов (1925–1988) полагал, что прообразом этого профессора был известный университетский богослов, декан историко-филологического факультета А. С. Лебедев (1832–1910). Мнение было высказано автору в личной беседе.

философии, приехавший из Харькова, собственно, затем, чтобы разъяснить недоразумение, возникшее между ними по весьма важному философскому вопросу. Профессор вёл жаркую полемику против материалистов, а Сергей Кознышев с интересом следил за этою полемикой и, прочтя последнюю статью профессора, написал ему в письме свои возражения; он упрекал профессора за слишком большие уступки материалистам. И профессор тотчас же приехал, чтобы столкнуться. Речь шла о модном вопросе: есть ли граница между психическими и физиологическими явлениями в деятельности человека и где она?» [11, с. 27–28].

Философские диспуты вёли герой Максима Горького (1868–1936) «Мои университеты», студент университета: «Нежный человек, полубольной от хронического недоедания, изнурённый упорными поисками прочной истины, он не знал никаких радостей, кроме чтения книг, и когда ему казалось, что он примирил противоречия двух сильных умов, его милые, тёмные глаза детски счастливо улыбались. Лет через десять после жизни в Казани, я снова встретил его в Харькове; он отбыл пять лет ссылки в Кемь и снова учился в университете. Он показался мне живущим в муравьиной куче противоречивых мыслей, – погибая от туберкулёза, он старался примирить Ницше с Марксом, харкал кровью и хрипел, хватая мои руки холодными липкими пальцами:

– Без синтеза – невозможно жить!

Он умер на пути в университет в вагоне трамвая» [6, с. 34].

Из десятилетия в десятилетие нарастали позитивные отклики об университетских преподавателях и его студентах. В своих полухудожественных воспоминаниях знаменитый юрист А. Ф. Кони (1844–1927) писал: «Особенным блеском, на моей памяти, отличались словесные заключения профессоров Харьковского университета, вызываемых в качестве экспертов» [9, с. 194]. Трогательными словами отметила своё отношение к университету известная просветительница народа – Х. Д. Алчевская (1841–1920): «Я проходила мимо университета с чувством затаённого благоговения – мне хотелось стать на колени перед ним и молиться» [3, с. 30]. Сильное чувство вызвал университет у юного К. С. Станиславского (1863–1938), на которого произвела впечатление громада университетских зданий [1, с. 120–124].

Выдающийся украинский писатель XX ст. Олесь Гончар (1918–1995) □ оставил такую зарисовку из прошлого своей студенческой жизни: «Звідти, з вершини своєї в'язниці, намагаюсь крізь темряву ночі розгледіти те, що ми колись з тобою любили. А любили ми Шевченківський парк в шелестючих купах осіннього листя, і білу колонаду нашого головного корпусу на вулиці Вільної Академії, і вечірні ліхтарі в ореолах туману...»

[5, с. 344–345]. Белая колоннада принадлежит бывшей университетской Свято-Антониевской церкви. Она находилась в одном помещении с актовым залом университета. После революции церковь была закрыта, а актовый зал продолжал выполнять свою функцию.

Но не только в художественной прозе отразился университет и его деятели. Немало стихотворных строк было ему посвящено поэтами различных направлений, например, поэт-футурист Н. Н. Асеев (1889–1963) в стихотворении «Поездка в гости к харьковским вузовцам» (1929) писал:

«Поезд грекает,
рельсы узятся,
месяц пеплится,
ободнев;
еду к харьковцам,
еду к вузовцам,
к новолетней
моей родне» [4, с. 53].

Харьковский университет действительно был родным для Н. Н. Асеева, так как он некоторое время обучался на его историко-филологическом факультете.

В художественной литературе, беллетристике, сохранились самые разные оценки и суждения по отношению к университету, корпусу его преподавателей и студентов. Этот спектр весьма широк: от панегирически-хвалебных до уничижительно-ругательных. Весь этот kaleidoscope мнений представляет достаточно пёструю картину, в которой всё же преобладают позитивные оценки. Мемуарная литература в значительной мере уже исследована [8], она занимает промежуточное место между документальными материалами и художественным творчеством.

Исследуя те, или иные сюжеты, мы видим, как мемуарные оценки переносятся в художественную литературу и, наоборот, как художественный вымысел может представляться в качестве документального факта. Например, современный харьковский журналист Г. В. Ижицкий утверждает, что «билет студента Харьковского императорского университета можно было купить за небольшие по тем временам деньги – 350 рублей ассигнациями» [7, с. 15]. Эта информация фигурирует в романе популярного в наше время писателя Б. Акунина «Смерть Ахиллеса» [2, с. 87]. Такие примеры легко продолжить.

Таким образом, даже беглое знакомство с классической русско- и украиноязычной литературой показывает, что Харьковский университет, его питомцы и преподаватели давно заняли в них заметное место. Это

ещё одно свидетельство авторитета высшего учебного заведения, которое стало альма-матер для многих известных литераторов. Среди них такие известные деятели изящной словесности, как П. П. Гулак-Артемовский, В. Н. Сосюра, М. П. Старицкий, Б. А. Чичибабин и др.

Литература

1. Айзенштадт В. «Харків мені дуже сподобався...»: К. С. Станіславський і Харківщина / В. Айзенштадт, О. Попов // Прапор. – 1984. – № 2. – С. 120–124.
2. Акунин Б. Смерть Ахиллеса / Борис Акунин. – Москва : Захаров, 2001. – 312 с.
3. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое : Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 466 с.
4. Асеев Н. Н. Поездка в гости к харьковским вузовцам / Николай Асеев // Собрание сочинений : в 5 т. / Николай Асеев. – Москва, 1963. – Т. 2 : Стихотворения и поэмы, 1927–1930. – С. 51–54.
5. Гончар О. Твори в дванадцяти томах. Т. 4. Людина і зброя. Циклон : романи / О. Гончар. – Київ : Наукова думка, 2004. – 624 с.
6. Горький М. Мои университеты / М. Горький // Полное собрание сочинений : Художественные произведения : в 25 т. / М. Горький. – Москва, 1973. – Т. 16 : Повесть, рассказы, очерки, статьи, 1917–1924. – С. 9–137.
7. Ижицкий Г. В. Харьков в газетном репортаже и рекламных объявлениях / Г. В. Ижицкий. – Харьков : Фолио, 2011. – 126 с.
8. Иващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 16 с.
9. Кони А. Ф. Суд – наука – искусство / А. Ф. Кони // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони. – Москва, 1966. – Т. 1 : Из записок судебного деятеля. – С. 192–237.
10. Пушкин А. С. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года / А. С. Пушкин // Полное собрание сочинений : в 10 т. / А. С. Пушкин. – Москва, 1957. – Т. 6 : Художественная проза. – С. 637–712.
11. Толстой Л. Н. Анна Каренина: Роман в 8-ми частях / Л. Н. Толстой. – Харьков : Прапор, 1985. – 810 с.

Восточная этнографическая коллекция Гогунцова в Харьковском императорском университете: к вопросу реконструкции собрания Кабинета Востока

Статья посвящена истории восточной этнографической коллекции Гогунцова. Проблема рассматривается в культурно-историческом контексте, который способствовал формированию собраний восточных произведений искусства и повлиял на развитие востоковедческого искусствоведения в Харькове. Анализ опубликованных статей и архивных материалов позволил определить цель, которую преследовал Гогунцов, собирая свою коллекцию, осветить ее бытование в Курске и Харькове, охарактеризовать состав коллекции, предположить, как сложилась ее судьба в период музейных реформ 1920-30-х годов XX в.

Стаття присвячена історії східної етнографічної колекції Гогунцова. Вона розглядається в культурно-історичному контексті, який сприяв формуванню зібрань східних творів мистецтва та вплинув на розвиток сходознавчого мистецтвознавства в Харкові. Аналіз опублікованих статей та архівних матеріалів дозволив визначити мету, яку переслідував Гогунцов, збираючи свою колекцію, висвітлити її побутування в Курську і Харкові, охарактеризувати склад колекції, припустити, як склалася її доля в часи музейних реформ 1920-30-х років XX в.

The article is devoted to the history of the eastern ethnographic collection of Goguntsov. The problem is considered in the cultural and historical context, which contributed to the formation of collections of oriental art and influenced the development of oriental arts history in Kharkov. Analysis of published articles and archival materials allowed to determine the goal which Goguntsov pursued gathering his collection, to highlight its existence in the Kursk and Kharkiv, to characterize the composition of the collection, to suggests its destiny during the museum reforms of 1920-30s of the XX century.

В Харькове центром накопления произведений искусства Востока и соответствующих этнографических материалов был университет. С первых лет его деятельности, среди кафедр, составляющих словесное отделение, была и кафедра восточных языков. К 1827 г. в университетской гуманитаристике сложилось перспективное направление – востоковедение [13, с. 94]. Одновременно шел процесс формирования университетского собрания «редкостей и древностей», в числе которого были предметы этнографии и произведения искусства Востока. Заведующий Музея изящных искусств и древностей Харьковского университета профессор Е. К. Редин (1863–1908) писал о существовании в первой половине XIX века в университетских кабинетах культовой скульптуры, оружия и одежды народов Восточной Азии [10, с. 49]. В первом выпуске указателя 1870 г. [12, с. 3], составленного при участии профессора Д. И. Каченовского (1827–1872) описаны десять древних миниатюрных скульптур из Китая и Египта.

Произведения искусства Востока в Харьковском университете не были выделены в отдельный раздел коллекции и не были каталогизированы. Сам процесс собирательства не был направлен на создание восточной коллекции, а носил скорее случайный характер.

Первая восточная этнографическая коллекция была привезена в Харьков профессором Харьковского университета А. Н. Красновым (1862–1914) из кругосветного путешествия. Её предполагалось разместить в специально созданном Музее народоведения [11]. Эти планы при участии профессора и на основе его коллекции были частично реализованы в 1898 году при организации этнографического отдела в Харьковском городском художественно-промышленном музее.

Летом 1910 г. вторая восточная этнографическая коллекция появилась в Географическом кабинете Харьковского университета. Ее владелец, господин Гогунцов из Курска, передал в дар университету этнографические материалы, а другая часть его коллекции (приборы, гербарии) перешла в ведение Технического общества в Харькове, что положило начало передвижному музею наглядных учебных пособий [7]. Вероятно, коллекция Гогунцова обретает экспозиционную площадь в Географическом кабинете университета благодаря участию А. Н. Краснова, который высоко ценил благородство ее создателя. Он посвятил две публикации злоключениям гогунцовской коллекции и описанию той ее части, которая была представлена в университетской экспозиции [6, 7]. Именно этот материал дает наиболее полное представление о составе этой этнографической коллекции.

О Гогунцове известно немного. Его полное имя не упоминается, инициалы требуют уточнения. Краснов пишет о И. В. Гогунцове как об известном деятеле в области народного просвещения в г. Курске, который открыл музей при библиотеке. Известный педагог, богослов, искусствовед С. Н. Дурылин (1886–1954) пишет о музее в Курске, созданном по инициативе учителя Н. Г. Гогунцова при библиотеке [13]. Трудно предположить, что в Курске приблизительно в 1906 году два человека по фамилии Гогунцов, но с разными инициалами, открыли музеи при библиотеках, скорее всего, речь идет об одном и том же человеке. Офицер царской армии Гогунцов служил на Дальнем Востоке, участвовал в военной операции. Он «... решает отдать все свои сбережения... на создание на своей родине в г. Курске музея, который бы служил ареною для самостоятельной деятельности учащейся молодежи» [6]. Гогунцов, наблюдая за сосланными на Дальний Восток преступниками, приходит к мысли, что преступления совершают чаще всего люди малообразованные и плохо воспитанные. Поэтому он решил потратить несколько тысяч

102

рублей своих сбережений для благородной цели создания музея, который замыслился им как «научный подвижной музей особого типа» [6]. Гогунцов вынашивал идею помощи воспитателям и родителям в определении наклонностей талантливых детей. По его мысли, это возможно только в том случае, если будет создана соответствующая обстановка, способствующая развитию талантов. Сначала музей в Курске размещался в библиотеке, потом в классах реального училища, затем в арендуемом помещении. Когда арендная плата превысила возможности мецената, то коллекция оказалась на складе, где пролежала три года. Учащиеся развернули сбор средств для возрождения музея, были организованы платные публичные лекции, но этого оказалось недостаточно, и было решено обратиться за помощью к земству. При обсуждении вопроса – заслуживает ли музей поддержки, было высказано «авторитетное мнение», повлиявшее на окончательное решение. «Трудно допустить, чтобы частное лицо могло жертвовать столь большие суммы и энергию на это дело, не преследуя при этом преступных целей. В этом учреждении, носящим название “детского”, готовятся новые преступники, и они есть начало нарождающегося Общества “огарков”. Ходатайство было отклонено и вообще предложено ликвидировать это начинание» [6]. Так этот музей закончил свое существование в Курске.

Экспозиция материалов из коллекции Гогунцова в Географическом кабинете Харьковского университета занимала четыре комнаты. В одной из витрин экспонировался шелковый костюм китайского мандарина и убранство китайской «жрицы любви». В другой витрине были мужские и женские ювелирные украшения. Экспонировались модели женских ножек и крошечные туфельки, произведения из фаянса, фарфора и клуазонне; оружие; принадлежности для курения опиума и трубки для табака; графические листы со сценами наказаний и культовая скульптура.

Попытаемся представить историю бытования коллекции после ее передачи в университет, в сложные послереволюционные времена музейных реформ в Харькове. В 1927 г. был открыт Харьковский государственный художественно-исторический музей, где произведения восточного искусства впервые были объединены в отдел, который назывался Кабинетом Востока. Существует ошибочное мнение, что такой кабинет был в университете, об этом пишет О. А. Лагутенко в книге о графическом искусстве Украины: «... в Харкові цей інтерес стимулювали не так західноєвропейські новітні течії, як функціонування в місті своєрідного Музею Сходу, Кабінет мистецтва Сходу існував при Харківському університеті...» [8, с. 62–63].

В 1935 г. на базе Харьковского государственного художественно-исторического музея создается Государственная картинная галерея, где

сохраняется отдел искусства Востока под тем же названием. В 1935 г. в Кабинет Востока Государственной картинной галереи были переданы из университетского Географического кабинета экспонаты гогунцовской коллекции, которые пережили революцию и реорганизацию университета. В 1939 году открывается первая постоянная экспозиция произведений восточного искусства – «Кабинет Востока» – в Государственной картинной галерее.

В Харьковском художественном музее, правопреемнике Государственной картинной галереи, сохранилась инвентарная книга галереи с описанием произведений восточного искусства [4]. Около двухсот описанных экспонатов поступили из университетских коллекций, в том числе двенадцать значатся как экспонаты из Географического кабинета ХГУ или «пожертв. Н. В. Гугенцовим до Кабинету Географії Харк. Унів.» [3]. Инвентарные описания произведений выполнены неквалифицированно, страдают большим количеством неточностей. Следует подчеркнуть, что инициалы Гогунцова в инвентарных записях значатся не «И. В.», как в статьях А. Н. Краснова, и не «Н. Г.», как у С. Н. Дурылина, а «Н. В.» или «М. В.». Анализ инвентарных описаний и наличие прорисованных клейм двенадцати гогунцовских экспонатов дают возможность утверждать, что в Государственной картинной галерее в 1935 г. у из Географического кабинета были переданы культовые скульптуры и произведения декоративного искусства, выполненные в Китае и Японии: фаянсовая ваза из Сацума и культовые скульптуры из фарфора, терракоты и дерева с росписью и золочением. Одна из терракотовых скульптур, вероятно, изображала японского странствующего лекаря, Гама-Сэннина. Если сравнить описание из инвентаря Государственной картинной галереи с перечисленными в статьях Краснова экспонатами коллекции Гогунцова, можно встретить одинаковые предметы: головной убор китайского мандарина; ювелирные украшения; модели деформированных бинтованных ножек китайок и шелковые туфельки; принадлежности для курения опиума и трубки для табака; фарфор и клуазоне; графические листы со сценами наказаний. Вероятно, в 1935 г. в Государственную картинную галерею было передано больше двенадцати экспонатов из коллекции Гогунцова, но в инвентарной книге не указано их происхождение. Не исключена вероятность, что в том же году коллекция была распределена по разным музеям. Поиск в харьковских музеях экспонатов из коллекции Гогунцова пока дал скромные результаты. В Музее археологии, ныне существующем при Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина, хранится нумизматическая коллекция. Вероятно, часть современного собрания, в том числе китайские монеты, найденные близ города Маймацина, поступили из коллекции Гогунцова [2]. В этом же музее находятся:

скульптура из кости, культовая бронзовая скульптура Будды, печати, клише с вырезанным текстом, которые предположительно относят к той же коллекции [5, с. 110].

В фондах Харьковского исторического музея хранятся произведения искусства Востока, а также оружие. Источником поступления восточного оружия в собрание Харьковского исторического музея являются довоенные харьковские коллекции. Нельзя исключать вероятности наличия в собрании Исторического музея экспонатов из коллекции Гогунцова, в которую входило «...китайское оружие, давая картину его эволюции, начиная от луков и до японской системы ружей» [7].

Из переданных в 1935 г. в Государственную картинную галерею произведений коллекции Гогунцова, в собрании Харьковского художественного музея был выявлен один экспонат. Это фарфоровая скульптура, изображающая божество карьеры Лу Сина, созданная на рубеже XIX и XX веков (атрибуция выполнена автором статьи) [9]. Белоснежная скульптура демонстрирует безупречное качество фарфора и глазури. Тонкость проработки пластики дополняет гравировка узора на облачении и деталях головного убора. Даосские мифы Китая повествуют о трех звездах: счастья, долговечности и больших чинов, их олицетворяет соответственно триада божеств – Фу Син, Шоу Син и Лу Син. Божество Лу Син особо почитают чиновники. Китайские иероглифы по способу их образования делятся на шесть основных категорий (лю шу). Одной из них является чжуань чжу (видоизменённая категория), позволяющая изменять отдельные частей иероглифа в связи с приобретением им нового значения. В Китае это нашло отражение в символическом смысле композиций и орнаментов. Иероглиф лу имеет два значения – «жалование чиновника» и «олень». Смысловая игра значений нашла отражение в композиции, где божество изображено сидящим рядом с оленем. Олень в культуре даосского учения является посланником, приносящим человеку приглашающее письмо из святого небесного царства, животным долголетия, связанным с богатством и счастьем. Лу Син – персонаж китайского пантеона, поэтому логично предположить, что скульптура выполнена в Китае. Аналогом нашей скульптуре является произведение из коллекции А. М. Позднеева, которое хранится в Государственном музее Востока в Москве. В каталоге этой коллекции скульптура так же персонифицирована, как Лу Син, но страной создания значится Япония, выполнена эта скульптура из фаянса [1, с. 67, ил. 59, кат. 253]. Подобные композиции, изображающие старца с оленем, в Японии связывают с образом «долголетнего старца» Дзюродзина, одного из семи богов счастья. Таким образом, окончательные атрибуционные выводы требуют уточнения.

Фарфоровая скульптура Лу Сина – пока единственное произведение, выявленное среди музейных собраний произведений искусства Востока в Харькове, происхождение которого определенно связано с восточной этнографической коллекцией Гогунцова. Бытование этой коллекции требует дальнейшего изучения. На нынешнем этапе можно утверждать, что часть экспонатов из Географического кабинета Харьковского университета в 1935 г. была передана в Кабинет Востока Государственной картинной галереи, а затем, в 1944 г., сохранившиеся экспонаты перешли в собрание Харьковского художественного музея.

Коллекция Гогунцова была значительным вкладом в художественные и этнографические собрания Востока, которые были в Харькове к началу XX века. А. Н. Краснов писал, что «... нигде на юге России вы не найдете собранными с такою полнотою и систематичностью предметов культуры Китая, как у Гогунцова» [7]. В целом разные собрания этнографических экспонатов и произведений искусства Востока в Харькове к 30-м годам XX века создавали специалистам условия для работы с подлинниками и обеспечили базу для подготовки востоковедов. Они открывали перспективы, которые были позже реализованы в трудах членов Всеукраинской научной ассоциации востоковедения, учрежденной в Харькове в 1926 году, в том числе опубликованных на страницах журнала «Східний світ»; в работах членов кафедры западноевропейской культуры (секция восточного искусства) под руководством профессора Д. П. Гордеева (1889–1968); а также в том, что в 1930 г. был создан техникум востоковедения и восточных языков. Существовали даже амбициозные планы по созданию музея Востока в Харькове, которые так и не были реализованы.

Литература

1. Войтов В. Е. Алексей Матвеевич Позднеев и его восточная коллекция / В. Е. Войтов, Н. А. Тихменёва-Позднеева. – Самара : Агни, 2001. – 180 с.
2. Зайцев Б. П. Монеты Китая в нумизматической коллекции университета / Б. П. Зайцев, Я. Н. Приходько // Universitates = Университеты. — 2003. — №4. — С. 70–75.
3. Инвентарная книга Государственной картинной галереи. №1. – Инв. № 407, инв. № 248.
4. Инвентарная книга Государственной картинной галереи. №1. 1935–1939 гг. – Инвентарное описание произведений искусства Востока. — Архив Харьковского художественного музея. — Материалы сектора учета и хранения.
5. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках / А. Ковалівський // Антологія літератур Сходу. — Харків, 1961. — С. 9–122.
6. Краснов А. Н. Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете / А. Н. Краснов // Южный край. — 1910. — 20 нояб.

7. Краснов А. Н. Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете / А. Н. Краснов // Южный край. — 1911. — 16 янв.
8. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття / Ольга Лагутенко. — Київ : [Б. в.], 2007. — 238, [1] с.
9. Литовко Т. Ю. Мистецтво Сходу в етнографічних зібраннях Харкова ХІХ – поч. ХХ століть / Т. Ю. Литовко // Вісник Львівської національної академії мистецтв. — 2013. — Вип. 24. — С. 416–436.
10. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905) : К истории Императорского Харьковского университета / Е. К. Редин. — Харьков : Паровая тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1904. — 64 с.
11. Государственный архив Харьковской области. — Ф. 45. — Оп. 1. — Д. 2233 : Проект Харьковского городского музея народоведения. — Л. 8–12.
12. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. 1. Скульптура. — Харьков : Унив. тип., 1870. — 75 с.
13. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев [та ін.]. — Харків : Фоліо, 2004. — 750 с.
14. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей [Электронный ресурс] : учеб. пособ. по музейной практике / М. Ю. Юхневич. — Москва : Рос. ин-т культурологии, 2001. — 223 с. — Режим доступа: <http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/438/42438/20799>. — Название с экрана.

Konstanty Strawiński i jego droga naukowa z Charkowa do Lublina

Artykuł jest poświęcony działalności Konstanty Strawińskiego, wybitnego entomologa, profesora zwyczajnego zoologii i współorganizatora Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jako student drugiego roku uniwersytetu w Charkowie trafił do pracowni wybitnego faunisty i ornitologa prof. Piotra Suszki, który wprowadził go w zagadnienia biologii ptaków owadożernych, zwalczających szkodniki upraw rolnych i leśnych. W latach 1917–1921, jako starszy asystent w Katedrze Zoologii Bezkręgowców, prowadził ćwiczenia z zoologii dla studentów biologii oraz ćwiczenia z entomologii dla studentów Akademii Gospodarstwa Wiejskiego w Charkowie. Zresztą już od 1915 roku, jeszcze jako student, pełnił funkcję młodszego asystenta w tejże Szkole w Katedrze Zoologii i Entomologii. Pracował jednocześnie w charakterze nauczyciela zoologii i botaniki w Polskiej Szkole Realnej oraz wykładał zoologię i histologię w Wyższej Szkole Felczerskiej w Charkowie. W 1922 roku przyjechał do Polski.

Стаття присвячена діяльності Костянтина Стравинського – видатного ентомолога, ординарного професора зоології і співзасновника Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. Як талановитий студент другого курсу Харківського університету в 1911 р. потрапив до семінару видатного орнітолога проф. Петра Сушкіна, де займався біологією комахоїдних птахів. В 1917 р. захистив дипломну роботу в Харківському університеті. В 1917–1921 рр. працював старшим асистентом кафедри зоології безхребетних, виконував обов'язки молодшого асистента кафедри зоології і ентомології Академії сільського господарства в Харкові, а також працював учителем зоології і ботаніки. В 1922 р. переїхав до Польщі.

The article is devoted to work of Konstantine Strawinsky – the eminent entomologist, full professor of zoology and co-founder of Maria Curie-Skłodovskaya in Lublin. In 1911 the talented second year student of Kharkiv University took part at the seminar of the prominent ornithologist professor Peter Sushkin, where he studied biology of insectivorous birds. In 1917 he defended his thesis at Kharkiv University. In 1917–1921s he worked as a senior assistant at the department of zoology of invertebrates, performed duties of junior assistant of the department of zoology and entomology of the Academy of Agriculture in Kharkiv and worked as a teacher of zoology and botany. In 1922 he moved to Poland.

Konstanty Strawiński, wybitny entomolog, profesor zwyczajny zoologii i współorganizator Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, urodził się 22 maja 1892 roku w Kursku w rodzinie doktora medycyny – psychiatry Wacława Hieronima Strawińskiego i nauczycielki Cezarii z Arciszewskich. Rozbudzone przez matkę zamiłowania przyrodnicze, które przejawiały się w sporządzaniu pod jej okiem kolekcji i atlasów roślin oraz owadów, rozwijał w gimnazjum klasycznym w Chersoniu, które ukończył w 1911 roku oraz podczas studiów przyrodniczych w Uniwersytecie w Charkowie. Jako student drugiego roku trafił do pracowni wybitnego faunisty i ornitologa prof. Piotra Suszki, który wprowadził go w zagadnienia biologii ptaków owadożernych, zwalczających szkodniki upraw rolnych i leśnych.

W trakcie studiów, pod wpływem wykładów profesora Eugeniusza Szulca, zaczął interesować się problemami biocenotycznymi. W latach 1913–1915, pracując w Zakładzie profesora początkowo jako student a później asystent, przeprowadził badania uwieńczone rozprawą «Rozwój jamochłona *Myriothela phrygia* Fabr. (Coelenterata)». Pracę tę przyjęto w 1917 roku w Uniwersytecie Charkowskim jako rozprawę dyplomową. W latach 1917–1921, jako starszy asystent w Katedrze Zoologii Bezkręgowców, prowadził ćwiczenia z zoologii dla studentów biologii oraz ćwiczenia z entomologii dla studentów Akademii Gospodarstwa Wiejskiego w Charkowie. Zresztą już od 1915 roku, jeszcze jako student, pełnił funkcję młodszego asystenta w tejże Szkole w Katedrze Zoologii i Entomologii, kierowanej przez znanego rosyjskiego zoologa i entomologa – profesora Iwana Tarnaniego. Pod kierunkiem profesora przeprowadził w latach 1916–1918 badania nad szkodnikami winorośli na południu Rosji. Pracował jednocześnie w charakterze nauczyciela zoologii i botaniki w Polskiej Szkole Realnej oraz wykładał zoologię i histologię w Wyższej Szkole Felczerskiej w Charkowie.

W 1922 roku przyjechał do Polski i osiadł w Skierniewicach. Tu poznał i ożenił się z Ireną Błazewicz i tu urodził mu się jedyny syn, Andrzej[□]. Do 1931 roku Konstanty Strawiński był starszym asystentem w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Katedrze Entomologii i Ochrony Lasu u profesora Zygmunta Mokrzeckiego. Wspólnie przystąpili do organizowania Zakładu Entomologicznego oraz Muzeum Fizjograficznego. W okresie pracy w SGGW prowadził badania nad chemicznym zwalczaniem owadów szkodliwych, napisał na ten temat pierwszy w Polsce podręcznik, opublikował kilka prac monograficznych, wśród nich rozprawę doktorską ogłoszoną w 1925 roku pt. «Historia naturalna korowca sosnowego – *Aradus cinnamomeus* Pnz.». W 1927 roku otrzymał tytuł doktora filozofii Uniwersytetu Poznańskiego. W 1928 roku zorganizował pierwszą w Polsce pracownię toksykologiczno-biologiczną – Stację Doświadczalną Ochrony Roślin w Zgierzu, w której prowadził pierwsze w kraju badania nad nowymi preparatami owadobójczymi. W 1930 roku zorganizował Stację Ochrony Roślin przy Łódzkiej Izbie Rolniczej w Łodzi i kierował nią do wybuchu drugiej wojny światowej. W tym czasie poznał swoją drugą żonę, Mieczysławę Jadwigę Zakrzewską, absolwentkę Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, nauczycielkę Szkoły Rolniczo-Handlowej w Dąbiu nad Nerem, a po ślubie w 1933 roku – asystentkę Stacji Ochrony Roślin Łódzkiej Izby Rolniczej. To drugie małżeństwo pozostało bezdzietne.

W latach 1930–1939 prowadził wykłady z zakresu entomologii dla studentów biologii Uniwersytetu Warszawskiego i Wolnej Wszechnicy Polskiej. W Puszczy Białowieskiej badał wzajemny stosunek owadów i roślin, niestety, zgromadzony bogaty materiał zaginął w czasie drugiej wojny

światowej. W tym okresie napisał wiele artykułów popularno-naukowych na temat owadów szkodliwych oraz rozprawę: «Badania nad fauną pluskwiaków drzew i krzewów w Polsce», która opublikowana w 1936 roku, stała się podstawą habilitacji na Politechnice Lwowskiej, przeprowadzonej w maju 1939 roku.

W czasach drugiej wojny światowej pracował kolejno jako nauczyciel w gimnazjach, na tajnych kompletach i robotnik rolny na folwarku pod Piasecznem (w miejscowości Zielone). Następnie był entomologiem w Stacji Ochrony Roślin przy Lubelskiej Izbie Rolniczej w Lublinie. Kontynuował też prace badawcze, które opublikował po wojnie.

W lipcu 1944 roku uczestniczył w organizowaniu Liceum Rolniczego przy Lubelskiej Izbie Rolniczej w Lublinie i był kilka miesięcy jego dyrektorem. Od sierpnia 1944 roku wygłaszał odczyty i wykłady z zakresu biologii w ramach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich i zarejestrował się jako jeden z pierwszych naukowców wśród kadry powstającego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Nominację na stanowisko profesora zwyczajnego na Wydziale Przyrodniczym UMCS otrzymał 1 listopada 1944 roku. Zatrudnienie w UMCS znalazła również jego żona Mieczysława, początkowo na stanowisku asystentki, a następnie w Biurze Wydawnictw ANNALES.

W roku akademickim 1944/45 Konstanty Strawiński został wybrany dziekanem Wydziału Przyrodniczego, przemianowanego w 1952 roku na Wydział Biologii i Nauk o Ziemi. Dzięki ogromnej inicjatywie i energii Profesora już po roku, mimo trudności lokalowych, kadrowych i materialnych, poszczególne Zakłady Wydziału funkcjonowały bez przeszkód. W latach 1945/46–1946/47 pełnił funkcję prorektora UMCS, a kiedy rektor Henryk Raabe został ambasadorem w Moskwie – kierował Uniwersytetem. Był pełnomocnikiem Ministra Oświaty w zakresie organizowania instytutów i zespołów katedr w UMCS. Zasługą Profesora jest utworzenie Instytutu Zoologicznego, którego był dyrektorem w latach 1952–1964. W 1953 roku uzyskał stopień naukowy doktora nauk biologicznych. Od 1946 roku był członkiem Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Lublinie.

Zaangażowanie Profesora w organizowanie nauki polskiej po latach okupacji było ogromne. Brał udział w I Kongresie Nauki Polskiej jako członek Podsekcji Biologicznej. Był przewodniczącym Komisji Ochrony Roślin przy Radzie Naukowej Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, członkiem Państwowej Rady Ochrony Przyrody, przewodniczącym Lubelskiego Oddziału Państwowej Rady Ochrony Przyrody, przewodniczącym Lubelskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Zoologicznego, wiceprzewodniczącym Lubelskiego Oddziału Towarzystwa Przyrodniczego im. Mikołaja Kopernika, kierownikiem Oddziału Lubelskiego Zakładu Ochrony Przyrody, prezesem Polskiego Związku

Entomologicznego, członkiem Rady Naukowej Instytutu Zoologicznego PAN, członkiem Prezydium Komitetu Zoologicznego PAN, członkiem Rady Naukowej Zakładu Zoologii Systematycznej PAN, członkiem Rady Naukowej Zakładu Ochrony Przyrody w Krakowie, członkiem Rady Naukowej Zakładu Zoologii Systematycznej PAN w Krakowie, od 1954 roku naczelnym redaktorem Polskiego Pisma Entomologicznego, od 1956 – redaktorem sekcji C (Biologia) *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*.

Był promotorem 57 doktorantów, recenzentem 22 rozpraw habilitacyjnych. Jako twórca szkoły entomologicznej, prowadził ze swoimi uczniami badania nad biocenologią i faunistyką owadów Heteroptera; głównie na terenie województwa lubelskiego. W wyniku tych badań, w latach 1947–1965, ukazało się drukiem 79 prac naukowo-badawczych, 220 artykułów, 19 podręczników i broszur o charakterze podręczników.

Po przejściu na emeryturę w 1962 roku nadal pracował naukowo, prowadził badania terenowe i laboratoryjne, wykłady zlecane z entomologii, opiekował się magistrantami i doktorantami, także tymi z Bułgarii, Rumunii i Pakistanu.

Profesor Konstanty Strawiński został nagrodzony za wieloletnią pracę i wybitne osiągnięcia na polu nauki: Orderem Odrodzenia Polski IV Klasy (1946), Złotym Krzyżem Zasługi (1954), Medalem X-lecia Polski Ludowej (1955), Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1957), Złotą Odznaką Honorową Towarzystwa Wiedzy Powszechnej i Złotą Odznaką XX-lecia UMCS, którą otrzymał «jako wyraz uznania za pracę w dziedzinie umacniania więzi uczelni ze społeczeństwem i niesienia jej pomocy moralnej i materialnej». Podczas zorganizowanych w 1965 roku uroczystości na pięćdziesięciolecie jego pracy naukowej, zapytany o źródła swojej aktywności zawodowej i sukcesów naukowych odpowiedział, że do sukcesów można dojść tylko poprzez pracowitość, cierpliwość, a przede wszystkim poprzez zamiłowanie do swej pracy.

Zmarł 17 sierpnia 1966 roku w Lublinie. Został pochowany na cmentarzu przy ul. Lipowej.

Literatura

1. Daszkiewicz-Hubicka J. Obchód 40-lecia pracy naukowej prof. dra Konstantego Strawińskiego / J. Daszkiewicz-Hubicka // *Polskie Pismo Entomologiczne*. – 1958. – № 11. – S. 69–71.
2. Brzęk G. Prof. dr Konstanty Strawiński : 40 lat w służbie nauki polskiej / G. Brzęk // *Polskie Pismo Entomologiczne*. – 1958. – № 1. – S. 5–12.
3. Prof. dr Konstanty Strawiński : 50-lecie pracy naukowej i dydaktycznej // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio C*. – 1965. – Vol. XX. – S. I–XVI.

4. Daszkiewicz-Hubicka J. Spis prac prof. dra Konstantego Strawieńskiego / oprac. J. Daszkiewicz-Hubicka. – Lublin : Polski Związek Entomologiczny. Oddział w Lublinie, 1957. – 19 s. : portr.
5. Wydra A. Strawieński Konstanty (1892–1966) / A. Wydra // Słownik biograficzny miasta Lublina / pod red. P. Jusiaka, M. Siomy, J. Ternesa. – Lublin, 2014. – T. 4. – S. 244–246.
6. Archiwum UMC. Akta osobowe. Sygn. K 2443.

«Бібліотечний ревізор» академічного бібліотечного простору Харкова

Аналізується хід дослідження, присвяченого практичній дії проекту «Єдина картка читача», робляться проміжні висновки бібліотечних ревізорів щодо покращення і вдосконалення бібліотечного обслуговування у межах загального академічного простору та взаємовикористання ресурсів.

Анализируется ход исследования, по священного практическому действию проекта «Единая карточка читателя», делаются промежуточные выводы библиотечных ревьюеров относительно улучшения и усовершенствования библиотечного обслуживания в рамках общего академического пространства и взаимоиспользования ресурсов.

The progress of studies on practical action of «Unified reader card» is analyzed, the intermediate conclusions of library auditors regarding the improvement and enhancement of library services within the common academic space and the mutual use of the resources.

У вузівських бібліотеках м. Харків з 1 вересня 2013 р. діє інноваційний проект «Єдина картка читача бібліотек ВНЗ Харкова». Цей проект не потребує додаткового фінансування та матеріальних ресурсів, однак за його допомогою передбачається відрегулювати систему взаємообслуговування читачів у бібліотеках вищих навчальних закладів Харківського регіону.

На 1 вересня 2015 р. кількість бібліотек, які задіяні у проєкті, становить 25. Відомості про кожну із них постійно доповнюються і редагуються на сайті ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Поєднання 25 вузівських бібліотек має багато переваг, передусім це: загальний фонд понад 17 мільйонів видань; десятки читальних залів; мільйони можливостей для наших спільних читачів. Проте виникають і певні питання, зокрема: наскільки легко можна реалізувати ці можливості? Чи працює проєкт «Єдина картка читача» погоджено і злагоджено? Чи зручна вона для читачів? Чи є інформація про проєкт на веб-сторінках бібліотек-учасниць? Що ми можемо змінити у своїй спільній роботі, щоб стати більш доступними і відкритими? Це лише основні питання, поставлені перед «Бібліотечним ревізором».

Нашого «ревізора» у жодному разі не можна розглядати в традиційному розумінні даного слова, він не перевіряючий, а скоріше бібліотекар, який на певний час став читачем в незнайомій для нього бібліотеці. Складність і відповідальність полягала в тому, що бібліотечний ревізор мав повністю вжитися в роль читача, не порівнювати «свою» або «чужу» бібліотеку,

намагаючись отримати повний комплекс послуг, що надається кожною конкретною вузівською бібліотекою.

Результатом даного дослідження має стати путівник (дорожня карта), по єдиному вузівському бібліотечному простору, який зможе допомогти читачеві зорієнтуватися у великій кількості бібліотек, науково-освітніх ресурсах, доступних здобувачам вищої освіти, викладачам і науковцям відповідно до угод про створення Харківського університетського консорціуму.

Експеримент по проекту «Єдина картка читача» проходив у травні-вересні 2015 р. Роль «таємних читачів» взяли на себе Катерина Лискова (бібліотекар I категорії ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна) та Ірина Бова (завідувачка відділом НБ НЮАУ імені Ярослава Мудрого). Для виконання завдань нашої ревізійної «подорожі» були необхідні лише єдині картки читачів своїх бібліотек, цього основного документа повинно було вистачити для обслуговування у бібліотеках-учасниках проекту.

У кожен вуз бібліотекарі-дослідники приходили як прості читачі своїх університетських бібліотек із метою попрацювати з фондами. При цьому вони мали змогу пройти весь шлях читача, який спочатку шукає бібліотеку, потім дізнається про послуги, які йому пропонуються, і, нарешті, працює в читальному залі з потрібними виданням. Таким чином, досліджувалися всі бібліотеки-учасниці проекту, після чого були зроблені висновки щодо можливого покращення, урізноманітнення та вдосконалення обслуговування користувачів.

До початку екскурсійної частини дослідження були вироблені основні критерії, за якими і вивчалися бібліотеки. Отже, перше, що нас цікавило, – це доступ до бібліотеки. У більшості вузів бібліотеки знаходяться в будівлях головного корпусу або ж у безпосередній близькості від нього, у багатьох університетах вхід оснащений системою електронних перепусток, решта зараз переходить на подібні пропускні системи. На даний момент, у зв'язку зі складною ситуацією в країні, питання безпеки є як ніколи актуальним. Тому необхідно було перевірити, чи зможе читач іншої бібліотеки, маючи «Єдину картку читача», пройти через пропускну систему вузу. І, як показав досвід, даний пункт, за критерієм дослідження, дав позитивний результат, тобто ми змогли пройти в усі бібліотеки, де для цього виписується тимчасова перепустка, де більш уважно вивчається читацький квиток, у деяких випадках із пунктів охорони телефонують до бібліотеки, але, врешті-решт, нас пропускали, а де взагалі пропускали без перешкод.

Наступним критерієм доступності було питання: «Як пройти в бібліотеку?». Потрібно було зорієнтуватися в незнайомій будівлі вузу і знайти потрібний читальний зал. У деяких бібліотеках на сайтах розміщені

плани-схеми із зазначенням місця розташування кабінетів і читальних залів. Це дійсно дуже зручно, а візуалізувати схему бібліотеки можна ще до безпосереднього перебування в ній. Охорона у всіх навчальних закладах виявилася доброзичливою і підказувала найкоротший шлях до потрібного читального залу. Складніше бувало в тих випадках, коли бібліотека розкидана по різних корпусах, і в перший раз зрозуміти, де саме може зберігатися те чи інше потрібне користувачу видання з фонду, було досить складним завданням навіть для професійного бібліотекаря. В окремих бібліотеках замовлення на книгу може виконуватися тільки на наступний день. У даному випадку рекомендуємо читачам попередньо зателефувати і уточнити свій подальший маршрут, а саме з'ясувати, в якому корпусі знаходиться конкретний читальний зал. У деяких бібліотеках стороннім користувачам важко було зорієнтуватися у приміщеннях, наприклад, на сайті замість повної адреси вказувалося: корпус А, 2 поверх, кім. 235. Усе це, безумовно, ускладнює шлях читача до необхідної інформації.

Нарешті бібліотека знайдена, і ревізору-читачу необхідно потрапити в читальний зал та попрацювати з тим самим потрібним і важливим джерелом, яке зберігається в даному храмі наук. У більшості випадків перед візитом до бібліотеки ми заздалегідь знайомилися з електронним каталогом (на жаль, це можливо не у всіх бібліотеках, оскільки є каталоги, які доступні тільки у внутрішній мережі, а були випадки, коли взагалі на сайті ВНЗ відсутня сторінка бібліотеки) і обирали конкретне видання, що знаходиться у фонді читального залу або залу періодичних видань. Маючи інформацію про конкретне видання, яке ми шукаємо, можна було йти безпосередньо до читального залу. І ось на цьому етапі починалися варіації на тему бібліотечного обслуговування. У деяких читальних залах не обслуговували, поки не пройдеш електронну реєстрацію у спеціальних відділах, де вже після роботи в читальному залі. Іноді реєстраційну картку можна було заповнити безпосередньо в читальному залі або електронна реєстрація здійснювалася співробітником даної структури бібліотеки. Як правило, для внутрішньої реєстрації достатньо було пред'явити читацький квиток і додатково вказати офіційне місце прописки, навчання та контактні дані. У поодиноких випадках затребувалися паспортні дані, яких у нас із собою не було. В окремих бібліотеках ніякої реєстрації не було потрібно в принципі, і на читацький квиток увага також не зверталася. Бажаєте працювати в читальному залі – будь ласка! Заходьте і працюйте. Для читача це, звичайно, зручніше, але для статистичних даних таке відвідування залишалося непоміченим. Варто додати, що в більшості університетських бібліотек доступ у читальні зали вільний, можна пройти разом з особистими речами, тобто камер схову для сумок не було майже ніде.

Ще одним критерієм для «Бібліотечного ревізора» була комфортність роботи в читальних залах. Особисте враження від роботи в читальних залах залишилося позитивним. У багатьох із них є зони WI-FI (в основному мережа незапаролена або ж пароль вказаний на видному місці), зали досить просторі, із великою кількістю робочих читацьких місць як для самостійної роботи, так і оснащені комп'ютерами, світлі й чисті, ксерокс знаходиться або безпосередньо в приміщенні залу, або ж у корпусі університету.

І невелика ремарка, до закону про авторське право, а саме про заборону виробляти фотокопії. Це питання також входило до наших «ревізорських» критеріїв. Навіть якщо фотографувати і не можна, про це йдеться у розміщених інформаційних оголошеннях, то фотографувати все одно дозволяють. Про це ми запитували у всіх читальних залах, і майже скрізь (є лише 2 винятки) отримала дозвіл на фотозйомку потрібних нам матеріалів. Є бібліотеки, де дозволяють фотографувати тільки підручники, а наукові праці заборонено копіювати за допомогою пристроїв з фотокамерами. Щодо цього можна сперечатися, схвалювати чи ні, але для наших читачів це, як і раніше, один з основних способів копіювання матеріалів.

Варто додати, що у процесі власних ревізійних подорожей ми не представлялися як співробітники бібліотек, і лише у двох бібліотеках (з 25) нас упізнали, у зв'язку з чим чистота експерименту, може, і порушилася, але якість обслуговування тільки покращилася.

Під час ознайомлювальних екскурсій вузівськими бібліотеками нами було виявлено досить багато позитивних моментів. Серед головних: стовідсоткове підтвердження доступності бібліотек для читачів з єдиної карткою; наявність інформаційних повідомлень на сайтах і на дошках, що сповіщають читачів про існування «Єдиної картки» і подробиці дії цього проекту. Крім того, співробітники переважної більшості бібліотек приймали нас привітно, кваліфіковано надавали всебічну допомогу при пошуку літератури.

На проміжному етапі дослідження були зроблені наступні висновки щодо стану справ у бібліотеках:

- розміщення плану бібліотеки, веб-презентації або ролика про бібліотеку на сайті (для кращого орієнтування по незнайомій бібліотеці), в ідеальному варіанті це може бути віртуальний 3D-тур по бібліотеці;
- бракує єдиної пошукової системи (або загальної пошукової бази), що дозволяла б відразу визначити наявність і місцезнаходження того чи іншого видання;
- функціонування загального зразка «Єдиної картки», так як на даний момент варіанти дизайну читацьких квитків досить сильно відрізняються,

тому доречно розробити єдине положення, загальну інструкція, правила користування для бібліотек, які працюють за «Єдиною карткою читача».

У цілому для покращення і самовдосконалення іноді просто необхідно дивитися на себе з боку, тобто побачити свою роботу очима тих, заради кого і запроваджуються інновації та удосконалення, – очима наших читачів. Особисто мені цей досвід був цікавим і корисним. Сподіваюся, що найближчим часом буде досягнута кінцева мета дослідження – створення «Дорожньої карти академічного бібліотечного простору». Для зручності читачів вже створена карта (Google maps <https://www.google.com/maps/d/edit?mid=zZ5ryHhTX-uk.kDSxRYR32iQI&usp=sharing>), де маркерами відзначені всі 25 актуальних бібліотечних об'єктів, а кожен бажаючий може скласти свій індивідуальний маршрут до будь-якої цікавої або корисної, у межах проекту «Єдина картка читача», бібліотеки.

Болгарські інскрипти в бібліотеці Івана Микитенка

У статті розглянуто дарчі написи на книгах з бібліотеки видатного українського письменника Івана Микитенка (1897–1937), який загинув під час сталінських репресій. Це книги болгарських письменників (Л. Стоянова, М. Грубешлієвої, М. Марчевського), подаровані письменникові у різні роки. Книгозбірня Івана Микитенка зараз становить унікальну колекцію літературних матеріалів 20–30-х рр. XX ст. Її вивчення є актуальним не лише як дослідження родинної пам'яті культурної еліти України, але й як доказ незмінних творчих контактів та дружніх взаємин письменників обох країн попри виклики тоталітарної доби.

В статье рассмотрены дарственные надписи на книгах из библиотеки выдающегося украинского писателя Ивана Микитенко (1897–1937), который погиб во времена сталинских репрессий. Это книги болгарских писателей (Л. Стоянова, М. Грубешлиевой, М. Марчевского), подаренные писателю в разные годы. Библиотека Ивана Микитенко сейчас составляет уникальную коллекцию литературных материалов 20–30-х гг. XX в. Ее изучение является актуальным не как только исследование семейной памяти культурной элиты Украины, но и как доказательство постоянных творческих контактов и дружеских отношений писателей обеих стран несмотря на вызовы тоталитарной эпохи.

The article deals with the donative inscriptions on books from the library of the outstanding Ukrainian writer Ivan Mykytenko (1897–1937) who died during the Stalin repressions. These are the books of Bulgarian writers (L. Stoyanov, M. Grubeshlieva, M. Marchevsky) donated to the writer in different years. The library of Ivan Mikiitenko is now a unique collection of literary materials of the 20-30s. of the XX century. Its analysis is actual not only as a study of the family memory of Ukraine's cultural elite, but also as proof of the continuous creative contacts and friendly relations of writers of both countries in spite the challenges of the totalitarian era.

Для кожної людини – як і для країни – настає час «збирати каміння». Особливо, якщо доля її була настільки пов'язана з долею країни, як це було у житті українського письменника Івана Кіндратовича Микитенка (1897–1937) – одного з тих, кого назвуть когортою Розстріляного Відродження. У розпал сталінських репресій – 18 жовтня 1937 р. НКВД інсценувало його самогубство. Йому щойно виповнилося 40 років. В нього залишилися дружина і восьмирічний син.

Івану Микитенку було відпущено лише п'ятнадцять років творчого життя – надзвичайно насиченого, яскравого і самотнього, і ніби відчуваючи це, письменник працював випереджаючи час. Відомий український літературознавець Степан Крижанівський пізніше напише: «Скільки зроблено за ці п'ятнадцять років! Вірші, поеми, оповідання, повісті, роман, п'єси (дев'ять закінчених, безліч задуманих!), статті, нариси, виступи, листи – шість томів далеко ще не повного зібрання творів. Але є також еманация людської енергії, яка поки що не піддається обліку: це духовний, емоціональний вплив на свідомість свого покоління» [8].

Цей вплив виявився, зокрема, у величезній організаційній діяльності молодого письменника – спочатку як керівника одеської філії літературного об'єднання ГАРТ, а після переїзду до Харкова у 1926 р. як керівника літературної організації ВУСПП – Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, з 1934 р. – Спілки письменників України. Тоді ж столицю України було перенесено до Києва, куди з родиною переїхав І. Микитенко, якого було обрано відповідальним секретарем Спілки радянських письменників України. Він часто виступає на зборах, конференціях і з'їздах письменників у Харкові, Києві, Москві, Мінську, як учасник міжнародного руху пролетарської літератури та один із секретарів МБРЛ (Міжнародного бюро революційної літератури, з 1930 р. – Міжнародного об'єднання революційних письменників) виїздить за кордон, активно виголошує єднання прогресивних літературних сил Європи.

Саме в Одесі, у роки навчання в медичному інституті (1922–1926), з'являються перші публікації І. Микитенка, серед яких – збірка оповідань «На сонячних гонах» (Харків, 1926). Крім навчання і творчої роботи, він бере участь у створенні Одеського українського драматичного театру, два роки завідує в ньому літературною частиною, а також працює в одеському відділенні Етнографічної комісії УАН, активно займається громадською роботою – очолює окружну комісію по боротьбі з безпритульністю, часто буває у рідному селі на Кіровоградщині, виступає із статтями у селянській газеті тощо. А писати у перші роки творчого життя писати доводилося «в умовах, що для писання нібито дуже мало підходили (в тісній кухні [комунальної квартири – О. М.], серед примусів, ночами, коли кухня звільнялася)» [10, с. 391].

«Пам'ятаю, – згадував письменник Павло Усенко, – на першому з'їзді ВУСППу стало питання про керівника організації, питання, яке за того часних неспокоїних умов не було для всіх нас байдужим. Ще мало письменників із значним творчим доробком, із набутих за роки авторитетом. <...> І хоч яким був теж молодим Іван Кіндратович, всі одноголосно зійшлися на його імені, обравши його секретарем новоутвореної організації... Мене, як і багатьох інших, завжди вражали його життєлюбство, енергія, творчий неспокій, цілеспрямованість і настигність у задумах, праці» [20]. Але передовсім – чесність у житті і у творчості, відданість справі розвитку української літератури.

Безпосереднім свідком подій тих років стала домашня бібліотека Івана Микитенка, яка почала складатися ще в Одесі і постійно поповнювалася упродовж всього життя письменника. У Харкові, де І. Микитенко як один із організаторів і керівників ВУСППу, ВОАППу, з 1932–34 рр. – Спілки радянських письменників, мешкав у славетному будинку літераторів

«Слово», в Києві – не менш відомому письменницькому «Роліті», де побувало чимало колег-літераторів, іноземних гостей. І знову квартира письменника поповнювалася книжками українською та іншими мовами, найрізноманітнішими періодичними виданнями тих років. Сьогодні вона вважається однією з найбільших книгозбірень своєї доби і нараховує понад 29 тисяч книг і журналів.

Огляд її вимагає окремої уваги, водночас варто зазначити, що центральний розділ книгозбірни – це широка україніка, історія і література XIX–XX ст., а також комплекти нині раритетних журналів («Вопліте», «Гарт», «Життя й революція», «Літературний ярмарок», «Критика», «Нова генерація», «Пролітфронт», «Червоний шлях» та ін.). Широко представлено багатотомні видання класики, – від античності до сучасності, що виходили наприкінці 1920-х рр. – у період розквіту українського художнього перекладу, а також література з філософії, історії, соціології, літературознавства, критики, мистецтвознавства, суспільно-політичних питань тощо. Ця література була потрібна письменникові у його праці, у багатьох книжках є його підкреслення й позначки. Коли у 1930-і рр. спровоковане політичними процесами так зване «самоочищення» бібліотек набуло загального характеру, а їхні власники мусили спалювати або ночами потайки виносити книжки із своїх приватних бібліотек на смітник, тут зберігалися такі заборонені і вилучені автори, як Д. Багалій, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, І. Кириленко, Г. Коцюба, І. Кулик, О. Олесь, В. Підмогильний, В. Свідзинський, М. Хвильовий та ін. [12, с. 16]. Врятована і збережена родиною письменника – у тоталітарний період та під час окупації Києва у роки Другої світової війни – це нині «чи не єдина, принаймні найкоштовніша книжкова пам'ятка Розстріляного Відродження» [2, с. 13]. Сьогодні бібліотека поетапно переходить у фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Як зауважує, окреслюючи історію бібліотеки, її склад та основні тематичні розділи, Олег Микитенко, книжки з дарчими написами у її складі дозволяють простежити зв'язки власника із сучасниками, розкривають стосунки Івана Микитенка з його оточенням, дають матеріал як для вивчення особистості письменника, так і самої літератури тієї доби [12, с. 33]. Без усвідомлення літературних взаємозв'язків, вважає відомий славіст і болгарист Вікторія Захаржевська, вивчення літературного процесу у слов'янських країнах було б неповним [5, с. 140].

Іван Микитенко спеціально не збирав автографи, але в його бібліотеці відклалася чимала кількість книжок із дарчими написами сучасників – письменників, критиків, науковців, діячів мистецтва – як українських, так і башкирських, білоруських, болгарських, вірменських, грузинських,

120

данських, есперанто, єврейських, німецьких, осетинських, російських, французьких, чеських, угорських. Представлені в одній збірці, яку не так давно видав Олег Микитенко, ці написи – від товарисько-дружніх, щирих і жартівливо-розкутих до офіційно лаконічних і пафосно-революційних, а інколи запопадливо підлабузницьких – справляють сьогодні дивне враження, зважаючи на трагічну долю більшості з авторів інскриптів, стають прикладом марнославства інших, котрі у 1937 р. зречуться свого «дорогого друга» і назвуть письменника націоналістом, троцькістом, «ворогом народу», виливатимуть на І. Микитенка потоки наклепів і злоби...

Болгарських інскриптів у бібліотеці І. Микитенка не так багато, але кожен із них є цікавим і важливим. Хронологічно перший дарчий напис належить болгарському письменникові Марку Марчевському (Марко Маринов Марков, 1898–1962), який у 1925–1934 рр. жив у СРСР, закінчив аспірантуру Інституту літератури ім. Тараса Шевченка, був одним із ініціаторів створення болгарської секції ВУСППу. У листопаді 1930 р. М. Марчевський брав участь у Міжнародній конференції революційних і пролетарських письменників у Харкові, де зустрічався з І. Микитенком. Враховуючи, що «в міжнародній пресі про українську літературу на той час майже нічого не писалось, переклади з української на іноземні мови були надзвичайно малочисельні», цей письменницький форум представив українську літературу, яка для більшості делегатів була «справжньою terra incognita» [11, с.18], а відтак відіграв значну роль у розвитку світової літератури, зібравши представників літератур СРСР, а також двадцяти двох зарубіжних літератур Європи, Азії, Америки й Африки. Про «революційне бачення світу як своєрідний радар», що був властивий «молодому, як і всім нам» І. Микитенкові, згадував пізніше один із учасників конференції, угорський письменник Антал Гідаш [3, с. 14].

Під час або відразу після Харківської конференції болгарин Марко Марчевський і подарував Івану Микитенку свою щойно видану у Харкові болгарською мовою книгу оповідань і повістей «Бунт» із дарчим написом: «За спомен на талантливия Украински пролетарски писател И. Микитенко. М. Марчевски» [9]. Замість передмови було подано вступну статтю Г. Бакалова [1], лекціями якого – «науковими за змістом і патетичними за формою», як пише один із його слухачів у Харківському інституті червоної професури, захоплювалися у ті роки чимало українських літераторів. В. Захаржевська наводить лист одного з них – Володимира Кузьмича до редактора болгарського тижневика «Литературен преглед» Людмила Стоянова, в якому автор ділиться своїми враженнями від розповідей Г. Бакалова про Х. Ботева і І. Вазова, П. Славейкова, Х. Смирненського і Г. Мілева, К. Кюлавкова і М. Марчевського, підкреслюючи, що ці лекції

«поєднувалися з аналізом соціальної боротьби за ідеали людства», а також висловлює глибоку подяку болгарським «братом по професії» за можливість ознайомити болгарський народ з творами українських письменників [5, с. 141].

Як відомо, у цей період – у «червоні тридцять роки» – в Україні зростає інтерес до «революційного мистецтва» Болгарії, у першу чергу літератури. Наголошується на необхідності зміцнення літературного взаємообміну, на сторінках української періодики з'являється чимало імен болгарських письменників, друкуються збірники поезії, видається болгарський альманах «Подъем», а також збірник болгарських письменників – членів ВУСППу «Първа ударна», де виступали К. Кюлавков, М. Марчевський, Д. Марков, Н. Фуклев, И. Мавроди, А. Кетков [5, с. 142]. Крім того, поглиблюється перекладацька співпраця та пожвавлюються особисті контакти між українськими і болгарськими літераторами.

Чимало з них могли повторити слова Людмила Стоянова (1888–1973): «Тридцять роки мали для мене особливе значення» [19, с. 161]. Саме цей період був для письменника «найбільш плідним» [7, с. 8]. Вже на той час він є автором низки збірок поезії і прози, драматургом і перекладачем, публіцистом і громадським діячем. У багатьох виданнях виходили його статті, написані, як свідчить В. Злиднєв, в «кращих традиціях болгарської публіцистики», чимало з яких і сьогодні звучать актуально. Цей чинник Л. Стоянов пізніше пояснить своїм прагненням висловити через літературну публіцистику, яка перебуває у безпосередньому контакті з величезною читацькою масою, ту «істину», котра є «виразом внутрішньої необхідності розуму й серця до спілкування». Оскільки, на його переконання, письменник почуває себе «боржником народу, якому винен те, що в нього відняли – істину» [8, с. 9]. Через багато років Людмил Стоянов очолить Спілку болгарських письменників, братиме участь у створенні нових літературних видань, його буде обрано академіком Болгарської академії наук та депутатом Народних зборів Болгарії, він керуватиме інститутом літератури, буде членом Всесвітньої ради миру.

Прикладом плідних творчих взаємин стали зустрічі Людмила Стоянова та Івана Микитенка. Вони познайомилися на Міжнародному антифашистському конгресі письменників на захист культури, що відбувся влітку 1935 р. в Парижі. Майже 180 письменників з тридцяти восьми країн Європи, Азії і Америки були його учасниками, а організаторами – Анрі Барбюс, Ромен Ролан, Максим Горький та ін.

«Наші зустрічі у 1935 р., – згадував Л. Стоянов, – були нечасті, але змістовні. Іван Микитенко поспішав оглянути визначні місця Парижа і вечорами в готелі захоплено розповідав про все бачене. Окрім нього я

122

потоваришував тоді ж з Павлом Тичиною і Петром Панчем, дружні почуття до яких лишили в мені незгасимі сліди...» [17, с. 89]. І. Микитенко, як відомо, очолював на конгресі українську делегацію, до складу якої входили П. Тичина, П. Панч та О. Корнійчук.

Для Людмила Стоянова, у житті і творчості якого була Друга балканська війна (1913), яку він пройшов рядовим піхотинцем, учасником штикових атак на Калиманському полі, переживши епідемію холери і поневіряння по госпіталях, що потім буде описано ним у повісті «Холера» (1935), а також Перша світова війна (1915–1918), в якій він брав участь спочатку як артилерист, а потім як кореспондент на Македонському фронті, – участь у Конгресі в Парижі не була випадковою. Так само була вона не випадковою для Івана Микитенка, який у 1914 р., щойно закінчивши за скороченою програмою в зв'язку з початком війни Херсонську військово-фельдшерську школу (куди приймали переважно солдатських дітей і сиріт, і де вони вчилися чотири роки, одержуючи середню медичну освіту), іде на фронт і служить у діючій армії лікарським помічником. Після демобілізації у 1918 р. І. Микитенко декілька років працював у лікарнях і фельдшерських пунктах на Кіровоградщині, брав участь у боротьбі з епідеміями висипного тифу.

На Конгресі в Парижі, на якому І. Микитенка та Л. Стоянова було обрано до складу бюро Міжнародної асоціації письменників на захист культури, вони виступали з промовами в обговоренні проблеми «Нація і культура». Л. Стоянов у промові підкреслив значення культурного надбання людства, наголосивши, зокрема, на ролі болгарської літератури, яка дала слов'янським народам азбуку і писемність, нагадав про прогресивну роль в історії Європи богумільського руху, висловив переконання, що обов'язок письменника – протистояти «краху культури». «Я сказав, – згадував пізніше в інтерв'ю часопису «Всесвіт» Л. Стоянов, – культура – це поєднання найкращих традицій людського співжиття, боротьба за прогрес, який рухає людське суспільство, в небезпеці» [19, с. 161].

Відомо, що для самого Л. Стоянова публікація у 1935 р. повісті «Холера» та участь у конгресі виявилася вкрай небезпечними, – у Болгарії було розпочато цькування письменника як «національного зрадника» та «ворога народу», а через пару днів після повернення до Софії, 29 липня 1935 р. на одній з центральних вулиць міста – Раковського – на нього було здійснено напад і по-звірячому, до півсмерті, побито залізним дротом. Поліція розпочала слідство, яке не дало результатів. З цього приводу Л. Стоянов звертається з відкритим листом «На моїх нападателях», який було 11 серпня 1935 р. надруковано в газеті «Победа» [6, с. 38]. Стоянова неодноразово заарештовують, висилають, також забороняють писати і навіть ставити своє ім'я на творах, які він редагував [14, с. 382].

Про небезпеку для Європи і культури, викликану «філософією динозаврів, озброєних танками», що «проголошують лозунг крові й заліза», говорив у Парижі і І. Микитенко. Говорив, як завжди, пристрасно і щиро, переконаний, що «бути художником, не захищаючи світової культури, так само неможливо, як жити, не дихаючи» [11, с. 383]. Говорив про «многовікову культуру мого народу», боротьбу українців за національну незалежність, національний характер української літератури та її місце серед інших літератур Європи, «полонізацію українських дітей» і зменшення українських шкіл на Західній Україні, про значення рідної мови та про роль літературного перекладу. Промова І. Микитенка «Нація і культура» [10, с. 323–326] наступного 1936 р. буде викладена Л. Стояновим у книзі «Сьвремена Европа. Фашизм – Култура – Антифашизм. Дневникъ на едно патуване до Париж по поводъ международния конгресъ на писателите за защита на култура» [13].

У цьому щоденнику Л. Стоянов не лише подає хронологію подій та виступів учасників конгресу, ухвалених рішень тощо, але й майстерно відтворює колорит епохи, змальовує яскраві картинки з життя Парижу, королівських палаців, описує маловідомі історичні факти та враження від подорожі. Автор занотовує розмови із різними людьми – від попутників у поїзді або перехожих на паризьких вулицях, у кав'ярнях чи парках – до письменників, які розповідають про накладі своїх видань і свої гонорари, і часто, змальовуючи людські характери, не уникає іронічного погляду. Невеличка книга і сьогодні читається з величезним інтересом і свідчить про «блискучий публіцистичний талант» [7, с. 7] її автора, – знаходиться у бібліотеці Івана Микитенка. Подаровано її було того ж року, під час першого приїзду Л. Стоянова з дружиною М. Грубешлієвою до СРСР на запрошення Спілки письменників, коли вони, після творчих зустрічей у Москві та Ленінграді, у листопаді 1936 р. були гостями Івана Микитенка в Києві, про що свідчить і зроблений тоді дарчий напис: «На друга Ів. Микитенко съ приятелско чувство. 16.XI. 936. Киев. Людмилъ Стояновъ».

Трохи більше, ніж за півроку, Л. Стоянов і І. Микитенко знову зустрілися. Ця зустріч відбулася влітку 1937 р. на Другому міжнародному антифашистському конгресі письменників в Іспанії, на заключному засіданні якого І. Микитенка було обрано членом Міжнародного бюро. «Проблема проблема нації і культури, – наголошував у своїй промові І. Микитенко, – звучить для мене як проблема життя». Захист культури є «внутрішньою потребою, людським обов'язком» для письменника, який повинен «уміти перш за все бачити світ», оскільки «справжнє мистецтво – інтернаціональне і є виразом душі народу» [10, с. 383]. І в цих словах Микитенка немає пози або пафосу, бо єдино прийнятним для

нього було переконання, що «народ – єдиний творець життя і могутності», що «все чуже народу у всіх галузях народного життя приречено до смерті» [10, с. 384], і цю думку він послідовно обстоював, заперечуючи погляди стосовно «обмеженості сприйнятливості маси» або «вузькості кола її розуміння», і називав «халтурою» те, що «спотворює неповторну дійсність» [10, с. 397].

«На конгресі в Іспанії, – згадував Л. Стоянов, – в Барселоні й Валенсії, де відбувалися перші засідання, і пізніше в Мадриді – ми з Іваном Микитенком, а також з Олексієм Толстим, Олександром Фадєєвим, Іллею Еренбургом, Михайлом Кольцовим та іншими радянськими письменниками і ще багатьма славнозвісними людьми з Європи, Азії й Латинської Америки, пережили 15 незабутніх днів». Слухаючи промову І. Микитенка на пленарному засіданні – «говорив він не поспішаючи, але й без затримки», кожен пересвідчувався у його занепокоєнні не лише «справами української літератури, але усього світового літературного процесу», а коли І. Микитенко інколи розповідав про себе, здавалося, що «цьому справжньому синові сонячної України судилося блискуче майбутнє в літературі» [16, с. 112–113]. Чи було тоді передчуття, що це була остання зустріч? «Залишаючи іспанську землю, ми обнялися й поцілувалися з Микитенком, як справжні друзі, і більше ніколи вже не бачились» [16, с.114].

Через тридцять років Л. Стоянов у спогадах повернеться до цих зустрічей і згадуватиме риси І. Микитенка як письменника і людини, що вразили його найбільше. Йому запам'яталися «красномовні і цікаві» розповіді І. Микитенка, коли після напружених засідань у Мадриді він був «справжньою душею наших теплих зустрічей», а «його товариство ми вважали святом», розповіді про земляків-письменників, про твори української літератури. Він «задушевно розповідав» про Україну, про українські народні пісні, про поезії Тараса Шевченка. «Мене дивувала, вірніше – радувала його скромність, – зізнається Л. Стоянов, – його небажання говорити про власну персону, про свої творчі успіхи», натомість обличчя його завжди «світлішало у привітному усміху», коли І. Микитенко розповідав про рідне село, про свої пригоди або книжки.

Як справжній митець, Л. Стоянов тонко відчув основну, мабуть, рису характеру І. Микитенка, який завжди дуже вимогливо ставився до себе, вимагав щирості як у творчості, так і у людських стосунках. В одному з листів він виголосив своє переконання, що звучить як життєве кредо письменника: «Давайте говорити по щирості, бо без цього говорити взагалі не можна» [10, с. 529]. Критично оцінювати себе здатна тільки сильна, розумна, впевнена в своїй правоті людина, яка не зупиняється на досягнутому і працює наполегливо завжди, а, як зізнавався І. Микитенко у

листі до одного із своїх кореспондентів, – «працюю я годин по чотирнадцять, по шістнадцять на добу, пишу нові книжки». «...Раніше, коли голодував, писав швидше і зразу ж прагнув надрукувати. А коли не друкували, думав, що затирають. Тепер боюсь друкувати!». Він з гумором міг сказати про себе: «Тепер я відомий письменник, так, принаймні, пишуть про мене критики» [10, с. 471], хоча в іншому листі до російського адресата щиро зізнавався: «...вообще я не могу назвать ни одного своего произведения, которое меня удовлетворяло бы» [10, с. 534].

На питання Л. Стоянова, яку з його п'єс варто перекласти болгарською мовою і показати в Болгарії, І. Микитенко жартома відповів – «Дівчат нашої країни». Тоді ж М. Грубешлієва запропонувала зробити болгарський переклад цієї п'єси, яка з успіхом йшла на багатьох сценах. «Людина з ширим серцем» – так названо присвячені І. Микитенкові спогади болгарського письменника, що увійшли у збірник «Сонячні гони» [16, с. 112–114] та були надруковані у часописі «Всесвіт» [17, с. 89–90].

Людмил Стоянов та Марія Грубешлієва неодноразово були авторами і гостями часопису «Всесвіт», заступником і головним редактором якого довгий час був Олег Микитенко. Їх єднали теплі і дружні стосунки. Неодноразово Л. Стоянов надсилав через «Всесвіт» українським читачам і Україні свій «ширий уклін від болгарського друга», «закоханого у вашу щасливу батьківщину» [4, с. 13]. А під час подорожі О. Микитенка до Болгарії у 1967 р. вони сердечно вітали його в своєму домі, згадували зустрічі з Іваном Микитенком. Тоді ж господар подарував гостю академічне видання свого «чудового віршованого перекладу “Слова о полку Ігореве”» [7, с. 11] – «Песен за похода на Игор, Игор Святославич внук Олегов» (Софія, 1954), зробивши дарчий напис: «На друга Олега Микитенко, за спомин от дружбата ми с Иван Кондратиевич Микитенко, бележет украински писател, в Испания на Конгреса за защита на културата в 1937 г. Людмил Стоянов. 11.10. 1967 София» [15]. Це розкішне з кольоровими ілюстраціями і мальованим форзацем видання, зберігається в бібліотеці І. Микитенка.

Людині не дано обирати час, в якому вона живе, але тільки від неї залежить, який слід вона залишить по собі в пам'яті інших. Дарчі написи домашньої бібліотеки Івана Микитенка стають такими «німими» красномовними свідками – і людей, і епохи.

Література

1. Бакалов Г. Класовата война в българската литература : (Вместо предговор) / Г. Бакалов // Бунт : раскази и повести / М. Марчевски. – Харков, 1930. – С. 3–16.
2. Білокінь С. Час збирати каміння: на шляхах українського бібліофільтства / Сергій Білокінь // Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка : каталог / уклад. Олег Микитенко. Київ, 2007. – С. 5-14.

3. Гідаш А. Були й будуть : [уринок] / Антал Гідаш // Іван Микитенко : альбом. – Київ, 1985. – С. 14.
4. Зарубіжні діячі літератури і мистецтва про Радянську Україну // Всесвіт. – 1967. – № 12. – С. 12–13.
5. Захаржевская В. Людмил Стоянов : От символизма к социалистическому реализму / В. Захаржевская. – Киев : Наукова думка, 1982. – 262 с.
6. Зидаров К. Людмил Стоянов : Критико-биографичен сборник / Камен Зидаров. – София : Български писател, 1958. – 116 с.
7. Злыднев В. И. Людмил Стоянов – писатель и человек / В. И. Злыднев // Избранное : пер. с болг. / Людмил Стоянов. – Москва, 1983. – С. 3–12.
8. Крижанівський С. Достойний пам'яті нащадків : [уринок] / Степан Крижанівський // Іван Микитенко : альбом. – Київ, 1985. – С. 8.
9. Марчевски М. Бунт : Расказы и повести / М. Марчевски. – Харьков : Укр. държ. изд-во, 1930. – 141 с.
10. Микитенко І. К. Зібрання творів : у 6 т. Т. 6. Критика, публіцистика, вибрані листи 1923–1937 / І. Микитенко. – Київ: Наукова думка, 1965. – 551 с.
11. Микитенко О. Шляхами дружби : літ.-крит. статті / Олег Микитенко. – Київ : Рад. письменник, 1985. – 253 с.
12. Микитенко О. Врятована від погрому: доля бібліотеки Івана Микитенка / Олег Микитенко // Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка : каталог / уклад Олег Микитенко. – Київ, 2007. – С. 15–38.
13. Стоянов Л. Съвремена Европа. Фашизм – Култура – Антифашизъм : Дневникъ на едно пътуване до Париж по случай Международния конгрес на писателите за защита на културата / Людмил Стоянов. – [София : П-ца Бр. Миладинови], 1936. – 104 с.
14. Людмил Стоянов : [післямова] // Вибрані твори / Людмил Стоянов. – Київ, 1952. – С. 381–382.
15. Песен за похода на Игор, Игор Светославич внук Олегов / преведе Людмил Стоянов. – София : Изд. на Българската акад. на науките, 1954. – 142 с.
16. Стоянов Л. Людина з щирим серцем : [пер. з болг.] / Людмил Стоянов // Сонячні гони : спогади про І. Микитенка / упоряд. та прим. О. Микитенка. – Київ, 1967. – С. 112–114.
17. Стоянов Л. Людина з щирим серцем : [пер. з болг.] / Людмил Стоянов // Всесвіт. – 1967. – № 6. – С. 89–90.
18. Стоянов Л. Найвидатніша подія сучасної історії : [пер. з болг.] / Людмил Стоянов // Всесвіт. – 1967. – № 10. – С. 8–9.
19. Стоянов Л. Митець і час : [пер. з болг.] / Людмил Стоянов // Всесвіт. – 1972. – № 9. – С. 159–162.
20. Усенко П. Людина невичерпної енергії : [уринок] / Павло Усенко // Іван Микитенко : альбом. – Київ, 1985. – С. 8.

Юзеф Коженьовський і Харків

Розглянуто творчість класика польської літератури Ю. Коженьовського (1797–1863) харківського періоду (1837–1846). Наголос зроблено на аналіз трагедії «Карпатські горці» («Karpaccy górale»), яка мала довгу сценічну історію в українському театрі.

Рассмотрено творчество классика польской литературы Ю. Коженевского (1797–1863) харьковского периода (1837–1846). Акцент сделан на анализ трагедии «Карпатские горцы» («Karpaccy górale»), которая имела долгую сценическую историю в украинском театре.

The work of Polish literature classic J. Korzieniowski (1797–1863) in Kharkiv period (1837–1846) is considered. Emphasis is placed on analysis of the tragedy “Carpathian Highlanders” («Karpaccy górale») which had the long stage history in Ukrainian theater.

Класик польської літератури, видатний прозаїк і драматург Юзеф Коженьовський (1797–1863) належить до числа найбільш продуктивних письменників з тих, що коли-небудь мешкали в Харкові. Народився він у невеличкому поміщицькому маєтку поблизу Бродів. У 1808–1819 рр. навчався в Кременецькому ліцеї, який на той час був значним освітнім центром і де було зібрано доволі потужний педагогічний колектив. Після закінчення навчання молодого випускника запросив до себе у варшавський дім генерал Вінцент Красинський як домашнього вчителя для свого сина Зигмунта, майбутнього польського поета.

Проте через чотири роки (1823) Ю. Коженьовський отримав запрошення на посаду викладача в свою alma mater. Він зайняв у Кременецькому ліцеї кафедру красномовства і поезії, згодом став викладати й польську літературу. На це місце було кілька претендентів і серед них Адам Міцкевич, за якого клопоталися друзі, але безуспішно. Викладацька робота Ю. Коженьовського в Кременецькому ліцеї тривала до припинення діяльності цього навчального закладу під впливом польського національно-визвольного повстання 1831 р. Більшість учнів пішли в повстанці, ліцей спорожнів, навчати в ньому стало нікого; 21 серпня 1831 р. він був закритий.

Після ліквідації з тих же причин Віленського університету на підставі царського указу від 1 травня 1832 р. постало питання про заснування нового вищого навчального закладу в Південно-Західному краї. На базі Кременецького ліцею 15 липня 1834 р. відкрився Київський університет Святого Володимира і була утворена Київська навчальна округа. Педагогічний склад ліцею був зарахований до викладацького корпусу університету.

Ю. Коженівський не належав до політично заангажованої частини польської інтелігенції. Можна припустити, що він вважав своїм обов'язком будувати вітчизну в слові, розвивати польську літературу і тим самим забезпечувати збереження національної ідентичності за відсутності польської держави. На час повстання він уже був відомим письменником, чії твори мали успіх і перекладалися російською мовою. У Києві письменника призначили ад'юнктом кафедри латинської словесності з дорученням викладати римські старожитності та міфологію. Одночасно він виконував обов'язки секретаря першого відділення філософського факультету. Проте царська влада насторожено ставилася до польських викладачів з Кременецького ліцею, які первісно складали переважну більшість викладацького корпусу нового університету. Поступово їх розосереджували до інших міст, а звільнені місця заповнювали росіянами.

За деякими мемуарними даними, Ю. Коженівський став харків'янином у 1837 р., коли його разом з кількома викладачами колишнього Кременецького ліцею було переведено до нашого міста [6]. Проте більшість біографів відносять цю дату до 1838 р. Письменникові запропонували посаду директора єдиної на той час у місті гімназії. Одночасно від був призначений інспектором училищ Харківської губернії. Це були високі посади, які письменник займав до 1846 р., після чого повернувся у Варшаву, де провів решту свого життя. Харківський період (1837–1846) був найбільш плідний у творчості Ю. Коженівського, тут були написані його найкращі твори.

Російський дослідник творчості Ю. Коженівського В. Н. Баскаков відзначив: «Незважаючи на те, що обсяг службової діяльності Коженівського в порівнянні з київським періодом істотно розширився, його літературні заняття під час перебування в Харкові стають все більш інтенсивними; саме до цього часу слід віднести розквіт його літературної творчості, бо тут, у Харкові, були створені ним ті твори, які уславили його як прозаїка й драматурга» [1, с. 333].

І трохи далі: «Харківський період, — зауважив В. Н. Баскаков, — час найбільш інтенсивної творчої праці Коженівського, час найвищого розквіту його художнього таланту. У ці роки зростає інтерес до його творів серед російського громадянства. З дев'ятнадцяти драм і комедій, які належать до цього часу, п'ятнадцять були перекладені російською мовою, багато з них були поставлені на російській сцені, петербурзькій або провінційній» [1, с. 337].

Отже, за вісім харківських років були написані дев'ятнадцять драматургічних творів, а з прозових — щонайменше чотири повісті. Початок періоду відзначався інтенсивною працею в галузі драматургії.

У цей час були написані трагедія «Karpassu górale» («Карпатські горці») і комедія «Zydzi» («Євреї»), а також значна кількість менших творів та одноактних драм. Ці останні можна вважати праобразом жанру драматичного етюд, який набув поширення й популярності тільки в добу нової драми завдяки творчості Моріса Метерлінка, який мав своїх послідовників мало не в усіх європейських літературах. Одноактівки Ю. Коженьовського йшли в багатьох театрах Росії, але виходу на сцену його великих драм перешкоджала цензура.

Найвидатніший твір харківського періоду, написана 1840 р. трагедія «Karpassu górale» польською мовою була вперше опублікована у Вільно в 1843 р. У цьому ж році уривок з драми в перекладі автора російською мовою був надрукований в альманасі І. Є. Бецького «Молодик».

Навіть на польську сцену п'єса потрапила не відразу. Сенса її написання для польського письменника полягав у зображенні зловживань австрійської адміністрації на польських землях, нещодавно приєднаних до Австрії. Карпатські горці для Ю. Коженьовського — то, зрозуміло ж, населення польського державного простору. У ширшому значенні трагедія будувалася на конфлікті людини й держави. У цьому сенсі українці (верховинці, гуцули, карпатські горці) були співниками бездержавних поляків у їхній національно-визвольній боротьбі. Польське повстання 1831 р., як і наступні, організатори програли через те, що боролися за Польщу історичну, тобто в кордонах Речі Посполитої, причина поразки полягала в тому, що повстанці не були підтримані українським людом. Понад те, відомі непоодинокі випадки, коли українські селяни заарештовували польських бунтівників, виступали на боці влади.

Для Ю. Коженьовського звернення до українського життя мало дві очевидні інтенції. Перша полягала в тому, щоб заявити про український простір як про свій, як про свою історичну територію, на яку мають право поляки. Друга інтенція — показати спільність підневільної долі українців і поляків у національно-визвольній боротьбі. У п'єсі «Карпатські горці» серед дійових осіб поляки відсутні. Винуватцями трагедії виступають державні чинники австрійської влади. Ю. Коженьовський двічі відвідував Карпати, у 1830 і 1840 рр. У статті «Про гуцулів», яка була написана як вступ до російського перекладу драми, але так і не була опублікована свого часу, він розповів про те, що в основу твору він поклав справжній випадок, який стався декілька років перед його другою мандрівкою. Навколо цього випадку він і розбудував сюжет свого твору.

Дія відбувалася в селі Жаб'є. Це дуже стародавнє поселення в Карпатах, документально засвідчене в 1424 році. Воно відоме з багатьох фольклорних творів, зокрема й з тих, де описані пригоди повстанських

загонів Довбуша. У 1962 р. радянська влада перейменувала село, давши йому назву Верховина, і утворивши невдовзі (1966) Верховинський район.

От у цьому селі державний стрілець Прокіп ворогує з Антоном Ревізорчуком. В усьому той кращий, справжній лідер. Аж тут оголошено рекрутський набір. Антонові він не загрожує, бо він одинак у матері й закон захищає його від набору. Але Прокіп обмовив Антосю перед мандатором, представником австрійської влади, унаслідок чого Прокопа схопили й відправили до війська. Його кохана Параска має твердий намір розшукати Антосю й домогтися правди, тобто його звільнення від служби. Її наміри схвалює й підтримує її вуйко Максим Тихончук. Удвох вони вирушають на пошуки. Вони й справді знайшли Антосю в частині неподалік від Львова. Побачивши їх, Антось скидає мундир, переодягається в принесений цивільний одяг і рушає разом з ними додому. У селі він помстився своєму кривдникові, вбив Прокопа. Після цього йому один шлях — в опришки. Навколо нього зібрався невеличкий загін. Проти нього австрійська влада вислала підрозділ регулярної армії. Антона Ревізорчука схоплено. Параска збожеволіла й загинула в Черемоші, матір Антона померла, уболіваючи за сина; його самого ведуть на шибеницю. Такий поверхово переказаний і дещо спрощений сюжет цієї трагедії.

Дослідники творчості Ю. Коженювського встановили, що в тому ж 1840 р., повернувшись до Харкова, письменник завершив п'єсу «Карпатські горці» і 1 листопада того ж року надіслав текст акторові й режисерові польського театру у Львові Антонові Бензі. Почалися поневіряння п'єси в австрійській цензурі. Театрові довелося підключити польську аристократію для отримання дозволу на постановку п'єси. Ціною численних купюр з тексту такий дозвіл було отримано лише влітку 1844 р. Відтоді п'єса зажила сценічним життям. Оскільки вона була сповнена щирою симпатією до українців, то набула широкої популярності й серед українського населення Львова.

Невдовзі розпочалася Весна народів (1848), бурхливо став розвиватися аматорський український театр. Як завжди буває в таких випадках, виникла гостра проблема репертуару. Як тут було не згадати про вже знамениту п'єсу Ю. Коженювського з українського життя! За її переклад узявся Микола Устиянович, назвавши у своєму перекладі твір «Верховинці Бескидів».

Традицією того часу було вільне поводження з авторським правом, суттєва переробка під час перекладу первісного твору, не тільки скорочення реплік і цілих сцен, але й істотна трансформація мовних партій, доповнення тексту своїми фрагментами. М. Устиянович, на думку деяких критиків, потрапив у стихію, яку знав краще за Ю. Коженювського, відтак

розтягнув твір так, що його годі було за один вечір поставити на сцені. Р. Я. Пилипчук стверджує, що свідчень про виставлення цього твору немає [5, с. 47]. М. Устиянович як поет доповнив текст Ю. Коженцьовського двома піснями — «Гей, браття опришки...» та «Верховинець». Його переклад так і не був опублікований, але ці пісні потрапили до друку відповідно в 1850 і 1853 рр. і стали народними піснями.

У 1864 р. наспів час для створення першого українського стаціонарного театру. Ним став театр товариства «Руська бесіда» у Львові, який дав першу виставу 29 березня (10 квітня) 1864 р. 29 травня цього ж року відбулася прем'єра п'єси «Верховинці» — таку назву «*Karassu górale*» дістали в новому перекладі Ксенофонта Климковича, на той час відомого письменника, журналіста, публіциста. Цей перекладач ближче тримався оригіналу, не допускав істотних відхилень. Зате до вільних інтерпретацій вдавалися режисери, доповнюючи вистави то танцями, то піснями, то «печальними думками» героїв і героїнь [3, с. 103]. Усі ці деталі зафіксувала театральна критика тих часів. У підсумковій праці Івана Франка «Наш театр» (журнал «Народ», 1892, №№ 9, 10, 15–18) відзначено: «Сказати правду, найлучшу річ з життя галицько-руського люду дав поляк Коженцьовський в своїх «Верховинцях» [8, с. 281]. Налаштований завжди на високі естетичні критерії, І. Франко щодо цього твору пошкодував тільки про те, що зображені явища належать до історії, а театр усе ж мусить жити сучасністю, та зауважив недостатню схожість образу мандатора зі «страшном, кривавим Грдлічкою», який нібито послужив його праобразом. Зауваження цілком не слухні з огляду на те, що мистецтво не вимагає визнання своїх творів за дійсність, а історична драма від часів античності — законна дочка театру. Зрештою, факти свідчать самі за себе: «Верховинці» протрималися в репертуарі театру «Руська бесіда» мало не до кінця його історії в 1924 р.

Щоправда в 1893 р. в театрі з'явився новий режисер — Кость Підвисоцький. Він не вдовольнився застарілим перекладом К. Климковича, якому було вже мало не тридцять років, і захотів сам здійснити його з огляду на розвиток театральної техніки та української мови. Свій переклад він виконав у 1893 р. й назвав «Помста гуцула». Під новою назвою трагедія Ю. Коженцьовського продовжила своє життя в репертуарі театру.

Після заснування театру корифеїв у підросійській Україні так само постало питання про репертуар. Над його створенням працювали мало не всі учасники театального життя: М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий. Природним чином вони зазирали в пошуках прикладу до підавстрійських українців. І тут з'ясувалося, що найвидатніша вистава йде за п'єсою польського драматурга. У 1890 р. Софія Тобілевич як

знавець польської мови за одними даними допомагала своєму чоловікові І. Тобілевичу (І. Карпенку-Карому) переробляти драму Ю. Коженьовського, а за іншими даними сама її переклала. Твір отримав назву «Гуцули» й успішно йшов на сцені в трупі П. К. Саксаганського. У виставі, крім керівника трупи, ролі виконували М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, М. К. Садовська-Барілотті. Допущена в 1890 р. до сценічного втілення, напередодні революції 1905 р. п'єса «Гуцули» була заборонена. Ю. Ю. Полякова розшукала в харківській пресі свідчення про виставу «Гуцулів» у Харкові 21 і 29 вересня 1890 р. трупою П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. На афіші значилося: «драма Ю. Коженьовського в обробці Софії Тобілевич за редакцією І. Карпенка-Карого» [2, с. 158].

Російська реальність була такою, що твір міг пробитися через цензуру з деякими змінами в тексті й під іншою назвою. Цим пояснюється той факт, що за переробку драми Ю. Коженьовського бралися ще О. З. Суслов (1911), С. Сагайдачний-Філіпов (1912), М. К. Садовський (1913). З них пощастило дістати цензурний дозвіл на виставу тільки останньому. Твір мав назву «Помста гуцула».

Видатним етапом у сценічному житті п'єси «Карассу górale» стала її переробка й вистава в Гуцульському народному театрі геніального харків'янина Гната Хоткевича. У 1906 р. йому як учасникові Першої російської революції довелося тікати з Росії. Так він опинився в Львові. У 1910 р. в селі Красноїллі він заснував за зразком робітничого театру в Харкові Гуцульський народний самодіяльний театр, у якому ролі виконували неписьменні селяни. Г. Хоткевич переробив твір Ю. Коженьовського, адаптуючи його до гуцульського діалекту. Його актори мали грати самих себе. Вистава йшла під назвою «Антон Ревізорчук». Текст твору був опублікований тільки в 2005 р. з рукопису письменника. Виявилося, що він має назву «Верховинці (Опришки)» [7]. Село Красноїлля розташоване поблизу Жаб'я. У численних театральних рецензіях, якими наповнена західноукраїнська преса того часу, актори названі гуцулами з Жаб'я, які сприймаються як потомки героїв драми.

У 1912 р. Г. Хоткевич повернувся в Росію й хотів тут повторити свій галицький театральний подвиг. Російська поліція не дозволила. У цьому ж 1912 р. письменник подав до цензури трагедію Ю. Коженьовського, але вона була визнана «к представлению неудобной». Невтомний Г. Хоткевич переробив п'єсу на сценарій німого кіно й знову подав твір на розгляд, але обдурити цензуру й на цей раз не вдалося.

По-російськи «Карассу górale» вперше були опубліковані в 1846 р. і в збірнику «Репертуар и Пантеон» у перекладі С. П. Победоносцева під назвою «Карпатские горцы». Відтоді робилися неодноразові спроби дістати

дозвіл на театральну виставу. Але марно. П'єса вперше була дозволена до вистави на російській сцені тільки в 1914 р., через півстоліття після смерті драматурга. Такого епохального значення, яке цей твір відіграв для української сцени й у цілому для українського культурного життя, в Росії ця драма не мала. Не мала вона такого значення, як не дивно, й для самої польської літератури та театру. А от український слід цієї п'єси, написаної в нашому місті, найглибший, значення цього твору важко переоцінити.

Другий великий драматичний твір Ю. Коженъовського, написаний у Харкові, комедія «Євреї» вже в 1843 р. побачив світло рампи у польському театрі у Львові. Український театр цим твором не цікавився. У російському просторі, на думку В. Н. Баскакова, ця п'єса мала ще більш сувору долю, ніж «Карпатські горці» [1, с. 335]. Це твір з життя великопанського товариства. Уперше за його переклад російською мовою взявся в 1853 р. вчитель Калузької гімназії Р. Підгорецький, можливо, виконуючи замовлення, бо відомо, що комедія призначалася для бенефісу М. С. Щепкіна, запланованого на 8 січня 1854 р. Але 19 грудня 1853 р. п'єса була заборонена цензурою для постановки на сцені імператорських театрів. У наступних спробах прощтовхнути твір через цензуру як дійова особа з'являється російський письменник Іван Олександрович Гончаров, знаменитий автор роману «Обломов». У своєму висновкові він відзначив: дія твору відбувається Бердичеві, діють у ньому тільки поляки та євреї. За нинішніх умов, додавав він, не бачу незручним заборонити п'єсу. І. О. Гончарову не відмовиш в обачності — час був тривожний, невдовзі після придушення польського повстання 1863 р. й після пострілу Д. Каракозова в царя Олександра II Визволителя. Рекомендація письменника полягала в тому, щоб передати твір на розгляд особисто панові міністру внутрішніх справ. Міністр остаточно заборонив п'єсу до вистави на сценах російських театрів.

Зате дрібніші твори Ю. Коженъовського, особливо на побутові теми, – «Вікно на другому поверсі», «Заміжня наречена», «Катерина в боргах», «Старий чоловік», «Лікар», «Суд присяжних» – міцно увійшли в репертуар російських столичних і провінційних театрів.

Великі прозові твори, написані в пізній харківський період, повісті, що кваліфікуються і як романи, «Спекулянт» (1843) і «Колокація» (1845), невдовзі після написання були надруковані у Вільно: перший твір у 1846 і 1848 рр., а другий – у 1847 і 1851 рр. Публікація першої повісті російською мовою в 1848 р. виявилася невдалою – журнал «Северное обозрение» припинив виходити, вмістивши 14 розділів повісті з тридцяти трьох. Лише в 1859 р. повість була опублікована окремою книжкою як додаток до журналу «Библиотека для чтения» (№ 12). До видання другої повісті

134

мав відношення український і російський поет і прозаїк О. С. Афанасьєв-Чужбинський. У 1852 р. він разом з київським видавцем організував цілий проект «Галерея польских писателей» і переклав для нього саме повість «Колокація». Вона зайняла три книжки цієї серії. На жаль, українською мовою ці найкращі прозові твори Ю. Коженювського не перекладалися.

У ближчому до нас часі ці два романи вийшли в одній книзі в 1979 р. в Москві у видавництві «Художественная литература» [4]. Перекладач Р. Белло по-своєму переклав заголовки цих творів: перший роман він назвав «Аферист», а другий – «Розподіл». Латинське слово «kollokacja» і справді вживалося в Польщі XIX століття на позначення великих сіл, розподілених у власність між кількома поміщиками. А відтак, така робота із заголовками може вважатися виправданою. Видання книжки харківських романів Ю. Коженювського свідчило про їхню читабельність та змістову актуальність для сучасного читача.

За творчим методом ці романи розміщені між сентименталізмом, романтизмом і реалізмом, тобто вбирають у себе риси цих трьох художніх систем. У зв'язку з тим, що великопанське польське середовище зображувалося досить критично, автор приділяв велику увагу проникненню в життя дворянства (шляхти) приватновласницьких інтересів, ці романи близькі до реалізму. Але якщо врахувати, що змістовою домінантою в них була боротьба людини за своє щастя, її торжество над обставинами, подолання їх і досягнення своєї мети, то вже слід говорити про істотну присутність у цих творах романтичної свідомості. А коли ще додати, що головними героями обох романів були молоді дівчата, які зображалися в ситуації першої закоханості, то зрозуміло, що цей мотив приносив у тексти значні сентиментальні інтенції. За таких обставин важко навіть говорити про домінування якоїсь однієї стилістичної культури.

Попри певну тематичну, предметну й концептуальну спорідненість, ці романи доволі відмінні між собою, що виключає саму підозру в одноманітності. Вони мають цікавий, динамічний сюжет, складаються з більш-менш симетричних незатягнутих розділів. Автор легко переносить увагу з одного розповідного (наративного) плану в інший, розгортаючи перед читачам відразу кілька сюжетів, сплітаючи їх потім у тугий конфліктний вузол. Тож не є дивною популярність романів за життя письменника й увага до них видавців у пізніший час.

Ю. Коженювський ефективно використав хронотоп дороги. За допомогою цього прийому автор сумістив експозиції й зав'язки своїх романів. Він знайомив читачів із своїми головними героїнями й одночасно показував їх у момент народження першого почуття закоханості. В обох романах дія починалася з того, що героїні поверталися в свої родові

маєтки, але в процесі подорожі зустрічалися з тими молодими чоловіками, які ставали надалі предметом їхньої палкої прихильності.

Але далі починалися істотні розбіжності.

У першому романі «Спекулянт» головна героїня Клара Волчинська, дівчина вісімнадцяти років, повертаючись у свій маєток на Поділлі у супроводі матері з Одеси, з пансіону шляхетних дівчат, у дорозі закохалася в шляхтича Августа Молицького, власника маєтку, розташованого неподалік. Колізія полягала в тому, що Клара походить із заможного роду; її батько хорунжий Волчинський — власник п'яťох сіл, він здає в оренду кілька водяних млинів, його власність обчислюється в 1 млн. карб. Август же Молицький володіє невеличким селом, що дозволяє йому ледве зводити кінці з кінцями. Він відразу в авторській мові кваліфікується як аферист, який любить тільки гроші, тому й мріє одружитися з дівчиною із заможного роду. На цей раз йому трапилася Клара; і він докладає енергійних зусиль, щоб ця спадкоємиця мільйонного статку не вислизнула йому з рук. У дорозі він виявив себе галантним кавалером, прикохав Клару, зачарував її матір Барбару, незважаючи на те, що вона характеризується як жінка розумна й витончена. Далі залишилося завоювати батька; і він досягнув своєї мети запобіганням і безмірними лестощами.

Барбара Волчинська, опинившись перед перспективою віддати в руки Антону Молицькому свою єдину доньку, скарб усього свого життя, почала збирати інформацію про ймовірного зятя. Характеристики спочатку надходили позитивні, але потім добре прихована правда розкрилася. Окрасою роману є два другорядні персонажі, виписані з особливою старанністю: Павло Божицький, поет, двадцяти двох років, родич Волчинських, який називає пані Барбару тітонькою, часто буває в її домі й вважає себе так само закоханим у панну Клару, і Каспер Барський, на прізвисько Кульгавий Диявол, — шурина Молицького, чоловік його сестри Марини. За їх допомогою збирається потрібна інформація. До процедури викриття афериста прилучається й орендар млинів пана Волчинського — Абрамко. Він випадково почув, як Антон Молицький радив панові Волчинському брати за оренду не п'ятнадцять тисяч карб, як досі, а вісімнадцять, і поставив собі за мету домогтися того, щоб цей молодий порадає не став у майбутньому його господарем.

Коли правда розкрилася перед пані Барбарою, постало питання, як врятувати доньку від згубного кохання. Зрозуміло, що засліплена дівчина не хоче розлучатися з мріями про одруження з коханим, правду про нього сприймає як наклеп. Як же автор розв'язав цей конфлікт? Відзначимо, що дівоча свідомість у цій конфліктній ситуації душевних потрясінь і внутрішньої боротьби зображена достатньо переконливо.

Ю. Коженівського можна віднести до небагатьох письменників, яких відзначає глибоке розуміння жіночої душі.

У цій ситуації з другорядних персонажів на роль головного героя переноситься маршалок Генрік Забжежинський, друг родини Волчинських, переважно Барбари, яку він цінував за гарну освіту, глибокі знання й жвавий розум. Йому тридцять шість років, тобто він удвічі старший за Клару. Він знає її з чотирнадцятирічного віку. На його очах вона перетворилася з підлітка на зрілу красуню. Маршалок — це предводитель польського дворянства, повітового або губернського. Генрік — маршалок губернський. Це, швидше, не посада, а звання. Воно потребує відповідного майнового статусу, а ще більше моральної авторитетності. Генрік Забжежинський відповідає усім цим вимогам. Але він і досі залишається самотній. Таємниця його долі розкривається письменником не відразу. Якось Генрік побачив Клару перед дзеркалом, замилювався нею й дав собі обіцянку: «Або вона, або ніхто» [4, с. 53].

Він запропонував себе Волчинським для порятунку Клари. Дівчина мусила скоритися волі батьків, переважно матері, яку обожнювала. Вийшла вона заміж за Генріка, всупереч своєму бажанню, не кохаючи його. Він залишив її дівчиною, як і граф Жоффрей де Пейрак Анжеліку із знаменитого однойменного роману Анн і Сержа Голон. Завершальна третина твору Ю. Коженівського присвячена зображенню того, як завойовував серце коханої Генрік Забжежинський. Історія закінчилася тим, що дівчина закохалася в свого чоловіка.

У другому романі «Розподіл» ситуація переверталася. Дія перенесена з Поділля на Волинь в околиці Кременця. Так само в дорозі, повертаючись додому, у Шишковці, Камілла Загратовська, єдина спадкоємиця величезного маєтку, зустрілася з Юзефом Стажицьким із сусіднього села Чаплинці й закохалася в нього. Матір її вже дванадцять років як померла, батько знайшов себе в тому, щоб примножувати свої земельні володіння. Зараз він розробив план придбання великого сусіднього села Чаплинці. Справа, однак, ускладнювалася тим, що Чаплинці являли собою колокацію, тобто перебували у володінні кількох шляхетських родин.

Ю. Коженівський дав волю своєму сатиричному талантові, висміюючи польську гоноровитість, чванливість, безтурботність, марнотратство, безцільне марнування життя, невміння думати про завтрашній день і вести господарські справи та й взагалі — займатися чимось, крім розваг. Панові Загратовському за допомогою євреїв Шльоми й Мортка вдалося швидко обплутати місцеве дрібнопомісне панство позиками, зробити всі родини своїми боржниками, розорити їх. а потім не без деякого тиску, але в межах законності примусити їх продати йому свою власність.

Але не такими були Стажицькі. Автор не дарма дав своє ім'я їх синові, юнакові, у якого закохалася Камілла. Він гідний цього кохання. Родина веде ощадливий спосіб життя, не має боргів, не користується кредитами й позиками. Усі в родині займаються фізичною працею, не вважаючи її недостойною для дворянства. Дід Юзефа, Вінцентій, щодня працює в садку, ми тільки й бачимо його то з садовими ножицями, то з пилюкою. Матір сама доглядає все в домі, бабуся пильнує за кухнею. Батько Іполит, глава родини, сам веде всі справи, розрахунки, наймає й розраховує робітників. Через це в домі панує любов і злагода, помірний достаток. Синів відданий невеликий маєток на Поділлі, його сестра Ганна вийшла заміж за шляхтича з сусіднього села. До цієї родини панові Загратовському підступитися ніяк. Але він не залишає своїх планів.

Як зрозуміла річ сприймається той факт, що Камілла і Юзеф — нерівня, шлюб між ними неможливий. Це розуміють юнак і дівчина, розуміє вся родина Стажицьких, розуміє Загратовський, підшукуючи для своєї доньки-одиначки іншу партію. Але всі ці плани руйнуються. Ю. Коженъовський, як, зрештою, і в попередньому романі, зайняв позицію вищої художньої справедливості, яка приводить до перемоги добра, винагородження покійності долі, відомщення зловмисників.

Пан Загратовський помер раптово від апоплексичного удару. Письменник подав це як наслідок його безкінечної війни з сусідами, що вимагало нервового напруження, розробки планів дошкульних ударів проти власників села Чаплинці. Постійне сіяння зла, за Ю. Коженъовським, і стало причиною передчасної смерті не старого ще пана. Камілла вважає й себе винною в його смерті, адже вона виступила одного разу проти батька на захист родини Стажицьких. Дівчина призначила собі вигнання, виїхала на певний час до тітки у Львів. Але кохання взяло своє. Через деякий час вона повернулася в Шишковці. Роман завершився весіллям закоханої пари, яка дочекалася свого щастя.

Подавши у висвітленні романів Ю. Коженъовського, власне, оголені сюжетні схеми, мусимо відзначити, що насправді розглянуті твори в найкращому сенсі слова побутоописові й звичаєописові. У них розкривається життя польського панства, яке тоді замешкувало Правобережну Україну. Жодного натяку на те, що події відбуваються в Росії, в романах не знаходимо. За Ю. Коженъовським, усі міста — Крем'янець, Старокостянтинів, Бердичів, Житомир, навіть Одеса — це місця проживання польської шляхти. З інших народів згадані лише євреї, які займають нижчу за польським панством сходинку в суспільній ієрархії, перебуваючи на службі в панів. Причому в зображенні цієї національності немає якоїсь упередженості. Шльома в романі «Розподіл» в одній із сцен

читає вдома Лессінга, він же відраджує пана Загратовського від задуманої ним війни із Стажицькими. Немає в романах українців, ні серед панства, ні серед економів, ні навіть серед прислуги. Ю. Коженъовський зображає герметичний, замкнутий у собі польський світ, який розкинувся собі привільно на українських землях. Ці романи дають переконливу відповідь на питання про причини поразки усіх польських національно-визвольних повстань. Це були панські витівки, у яких народ участі не брав, тому що не був присутній у житті шляхти, а без народу перемогти в цих повстаннях було неможливо.

Не можна не вбачати в творах цього директора харківської гімназії туги за батьківщиною; і слід сказати, що він робив для утвердження й збереження польської ідентичності не менше, ніж повстанці. Його проза й драматурга демонстрували високий ступінь розвитку польської літератури, утверджували Польщу тоді, коли Польської держави не існувало. Як виявилось тимчасово. І коли склалися історичні умови для її відродження, то в будівлі відновленої Польщі лежав камінь і Ю. Коженъовського.

Виїзд Ю. Коженъовського з Харкова став одним з чинників культурного занепаду нашого міста в добу Миколаївської реакції. У 1842 р. помер В. Н. Каразін; у 1843 р. – Г. Ф. Квітка, у 1842 р. із Харкова до Петербурга виїхав О. Я. Кульчицький (редактор «Харківських губернських відомостей»), а в 1844 р. – М. І. Костомаров, доставши місце вчителя гімназії в Рівному. І. Є. Бецький, видавши 1843 р. три книжки альманаху «Молодик» у Харкові, видання четвертої книги переніс до Петербурга. У 1846 р. Харків залишив Ю. Коженъовський, у 1847 – І. І. Срезневський, у 1848 – А. Л. Метлинський.

Ю. Коженъовський виїхав з Харкова, отримавши місце директора губернської гімназії у Варшаві. Загалом кажучи, таке ж місце він мав і в Харкові, очевидно, зіграло роль бажання перебратися на батьківщину, у Польщу.

Чи забули харків'яни свого видатного земляка, класика польської літератури? Нам не вдалося відшукати в харківській пресі жодного некрологу, який би сповіщав про його смерть, яка сталася 17 вересня 1863 р. І раптом у 1864 р. у три подачі газета «Харьков. Прибавление к «Харьковским губернским ведомостям» 18, 20 і 25 листопада надрукувала жарт на одну дію Ю. Коженъовського «Катя в долгах» у перекладі Костянтина Алексеева. Ідентифікувати людину з таким поширеним прізвищем ми не змогли. Але варто відзначити, що перекладач докладно розповів читачам єдиної на весь Харків газети про польського письменника, його літературну та педагогічну діяльність у Харкові та ще й відзначив, що сюжет одноактівки узятий з харківського життя й сама п'єса написана в

нашому місті. Складається враження, що перекладач особисто добре знав письменника.

У 1886 р. в Харкові у типографії Адольфа Дарре вийшла книжка Ю. Коженювського «Повести и рассказы» в перекладі з польської мови А. М. Гилевича. Її автор якраз сорок років як залишив Харків, але знову ж таки складається враження про достатнього глибокі знання перекладача з харківського періоду життя та творчості Ю. Коженювського, бо до книги включено саме написані в Харкові повісті: «Тридцять років потому» (1839) і «Вівторок і п'ятниця» (1840).

Нарешті до столітнього ювілею класика польської літератури газета «Южный край» (1897, 7 березня) під криптонімом К. подала статтю «Иосиф Викентьевич Корженевский». Здавалося б, хто міг у Харкові пам'ятати його особисто? Але стаття містить унікальні мемуарні деталі. Таємничий автор відзначав: Ю. Коженювський завжди був справедливий і вимогливий до своїх учнів; вони «знайшли в ньому доброго батька, який дбав про всі їхні потреби, розумно вибачав пустощі, грав з ними часом у м'яч, але був дуже вимогливим у класі і особливо звертав увагу на знання стародавніх мов, програма яких була тоді занадто обмежена. Завдяки підняттю класичної програми Коженювським харківська гімназія дала цілу генерацію відмінних знавців стародавніх мов — професорів університетів та викладачів».

Надалі згадки про Ю. Коженювського ставали ще рідкішими. Сьогодні вже мало хто знає про те, що в Харкові, крім українських і російських, мешкав і польський письменник Ю. Коженювський, харківський період був найбільш плідним у його житті, тут він створив видатну трагедію «Карпатські горці» і вперше опублікував уривок з неї в авторському перекладі в харківському альманасі «Молодик» і що ця п'єса багато років не сходила зі сцени українського театру. Висловимо побажання: сучасні харків'яни заслуговують на те, щоб познайомитися з творчістю польського класика і в книжковому форматі, і в театральному. Пам'ять про Ю. Коженювського повинна жити між харків'янами. Він на це заслужив.

Література

1. Баскаков В. Н. Юзеф Коженевский в России / В. Н. Баскаков // Из истории русско-славянских литературных связей XIX в. — Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 324–355.
2. Журавлева О. Драматургия Юзефа Коженевского харьковского периода (1838–1846) / О. Журавлева, Ю. Полякова // Видатні поляки Харкова : матеріали Міжнародного наукового симпозіуму, Харків, 7 грудня 2011 р. — Харків : Майдан, 2012. — С. 153–164.

3. Кирчів Р. Ф. «Karpatssy górale» Ю. Корженівського в українських перекладах і переробках / Р. Ф. Кирчів // Міжслов'янські літературні зв'язки. — Київ, 1961. — Вип. 2. — С. 91–113.
4. Коженевский Ю. Аферист. Раздел : романы / Юзеф Коженевский ; пер. с пол. Р. Белло ; предисл. О. Смирновой. — Москва : Худож. лит., 1979. — 397 с.
5. Пилипчук Р. Я. Польська драма на українській сцені в Галичині 40–60-х років ХІХ ст. / Р. Я. Пилипчук // Слов'янське літературознавство і фольклористика. — 1971. — Вип. 7. — С. 44–65.
6. Старый студент. Из воспоминаний старого студента / Старый студент // Южный край. — 1891. — 24 янв.
7. Хоткевич Г. М. Неопубліковані гуцульські п'єси / Гнат Хоткевич. — Луцьк : Терен, 2005. — 312 с.
8. Франко І. Я. Наш театр / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. — Київ, 1980. — Т. 28. — С. 279–292.

А. В. Мякина

К. А. Мельник

Организация университетских клиник в Харькове

В статье раскрываются исторические этапы формирования университетских клиник Харьковского университета с описанием основных исторических моментов их функционирования.

У статті розкриваються історичні етапи формування університетських клінік Харківського університету з описом основних історичних моментів їх функціонування.

The article describes the historical stages of the formation of the university clinics of Kharkiv University with the description of the main historical moments of their functioning.

Период реформ для клиник Харьковского университета начался после введения устава 1863 года.

На момент вступления устава в силу уже функционировали три клиники: терапевтическая, хирургическая и акушерская (которая занималась также женскими и детскими болезнями). Две первые находились в здании университета, а третья на Благовещенской улице.

Каждой клиникой руководил директор из числа профессоров медицинского факультета; по штату работали два ординатора и два фельдшера, а при акушерской клинике еще и «повивальная бабка». Лечили там только тех пациентов, болезни которых, по мнению директора, могли быть интересными для студентов. За содержание и лечение в любой из университетских клиник была установлена плата. Директора клиник имели право уменьшать оплату для части больных, а также принимать их на бесплатное лечение. В акушерской клинике женщины, которые были против присутствия студентов при родах, дополнительно доплачивали несколько рублей. В тех случаях, когда мать не могла кормить младенца, ей нанимали кормилицу за счет акушерской клиники на все время пребывания там, вплоть до выписки.

В 1874 г. «Положение о клиниках» было приведено в соответствие с университетским уставом и регламентировало содержание 25 штатных коек в клиниках. Только в глазной больнице предполагалось иметь 10 коек. Туда направляли больных со сложными случаями из практики частных врачей Харькова.

1887 г. ознаменовался большим количеством больных, которые обратились в университетские клиники (более 1100 человек), они были переполнены, расширение их было невозможным из-за отсутствия помещений. Университетских помещений не хватало, клиники

142

находились в арендованных частных домах, Александровской больнице, военном госпитале. Старые здания в центре города, тесные и мрачные, не соответствовали даже элементарным требованиям.

17 октября 1887 г. неподалеку от Харькова, на станции Борки, произошло крушение императорского поезда, во время которого погибло и было ранено много людей. На место происшествия экстренным поездом выехал профессор В. Ф. Грубе с командой врачей и студентов. Он возглавил работу по организации помощи пострадавшим, обнаружив при этом высокий профессионализм, незаурядные организаторские способности и способность к самопожертвованию. Это не осталось без внимания Александра III. Он по достоинству оценил деятельность В. Ф. Грубе. 19 октября император лично посетил университетскую хирургическую клинику, где находились раненые во время катастрофы, и убедился в плачевном состоянии этого заведения. После доклада директора, профессора В. Ф. Грубе, император, в благодарность ему за прекрасную организацию медицинской помощи пострадавшим в катастрофе, дал указание выделить средства на строительство новых клиник. Было решено разместить их на землях, принадлежавших университету – по Сумскому шоссе на северной окраине города (сейчас это территория Харьковской областной клинической больницы).

А 7 июня 1892 г. было утверждено решение об ассигновании 4 тыс. рублей на строительство новых клиник Харьковского университета. Строительство велось по проекту архитектора А. К. Шпигеля.

В конце 80-х годов XIX века началось строительство новых зданий, которые были рассчитаны на следующее количество больных: терапевтических и хирургических, а также акушерских – по 25 коек, глазных – 21 койка.

В 1896 г. состоялось открытие дополнительных клиник: факультетских (терапевтической и хирургической), акушерско-гинекологической и офтальмологической. Вместе они образовали «Клинический городок» университета. По окончании строительства общий фонд коек четырёх клиник вырос с 93 до 155, то есть в 1,8 раза. Новые помещения находились неподалеку от корпуса медицинского факультета, подаренному университету известным сахарозаводчиком и общественным деятелем И. Г. Харитоненко. Этот корпус был расположен на углу улицы его имени (современный проспект «Правды») и Сумской (к сожалению, дом был разрушен во время Великой Отечественной войны).

В дальнейшем, в 1864 г., помещение, которое занимала терапевтическая клиника, было присоединено к хирургической и акушерской клиникам, а ее перевели в отдельное двухэтажное здание в университетском квартале

на углу Университетской улицы и Павловской площади (ныне Розы Люксембург). В новом помещении она получила вначале 22, а затем 25 коек (15 мужских и 10 женских).

В 1869 г. терапевтическую клинику принял талантливый ученик С. П. Боткина профессор В. Г. Лашкевич и заведовал ею 20 лет, вплоть до своей смерти. После него, в 1888–1903 гг., клинику возглавлял профессор И. М. Оболенский, в 1903–1914 гг. – Ф. М. Опенховский.

В связи с принятием университетского устава 1863 г. из клиник (и терапевтическая и хирургическая) должна была разделиться на две – факультетскую и госпитальную. 15 декабря 1872 г. было получено согласие Харьковской городской думы на размещение госпитальных клиник в Александровской больнице. Выполнение этого из-за бюрократических проволочек затянулось на несколько лет. И только в 1877 году, во время русско-турецкой войны, были открыты терапевтическая и хирургическая госпитальные клиники в барачном госпитале Красного Креста в районе современной улицы Культуры. На этой базе они просуществовали полтора года. А 12 мая 1878 г. Харьковская Дума приняла устав Александровской городской больницы и «Положение о госпитальных клиниках Харьковского университета в Александровской городской больницы». Со следующего года эти клиники начали функционировать в одноэтажном здании больницы.

Условия в этих клиниках были ужасны. В палатах находилось почти вдвое больше больных, чем предполагалось нормами. Прямо здесь делали анализы, и тут же профессор читал лекции студентам, перекрикивая стоны и бред тяжелобольных.

Вскоре после возведения «Клинического городка» городское руководство построило для госпитальных клиник новое двухэтажное помещение на территории Александровской больницы, куда они и переехали в 1904 г. Средства на их оборудование выделило министерство народного образования.

Первым заведующим госпитальной терапевтической клиники был профессор В. М. Оболенский (1877–1884), с 1884 по 1897 г. и с 1930 по 1906 г. этот пост занимал профессор О. Х. Кузнецов. В 1897–1903 гг. главой клиники был профессор Ф. М. Опенховский, а в течение 1906–1921 гг. – профессор К. М. Георгиевский. После переезда в «Клинический городок» факультетская терапевтическая клиника располагала 40 койками (22 мужские и 18 женских).

Что касается хирургической клиники, то как было сказано выше, в 1864 году хирургическую клинику расширили за счет других помещений, которые ранее на территории университета занимала терапевтическая

клиника. Но только с начала 1867–1868 учебного года появилась возможность в ней довести количество коек до штатного (25 коек), предусмотренного уставом императорских университетов 1863 года. Тогда же хирургическая клиника расширилась за счет акушерской, переведенной в отдельное помещение. По 1868 г. хирургическое лечение в ней получили 210 стационарных и 1775 амбулаторных больных, было сделано 670 операций. Врачебный персонал состоял при этом из директора и двух ординаторов (доктора медицины и врача).

В начале восьмидесятых годов в факультетской хирургической клинике была высокая смертность (13,5%), обусловленная, конечно, низким уровнем санитарной культуры. В связи с этим в 1886 году был выполнен капитальный ремонт клиники. В 1890 году появился еще и стерилизационный аппарат. Но само здание клиники было очень старым. Поэтому в 1896 г. хирурги перебрались в «Клинический городок», в новое двухэтажное здание в конце Сумской улицы, где было увеличено штатное количество коек (до 40) и улучшены условия содержания пациентов.

С середины пятидесятых годов факультетскую хирургическую клинику возглавлял профессор В. Ф. Грубе – идеальный хирург и уважаемый человек. Он заведовал клиникой почти 40 лет, вплоть до своей смерти в 1896 г. На этой должности его сменил профессор Л. В. Орлов. В течение 1912–1925 гг. директором этой клиники был один из основоположников русской хирургической онкологии профессор Николай Петрович Тринклер. Воспитанник Харьковского университета, ученик В. Ф. Грубе, он стал выдающимся ученым и блестяще хирургом с мировым именем, эрудированным клиницистом, прекрасный диагностом и врачом. Выполняемые им операции были образцом мастерства, глубоких знаний в сфере хирургической патологии и владения оперативной техникой.

Открытие госпитальных хирургической и терапевтической клинике совпало по времени, они обе взяли свое начало из барачков госпиталя Красного Креста. Оттуда хирургическая клиника вскоре переехала в помещении торжественного зала университета, где развернула 30 коек. Там она находилось до окончания русско-турецкой войны. Первым руководителем госпитальной хирургической клиники Харьковского университета с 1877 по 1894 г. был профессор И. К. Зарубин.

В 1894 г. заведование госпитальной хирургической клиникой было поручено выдающемуся хирургу, профессору А. Г. Подрезу. На это место в клинике после его смерти пришел профессор М. А. Соколов, который руководил работой клиники 9 лет.

Акушерская клиника имеет свою историю. В 1862 г. кафедру акушерства, женских и детских болезней Харьковского университета

возглавил профессор И. П. Лазаревич, он же стал руководить и акушерской клиникой. По его просьбе количество коек в акушерской клинике возросло. Из-за такой загруженности в 1867 г. ее вывели из университетского помещения в арендованный частный дом посреди сада. Далее был осуществлен переезд клиники в большое и удобное помещение на Благовещенской улице. А через 3 года она была переведена в частный дом на улице Чернышевской. Средств, которые отпускали на клинику, хватало не на полный академический год, а лишь на 5 месяцев (сентябрь, октябрь, январь, февраль, март). Много из необходимого для ее работы покупалась на собственные деньги директора – И. М. Лазаревича. Он был выдающимся акушером и смог поставить клинику на уровень тогдашних достижений медицинской науки. В конце 1885 года, после отставки профессора И. М. Лазаревича, акушерскую клинику возглавил талантливый акушер-гинеколог профессор М. П. Толочинов.

Открытие глазной клиники Императорского Харьковского университета связано с именем Л. Л. Гиршмана – выдающегося офтальмолога, автора оригинальных операций, врача-гуманиста. Доцент Л. Л. Гиршман начал преподавать офтальмологию в 1870–1871 учебном году, когда в пределах хирургической клиники было две «глазных» койки. 19 октября 1872 г. по его инициативе в помещении хирургической клиники была создана особая глазная клиника на 10 коек. Уже в следующем году стационарных больных в ней было уже 118, амбулаторно принято 1665, операций выполнено 224.

21 января 1880 г. Л. Л. Гиршман предложил объединить офтальмологическую клинику и земскую глазную больницу. И уже в декабре офтальмологическая клиника переехала в нанятое для нее земством помещение – просторный частный дом на Кузнечной улице. Территориальная близость к университету позволяла осуществлять амбулаторный прием не только в клинике, но и в самом университете.

15 октября 1897 г. офтальмологическая клиника снова изменила адрес, получив собственное помещение в «Клиническом городке». Здесь она имела уже 35 штатных коек, финансируемых из университетского бюджета. Следовательно, глазная клиника стала самой большой из всех университетских. Понятно, что и количество пациентов сразу выросло. Все последующие года этот показатель неуклонно рос.

После того, как Л. Л. Гиршман ушел в отставку, офтальмологическую клинику принял его ученик профессор П. М. Барабашев.

С переводом университетских клиник в новые, специально для них построенные помещения, оборудованные по последнему на то время слову науки и техники, их положение значительно улучшилось. Сразу

выросло количество стационарных и амбулаторных больных. Наиболее популярной была клиника профессора Гиршмана: например, в том же 1903 г. в ней лечился 1291 стационарный пациент (это составляло 41% от общего количества всех шести университетских клиник), амбулаторно обратилось 11097 больных (59%).

В сентябре 1887 г. пришло утверждение «Положения о клинических отделениях Императорского Харьковского университета при Харьковском Военном госпитале», согласно которому были основаны три клинических отделения при Харьковском госпитале: терапевтическое, хирургическое, кожных и венерических болезней. В первом и последнем из них по 6 коек предназначалось для гражданского населения, а их содержание брал на себя университет.

Заведующими клинических отделений медицинского факультета были назначены: терапевтического – профессор М. М. Ломиковский, хирургического – М. С. Субботин, кожных и сифилитических болезней – профессор О. Я. Бруев. Эти три отделения военного госпиталя и в дальнейшем оставались клинической базой университета.

В 1912 г. во всех университетских клиниках и поликлиниках было: 170 коек, стационарных больных – 1146, первичных амбулаторных больных – 190882.

Университетские клиники и поликлиники имели важное значение для Харьковского здравоохранения, поскольку они собрали наиболее квалифицированных специалистов города и в них рассматривались самые сложные случаи заболеваний. Неоценим вклад в развитие практического здравоохранения выдающихся клиницистов, светил медицинской науки – профессоров Л. Л. Гиршмана, В.Ф. Грубе, И. П. Лазаревича, В. Г. Лашкевича, А. Г. Подреза, М. П. Тринклера – широко известных во всем медицинском мире.

Литература

1. Багалей Д. И. История города Харьков за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков : [Б. и.], 1993. – Т. 1. – 572 с.; Т. 2. – 982 с.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) : [в 2 т.]. Т. 1. (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберга, 1904. – 1136 с.
3. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / сост. Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1906. – 329, XIV с.

4. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905 гг.) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея.– Харьков : Печатное дело, 1905–1906.– V, 471, 314, XVI с.

5. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском Университете и его заведениях от основания Университете до 1859 года / К. Фойгт. – Харьков : В унив. тип., 1859.– 175 с.

Інформатизація як вектор розвитку університетської бібліотеки

В статті на прикладі Наукової бібліотеки Харківського національного медичного університету розглядаються проблеми інформатизації сучасної бібліотеки вищого навчального закладу. Інформатизація бібліотеки охоплює всі ключові напрямки роботи та обумовлена використанням відповідного апаратного, комунікативного та програмного забезпечення.

В статье на примере Научной библиотеки Харьковского национального медицинского университета рассматриваются проблемы информатизации современной библиотеки высшего учебного заведения. Информатизация библиотеки охватывает все ключевые направления работы и обусловлена использованием соответствующего аппаратного, коммуникативного и программного обеспечения.

The article examines the problems of the informatization of modern library of the institution of higher education on the example of the Scientific Library of Kharkiv National Medical University. Informatization of the library covers all the key areas of work and caused by using the appropriate hardware, communication and software.

Реформування вищої освіти, впровадження нових освітніх технологій значно посилюють роль бібліотеки університету в інформаційному забезпеченні навчально-педагогічного процесу та наукової діяльності. Дослідження публікацій, ознайомлення з досвідом роботи свідчать, що кожна університетська бібліотека йде своїм шляхом перетворень з урахуванням специфіки вишу та відповідно до концепції власного розвитку.

Проте, можна визначити деякі загальні тенденції впливу новітніх технологій на розвиток бібліотечно-інформаційної діяльності на прикладі Наукової бібліотеки (НБ) Харківського національного медичного університету (ХНМУ), якій нещодавно виповнилось 95 років. Інформатизація є одним з пріоритетів бібліотеки. При підтримці університету пройдено шлях від локального комп'ютера до складної багатомодульної автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи. Процес впровадження інформаційних технологій в бібліотеці умовно можна розділити на три етапи:

1. Комп'ютеризація (1991–1998);
2. Автоматизація (1999–2008);
3. Інформатизація (з 2009 року до цього часу).

Наприкінці 1991 року бібліотека одержала перший комп'ютер, а в наступному році уже впровадила локальну версію бібліотечної системи МАРК і розпочала створення електронного каталогу. Згодом

було організовано сектор автоматизації бібліотечних процесів, створено локальну комп'ютерну мережу бібліотеки, через модемне підключення налаштовано сервіс електронної пошти. Для інформаційного пошуку використовувались бібліографічні та повнотекстові бази даних на оптичних дисках.

В цілому, початковий етап інформатизації можна назвати частковою комп'ютеризацією, мета якої – полегшення внутрішніх операцій на окремих ділянках. Робота при цьому була організована локально, багато в чому йшла методом «проб і помилок». Нагальною потребою було формування професійної та психологічної готовності персоналу до технологічних змін.

Підключення університету до всесвітньої мережі у 1999 р. ознаменувало другий етап інформатизації НБ ХНМУ. Серед важливих подій цього періоду – розробка та затвердження Перспективного плану автоматизації НБ ХНМУ; представлення Web-сторінки бібліотеки на сайті університету, створення нового структурного підрозділу – Відділу інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення з залами електронної інформації; впровадження АБІС УФД/Бібліотека.

Підсумовуючи, можна виокремити такі загальні тенденції цього етапу:

- поступове перетворення інтернету на одне з пріоритетних джерел для задоволення будь-яких запитів, а комп'ютера в необхідний інструмент повсякденної праці співробітників;
- розширення спектру послуг;
- зростання інтересу і бажання співробітників оволодівати новими технологіями.

На початку 2009 р. з придбанням АБІС ІРБІС64 розпочався третій етап інформатизації НБ ХНМУ, який триває до цього часу. Новий програмний комплекс дозволив організувати в бібліотеці послідовний робочий цикл, забезпечуючи ефективність внутрішніх операцій, якісне обслуговування користувачів і створюючи можливості обміну даними з віддаленими системами.

Ось короткий перелік новацій НБ ХНМУ щодо створення сучасного науково-освітнього середовища:

- надання онлайн-доступу до ЕК НБ ХНМУ за принципом 24/7;
- створення та підтримка Репозитарію ХНМУ;
- створення та підтримка власного веб-сайту НБ ХНМУ;
- впровадження електронної книговидачі;
- членство у Корпорації медичних бібліотек України щодо формування зведеного ЕК.
- введення додаткових посад фахівців з інформаційних та комп'ютерних технологій.

Більш ніж 20-річна історія інформатизації НБ ХНМУ свідчить, що комплексний підхід є головною умовою модернізації бібліотеки і визначається не тільки нарощуванням технічної бази, а й переглядом змістовних аспектів бібліотечної діяльності, організаційних принципів і методів роботи. Інформатизація, як вектор розвитку бібліотеки, охоплює всі ключові напрямки роботи та обумовлена використанням відповідного апаратного, комунікативного та програмного забезпечення, а також необхідністю підготовки кадрів.

**Dedykacja jako wyraz uznania i dowód wdzięczności.
Z badań proveniencyjnych księgozbioru Biblioteki Wydziału
Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej Uniwersytetu
Jagiellońskiego w Krakowie**

W referacie zaprezentowano najbardziej interesujące dedykacje autorskie, które znaleziono w bogatym księgozborze współczesnym, ale także XIX i XX-wiecznym, Biblioteki Wydziału Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Wyjaśniono, czym jest dedykacja i pokazano jej różnorakie odmiany. Równocześnie przedstawiano sylwetki naukowe profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego – autorów i odbiorców dedykacji. Zwrócono uwagę na to, że dedykacje mogą stać się interesującym przedmiotem badań proveniencyjnych, wskazano na korzyści płynące z prowadzenia tego typu badań zarówno w odniesieniu do pojedynczych książek, jak również całych kolekcji bibliotecznych.

У статті представлено найбільш цікаві авторські дарчі написи, які було знайдено у великому книгосховищі та у книжкових фондах XIX і XX століття бібліотеки факультету фізики, астрономії та прикладної інформатики Ягеллонського університету в Кракові. З'ясовано, що це за дарчі написи, і показано їхні відмінності. Одночасно розповідається про окремих професорів Ягеллонського університету – авторів і адресатів присвят. Робиться акцент на тому, що дарчі написи можуть стати окремим об'єктом провінієнційних досліджень, вказана важність подібних досліджень як по відношенню до окремих книг, так й до книжкових колекцій.

The article presents the most interesting author's donative inscriptions that were found in the large bookstore and in the book collections of the 19th and 20th centuries of the Library of the Faculty of Physics, Astronomy and Applied Informatics at Jagiellonian University in Krakow. It is found out what these donative inscriptions are and their differences are shown. At the same time, the article tells about some professors of the Jagiellonian University - the authors and recipients of the dedications. The emphasis is placed on the fact that the donative inscriptions may become a particular object of the studies, the importance of such studies both in relation to particular books and to book collections is indicated.

The paper presents the most interesting dedications copyright, which was found in a rich book collection today, but also the nineteenth and twentieth century, the Library of the Faculty of Physics, Astronomy and Applied Computer Science of the Jagiellonian University in Krakow. Explains what dedication and showing its various varieties. At the same time portrayed silhouette academic professors of the Jagiellonian University - authors and recipients dedication. It was noted that the dedication could become an interesting subject of study proveniencyjnych, pointed out the benefits of conducting this type of research, both for individual books, as well as whole library collections.

Podczas tworzenia w Bibliotece WFAIS UJ komputerowego katalogu zbiorów pochodzących z XIX i pierwszej połowy XX wieku udało się odnaleźć

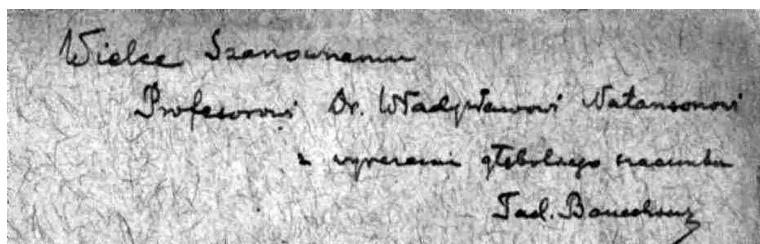
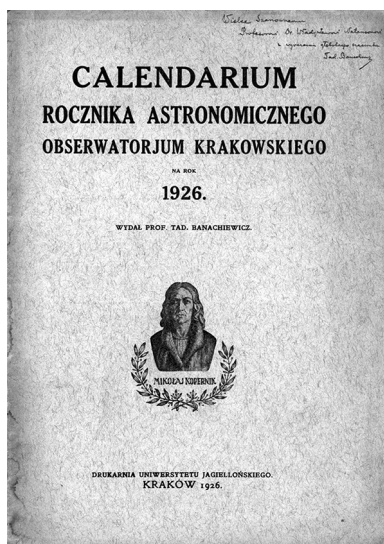
wiele cennych publikacji, w których znajdują się interesujące dedykacje, zarówno drukowane, jak i rękopiśmienne. Księgozbiór ten pochodzi zarówno z prywatnych kolekcji profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, jak również z zakupów dokonywanych przez kierowników Zakładu Fizycznego UJ na rzecz tworzonej przez nich biblioteki. Prezentację uzupełnią dedykacje pochodzące od współczesnych autorów książek naukowych, związanych z Wydziałem Fizyki UJ, a także innych autorów, którzy podarowali swoje dzieła Bibliotece WFAIS UJ i jej czytelnikom.

Ryc. 1. Dedykacja autorki monografii dla Biblioteki WFAIS UJ. Treść dedykacji: „Dla mojej wspólnie Biblioteki Wydziału Fizyki z podziękowaniem za pomoc w opracowaniu tej monografii. Zofia Leś. Kraków, 01.10.2015”.

Zofia Leś (1928-) fizyk, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, zajmowała się klasyczną spektroskopią atomową, głównie badaniem stosunków natężeń linii atomów i jonów.

Książka była i pozostaje zawsze wartościowym przedmiotem, miłą pamiątką, a jeśli jest to książka z dedykacją, jeśli została podpisana przez autora, albo osobę związaną z jej wydaniem, staje się bezcennym подарunkiem. Taka książka ożywa, przypomina miejsca lub osoby, wspólnie spędzone chwile, często świadczy o wyjątkowości twórcy. Dedykacje, mniej lub bardziej czytelne, stanowią ważną, zabarwioną emocjonalnie pamiątkę potrójnej relacji: autor – dzieło – odbiorca.

Ryc. 2. Autor dedykacji: Tadeusz Banachiewicz; dzieło: «Calendarium Rocznika Astronomicznego Obserwatorjum Krakowskiego na rok 1926» (Kraków, 1926), odbiorca: profesor Dr Władysław Natanson.

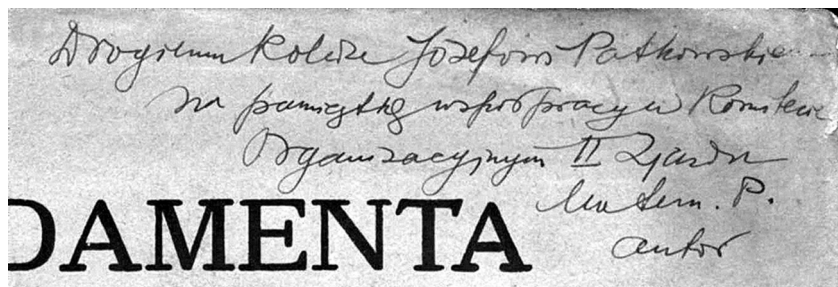
Tadeusz Banachiewicz (1882-1954) astronom, ukończył Cesarski Uniwersytet Warszawski (1904), studia kontynuował w Getyndze i Pułkowie, pracował w obserwatorium Astronomicznym w Warszawie i jako docent geodezji na Politechnice warszawskiej. W latach 1919-1954 profesor astronomii i dyrektor Obserwatorium Astronomicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek PAN i PAU.

Władysław Natanson (1864-1937) fizyk, od 1894 profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego (w roku akademickim 1922/23 rektor UJ). Profesor fizyki matematycznej, członek zwyczajny PAU i wielu zagranicznych towarzystw naukowych. Przedmiotem jego badań były: teoria kinetyczna gazów, termodynamika procesów nieodwracalnych i jej zastosowania do hydrodynamiki płynów lepkich, teoria elektronów, teoria promieniowania i optyka. Autor prac z optyki i innych działów fizyki teoretycznej. Wydał: «Wstęp do fizyki

teoretycznej», «Promieniowanie», «Pierwsze zasady mechaniki undulacyjnej». Swoje poglądy filozoficzne zaprezentował w «Odczytach i Szkicach», «Życiorysie Newtona» i dziełach: «Oblicze natury», «Porządek Natury». Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi.

Dedykacja mówi o niezwyklej związku uczuciowym, jaki łączy autora z adresatem, określa dzieło jako dar dla wybranej osoby, dar szczególnie cenny i jedyny w swoim rodzaju, bo stworzony przez ofiarodawcę. Często nadawca, poprzez odpowiedni dobór formuły dedykacyjnej, określa siebie względem odbiorcy, wyraża stosunek emocjonalny wobec niego, na przykład szacunek, hołd, przyjaźń, poszanowanie, tak jak ma to miejsce w dedykacji: «Wielce szanownemu Profesorowi Dr Władysławowi Natansonowi z wyrazami głębokiego szacunku, Tad. Banachiewicz». Nie zawsze dedykowane utwory są dziełami własnymi ofiarodawców, ale zazwyczaj ściśle się z nimi wiążą i jeśli dedykacja przetrwała do naszych czasów to przemawia również do nas, o czymś nas informuje, oddaje czyjeś uczucia, mówi to, o czym milczy sama książka i jej oficjalna historia.

Przyjrzyjmy się innej dedykacji: zamieścił ją na odbitce swojej pracy profesor Stefan Kempisty (S. Kempisty, «Sur les fonctions quasicontinues», «Fundamenta Mathematicae», 1932, t. XIX, s. 184–197) i skierował do profesora Józefa Patkowskiego. Rok wcześniej S. Kempisty był sekretarzem komitetu organizacyjnego, odbywającego się w Wilnie, II Zjazdu Matematyków Polskich. Profesor J. Patkowski, który w tym czasie również pracował na Uniwersytecie Wileńskim, znany był w środowisku uniwersyteckim ze swoich niezwyklej zdolności organizacyjnych, był bardzo ceniony i lubiany przez kolegów, w latach trzydziestych XX wieku był prorektorem Uniwersytetu, pełnił również funkcję przewodniczącego Polskiego Towarzystwa Fizycznego. Na II Zjeździe Matematyków prócz sekcji czysto matematycznych były także sekcje fizyki matematycznej, matematyki stosowanej, astronomii, historii matematyki i dydaktyki. Efektem obrad Zjazdu było podjęcie rezolucji o poparciu władz dla nauczycieli szkół średnich pracujących naukowo na uczelniach wyższych. Nie dziwi fakt, że prof. Patkowski, mimo że był fizykiem, współpracował z organizatorami Zjazdu Matematyków, bo problematyka Zjazdu była mu bliska, wszak kilka lat później obejmie w Ministerstwie stanowisko dyrektora departamentu zajmującego się sprawami organizacyjnymi szkolnictwa wyższego. Jak widać, dedykacja informuje nas o życiu uczelni, kontaktach między jej pracownikami, odbywających się na terenie uczelni imprezach, czyli o wszystkim tym, o czym nie mówi książka, ani jej oficjalna historia.

Ryc. 3. «Kochanemu Kolecie Józefowi Patkowskiemu na pamiątkę współpracy w Komitecie Organizacyjnym II Zjazdu Mat. P. Autor» (Stefan Kempisty).

Stefan Kempisty (1892-1940) matematyk. Studiował w Paryżu, doktorat obronił u prof. Stanisława Zręby na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był asystentem na Politechnice Warszawskiej, gdzie uzyskał habilitację, w roku 1925 został mianowany profesorem nadzwyczajnym na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Był już wówczas autorem kilkunastu prac ogłoszonych drukiem, głównie w «Fundamenta Mathematicae». Kempisty był zastępcą prodziekana i prodziekanem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego USB.

Józef Stanisław Patkowski (1887-1942) fizyk. Studiował w Krakowie i Monachium. W roku 1916 został mianowany asystentem przy Katedrze Fizyki UJ u prof. M. Smoluchowskiego, gdzie w roku 1917 uzyskał tytuł doktora filozofii. W II Rzeczypospolitej był naukowcem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Tematem jego badań była promieniotwórczość i spektroskopia optyczna. Organizator i kierownik Zakładu Fizyki na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Dyrektor w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wykładowca na tajnym Uniwersytecie Warszawskim. Zginął w czasie wojny podczas bombardowania Warszawy.

Czym jest, więc dedykacja? Jak definiują ją najpopularniejsze słowniki? Dedykacja (z łac. *dedicatio* – poświęcenie, od *dedicare* – ofiarować, poświęcić) to wskazanie osoby, której twórca poświęca swój utwór; formuła utrwalona drukiem lub napisana odręcznie na egzemplarzu książki, w której autor powiadamia o ofiarowaniu swego dzieła osobie lub instytucji.

Badacz, a może tylko zwykły czytelnik, może na podstawie dedykacji zbudować obraz życia książki. Wyróżnijmy, na początek, dwa typy dedykacji: drukowaną i rękopiśmienną.

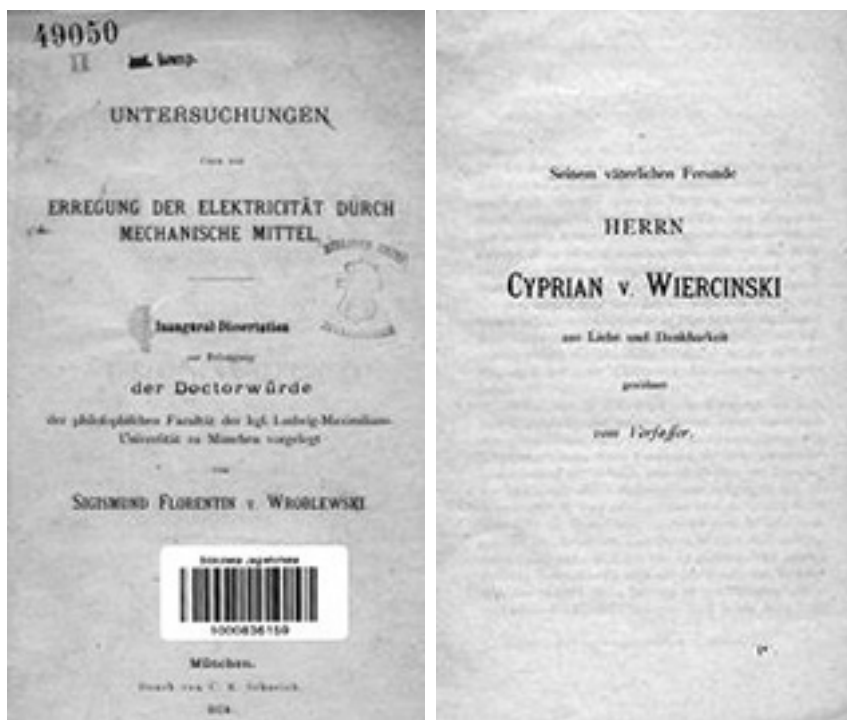
Dedykacja drukowana jest elementem trwałym, nieodłącznym od dzieła, bo zgodnie z intencją twórcy ma stałe towarzyszyć utworowi lub dziełu, a jeśli utwór zostaje powielony, ona również ulega powieleniu. Dzieło z trwałą dedykacją skierowaną do indywidualnego odbiorcy, jeśli zostanie zwielokrotnione w postaci wielu książek określonego nakładu, może trafić do wielu czytelników, bo taka dedykacja sygnuje dzieło na zawsze. Wychodzi na czoło utworu, zwraca uwagę zarówno swoim kształtem graficznym, jak i treścią słownego zapisu. Autorzy podręczników do edytorstwa zaliczają dedykację

do materiałów wprowadzających (obok przedmowy, wstępu, życiorysu, podziękowania autora, motta) i przyznają jej stałe miejsce na początku książki, na oddzielnej stronie, zwykle na pierwszej nieparzystej po karcie tytułowej [1, s. 155–156].

Drukowaną dedykację skierowaną do indywidualnego odbiorcy znajdziemy na przykład w wydanej drukiem pracy doktorskiej Zygmunta Wróblewskiego (S.F. Wróblewski, «Untersuchungen über die Erregung der Elektrizität durch mechanische Mittel», München, 1874).

Zygmunt Wróblewski (1845-1888) fizyk, studia z fizyki odbył za granicą w Berlinie i Heidelbergu, gdzie poznał Clausiusa i Helmholtza. Był asystentem Jolly'ego w Monachium i tam uzyskał doktorat. Przebywając w Paryżu zapoznał się z pracami Cailleteta, w 1882 roku objął katedrę fizyki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wraz z Karolem Olszewskim ulepszyli aparatę Cailleteta i skroplili statycznie tlen, później azot, powietrze, tlenek węgla i dwusiarczek węgla. Uczony zmarł na skutek rozległych oparzeń, do których doszło podczas tragicznego wypadku, jaki miał miejsce w marcu 1888 roku.

Cyprian v. Wierciński, właściciel ziemski, wuj Wróblewskiego i jego ojciec chrzestny.

Ryc. 4. Praca doktorska Z. Wróblewskiego wraz z drukowaną dedykacją.

Ponieważ okoliczności powstania rozprawy doktorskiej Wróblewskiego są dość nietypowe pozwolę sobie przybliżyć tę historię. Podczas pobytu na zesłaniu,

w izolacji od nauki światowej, Wróblewski wymyślił ogólną teorię dotyczącą wzbudzania elektryczności, która wydawała mu się najogólniejszą ze wszystkich znanych dotychczas. W czasie studiów w Niemczech próbował doświadczalnie udowodnić prawdziwości swojej «syberyjskiej teorii». Wprawdzie na podstawie przeprowadzonych badań nie udało mu się wyprowadzić żadnego nowego prawa o ogólniejszym charakterze, ale przygotowując tę pracę rozliczył się ze swoją syberyjską przeszłością i już nigdy do niej nie wracał. 28 lutego 1874 roku obronił pracę i uzyskał tytuł doktora filozofii z najwyższą pochwałą (*summa cum laude*). Dysertację (z miłością i wdzięcznością) poświęcił swojemu ojcu chrzestnemu, Cyprianowi Wiercińskiemu, który wspierał go materialnie w czasie studiów [2, s. 13-14].

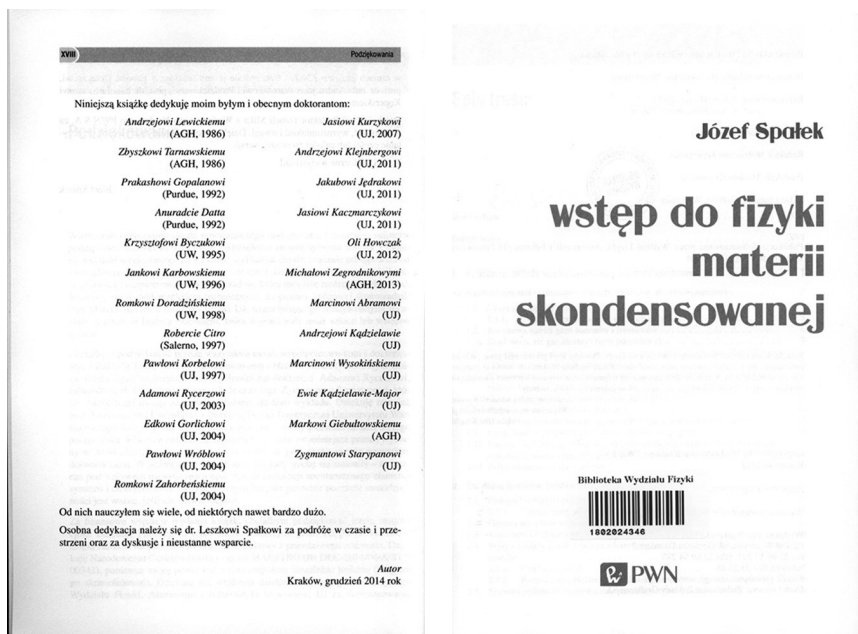
Natomiast za przykład dedykacji drukowanej skierowanej do określonej grupy odbiorców może nam posłużyć dedykacja zamieszczona w podręczniku profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Józefa Spalka (J. Spalek, «Wstęp do fizyki materii skondensowanej», Warszawa, 2015).

Józef Spalek (1945-) fizyk teoretyk związany z Akademią Górniczo-Hutniczą w Krakowie, Uniwersytetem Warszawskim, a ostatnio z Uniwersytetem Jagiellońskim. Zajmuje się fizyką materii skondensowanej, prowadzi wykłady i seminaria dla doktorantów fizyki na UJ.

Autor zadedykował książkę swoim byłym i obecnym doktorantom, bo jak pisze «od nich nauczyłem się wiele, od niektórych nawet bardzo wiele». Podręcznik jest zapisem wykładów wygłaszanych przez J. Spalka do kolejnych grup doktorantów fizyki z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oddzielna dedykacja, tym razem rękopiśmienna, zamieszczona została na egzemplarzu, który profesor przekazał do Biblioteki WFAIS UJ.

Autor dedykacji wymienia osobę (osoby) odbiorcy, uzasadniając powody, dla których niegodne i niedoskonałe dzieło składa się w ręce zacnego i dostojnego mecenasa, czy przyjaciela. **Zwyczaj pisania dedykacji sięga czasów starożytnych**, najczęściej spotykamy je w epoce Baroku, **ale ich** rozkwit przypada już na epokę Renesansu, znajdziemy je również w okresie Oświecenia i Romantyzmu. Utrwaliły się w tym czasie różnorakie gatunki dedykacji, by wymienić tylko niektóre: dedykację mecenasowską (mecenacką), wyrażającą wdzięczność za opiekę i wsparcie patrona, często możnego mecenasa, dzięki któremu autor mógł stworzyć swoje dzieło, jej odmianą była dedykacja panegiryczna, przybierająca postać uroczystego tekstu pochwalnego, często o charakterze pochlebczym, przesadnie sławiącym jakąś osobę, wydarzenie lub czyn. Szczególnym przypadkiem takiej dedykacji jest dedykacja wierszowana, szczególnie cenna i ważna ze względu na pełnione przez nią funkcję zwierciadła światopoglądów, środka reklamy książkowej, źródła wiadomości o autorach i ich metodach twórczych. Warto jeszcze wspomnieć o dedykacji

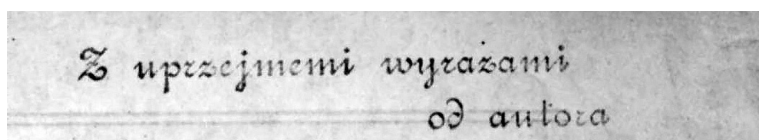
emocjonalnej, której treść wynika bezpośrednio ze stanu uczuć ofiarodawcy do adresata. Dedykacje dziewiętnastowieczne pokazują nie tylko stosunki między ofiarodawcą a ofiarowanym, są również obrazem epoki i jej obyczajów [3, s. 9-10]. Czasy współczesne znacznie skróciły dedykację, sprowadzając ją często do lapidarnego określenia okoliczności powstania dzieła i adresu (dedykacja jubileuszowa) lub też do wymownego, niewymagającego komentarza nazwania osoby obdarowanej, zazwyczaj bliskiej twórcy, często należącej do jego rodziny lub najbliższych przyjaciół (tzw. dedykacja prywatna), np. «Dla rodziców».

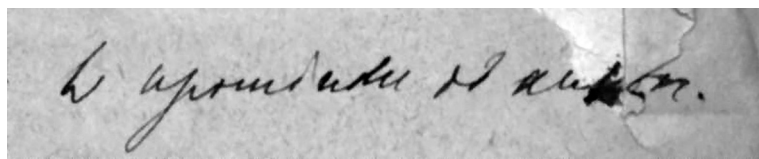
Ryc. 5. Dedykacja drukowana skierowana do wielu odbiorców w podręczniku J. Spalka.

Cechą dedykacji rękopiśmiennej jest jej ulotność i brak powiązania z ofiarowanym dziełem. Ten typ dedykacji wiąże się z konkretnym egzemplarzem książki, ale z uwagi na swój charakter i postać stylistyczną może wiele powiedzieć zarówno o epoce, jak również o autorze, dziele i adresacie dedykacji. Najważniejszą cechą takiej dedykacji jest jej indywidualny (czasami nawet intymny) charakter. Dedykacja rękopiśmienna (ulotna), to «niemal list prywatny, bardzo często nawet w sensie dosłownym prywatny bilet skierowany do drugiej osoby, pełen formuł osobistych, aluzji, poufalej rozmowy, żartu, nuty wspomnienia, zwrotów zrozumiałych tylko dla adresata» [3, s. 11]. Taką dedykację dostosowuje się do okoliczności, dlatego dobre są dla niej najprostsze, oszczędne słowa, dobry wiersz (napisany samodzielnie lub odpisany),

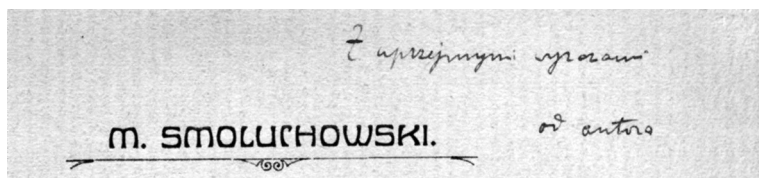
przysłowie, maksyma, sentencja, cytat lub sam tylko adres odbiorcy, jakby żywcem odpisany z koperty. Wiele tekstów dedykacyjnych charakteryzuje się pewną szablonowością, co wiąże się z tym, że tekst dedykacji powstaje czasem niespodzianie, a autor ma niewiele czasu na to by wyrazić swoje emocje i szczególnie wyróżnić obdarowaną osobę. Dlatego bardzo często spotykamy się z dedykacjami zawierającymi tylko dwa elementy: dla kogo i od kogo. Bywają i takie dedykacje, które nie informują o osobie obdarowanej, szczególnym ich przypadkiem są dzieła, na których znalazły się pieczęcie z gotowym tekstem dedykacji.

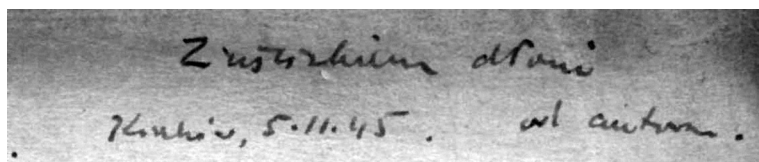
Z uprzejmymi wyrazami
od autora

W uprzejmym i szczerym

Z uprzejmymi wyrazami
m. SMOLUCHOWSKI. od autora

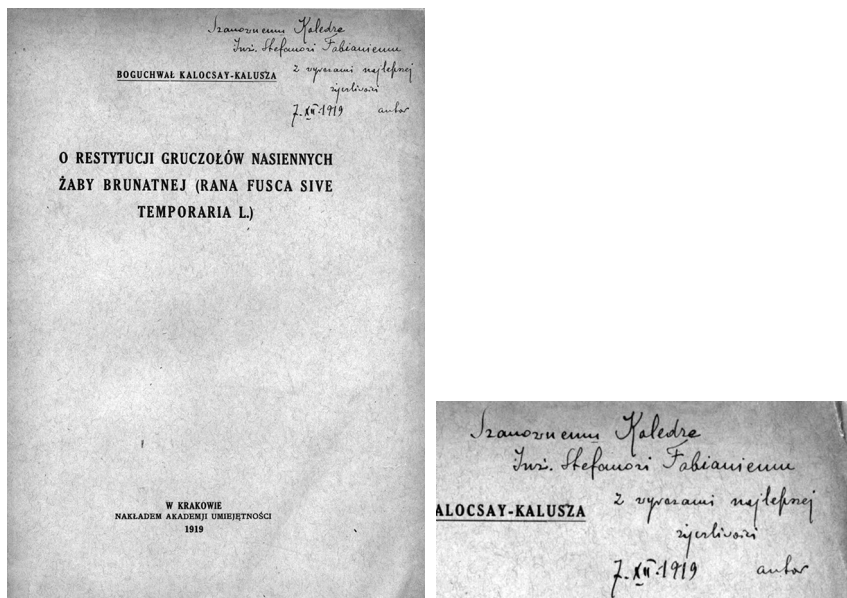

Z uszanowaniem dla pani
Kucharskiej, 5.11.45. od autora

Ryc. 6. Przykłady dedykacji grzecznościowych.

Dedykację znaleźć możemy na egzemplarzu utworu literackiego, powieści czy tomiku wierszy, ale również na karcie uczonego dzieła lub, jak to ma miejsce poniżej, na górnym marginesie skromnej nadbitki artykułu naukowego. Warto zwrócić uwagę na tematykę dedykowanej pracy i osobę, której zadedykowano nadbitkę. Inżynier Stefan Fabiani, który w okresie międzywojennym był pracownikiem inżynieryjno-technicznym w Instytucie Fizyki, był «zbieraczem»

książek, współpracownicy znali jego pasję i wielu z nich ofiarowało mu swoje prace wraz z dedykacjami. Bogata kolekcja książek z kolekcji Fabianiego trafiła do biblioteki fizyki, a wśród nich znalazła się i ta, o gruczołach nasiennych żaby. Niestety, ustalenie, kim był autor publikacji, Boguchwał Kalocsy-Kalusza i jakie relacje łączyły go z adresatem dedykacji, wymaga dodatkowych poszukiwań.

Ryc. 7. Dedykacja umieszczona na nadbitce artykułu naukowego.

Dedykacja rękopiśmienna to bardzo wdzięczny, ale trudny materiał do badań. Wdzięczny, bo informuje o stosunkach między konkretnymi ludźmi, odkrywa dodatkowe informacje dotyczące biografii autorów, historii książek, ludzi z kręgu autora, odsłania nieznane szczegóły ich życiorysów i nieznane dotąd wydarzenia. Ale jest również materiałem trudnym do badania, bo często dla swojego wyjaśnienia wymaga wykorzystania innych źródeł, a ponieważ jest wpisana na kartę tylko jednego egzemplarza jest trudno dostępna, rzadko bowiem trafia do księgozbioru publicznego, gdzie może ją znaleźć i zarejestrować badacz takich właśnie inskrypcji. O ile badania proveniencyjne, do których zalicza się również badania dedykacji, dotyczące starych druków, posiadają uznane i powszechnie stosowane metody badawcze i własną literaturę, to wyraźnie daje się odczuć brak metodyki badań druków nowszych, stąd konieczność korzystania z teorii wypracowanych przez badaczy starodruków. J. Długosz zwraca uwagę na różnicę w tych badaniach: «O ile [...] główne znaczenie

badan proveniencyjnych polegało na dostarczeniu materiałów potrzebnych dla potwierdzenia społecznej funkcji książki w odległej przeszłości, o tyle gromadzenie i wykorzystywanie materiałów rękopiśmiennych zawartych na książkach nowszych będzie prócz tego przydatne w badaniach biograficznych autorów i ich kontaktów z innymi ludźmi oraz w badaniach bibliograficznych poszczególnych dzieł» [3, s. 19].

Dlatego warto przyrzeć się księgozbiorom zgromadzonym w naszych bibliotekach, jest w nich bowiem zawarta «szczególna historia książek i ludzi kilku pokoleń, dzieje pisarzy, uczonych, polityków, żołnierzy i spiskowców pokazane przez pryzmat ich uczuć, z jakimi książki swoje ofiarowywali tym, co byli im bliscy» [3, s. 12].

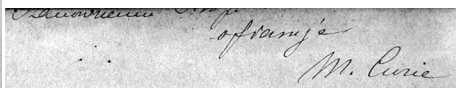
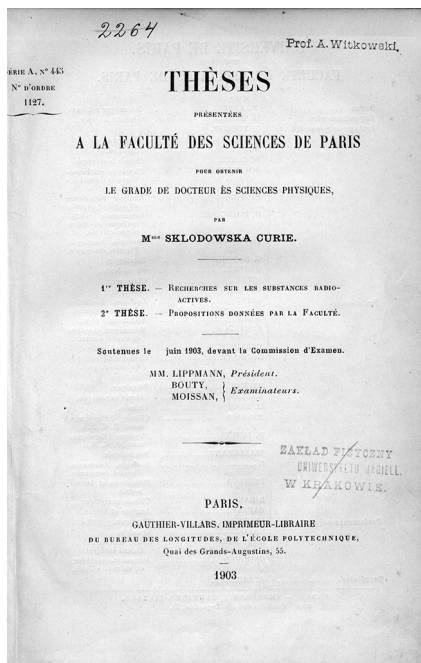
Po co badamy dedykacje, zwłaszcza dedykacje rękopiśmienne? Po pierwsze: tego rodzaju notki stanowią pełnowartościowe, chociaż fragmentaryczne materiały źródłowe, które są świadectwem kontaktów poszczególnych autorów z adresatami dedykacji i są szczególnie cenne, jeśli są to osoby znane, i cenione, o ustalonej pozycji zawodowej, literackiej, czy naukowej. Po drugie: wartość zapisek rękopiśmiennych pozostaje w ścisłym związku z przyczynami ich powstania, bo to właśnie okoliczności determinują ich treść i formę. Czasami notki autorskie umieszczone na książkach stanowią materiał bibliograficzny, pozwalają ustalić ewentualne nieścisłości związane z edycją książki. I kolejna korzyść wynikająca z badań dedykacji: notatki rękopiśmienne są ważnym źródłem do badań losów poszczególnych księgozbiorów; są świadectwem pochodzenia pojedynczych książek, a czasami nawet całych kolekcji. Zapiski rękopiśmienne znajdujące się na poszczególnych egzemplarzach księgozbioru decydują o unikatowości kolekcji, stąd w wielu bibliotekach takie książki podlegają specjalnej ochronie, często trafiają do tzw. cymeliów lub rarissimów (rarissima – druki rzadkie). Występowanie w księgozbiorze pozycji zawierających rękopiśmienne zapiski wybitnych autorów niewątpliwie podnosi wartość naukową i zabytkową danej kolekcji.

Przyglądnijmy się wybranym z XIX i XX-wiecznego księgozbioru Biblioteki WFAIS UJ publikacjom, w których znajdują się dedykacje interesujące nie tylko dla badacza tego typu inskrypcji, ale również dla historyka nauki, badacza historii książki, literata przygotowującego biografię uczonego, czy wreszcie zwykłego czytelnika, który przystępując do lektury uświadamia sobie, że w jego ręku znajduje się egzemplarz bezcenny i wyjątkowy.

Niezwykle cennym dziełem, na które chcę zwrócić uwagę, jest wydana drukiem praca doktorska Marii Skłodowskiej-Curie, której egzemplarz przesłała uczona profesorowi Augustowi Witkowskiemu wraz z osobistą dedykacją. Historia znajomości M. Skłodowskiej z A. Witkowskim jest bardzo interesująca, więc pozwolę sobie przybliżyć ją Państwu.

Maria Skłodowska-Curie (1867-1934) fizyczna i chemiczka, współtwórczyni nauki o promieniotwórczości, wraz z mężem Piotrem Curie (1859-1903) odkryła w 1898 roku polon i rad. Otrzymała dwie nagrody Nobla – z fizyki w roku 1903, z chemii w 1911. Była członkiem Akademii Umiejętności.

August Witkowski (1854-1913) fizyk, absolwent Akademii Technicznej we Lwowie, uczeń Helmholtza, Kirchhoffa i Kelvina, w latach 1888-1913 profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, autor podręcznika «Zasady fizyki», doktor *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego i Politechniki Lwowskiej członek PAU.

Ryc.8. Strona tytułowa pracy doktorskiej M. Skłodowskiej-Curie. W prawym górnym rogu pieczęć własnościowa prof. A. Witkowskiego, która pozwala domniemywać, że to właśnie on jest adresatem dedykacji; obok: skan dedykacji rękopiśmiennej, zamieszczonej na stronie przedtytułowej tej publikacji.

W roku 1893, po uzyskaniu na Sorbonie stopnia licencjata z fizyki i matematyki, Maria Skłodowska-Curie, jako wielka patriotka pragnęła kontynuować pracę naukową w jednej z polskich uczelni w ówczesnej Galicji. Profesor August Witkowski, który był w tym czasie dyrektorem Katedry Fizyki Doświadczalnej na Uniwersytecie Jagiellońskim, nie przyjął jej do pracy, mimo że osobiście był przychylny jej zamiarom, ponieważ wtedy jeszcze na Uniwersytet nie miały wstępu kobiety, ani jako studentki, ani tym bardziej doktorantki. Dziesięć lat później Skłodowska przesłała Witkowskiemu egzemplarz swojej

pracy doktorskiej wraz z dedykacją: «Szanownemu Profesorowi ofiaruje M. Curie». Tytuł doktora fizyki uzyskała M. Skłodowska -Curie na paryskiej Sorbonie. W roku 1913, gdy dowiedziała się o śmierci profesora Witkowskiego, przesłała kondolencje na ręce ówczesnego rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego, natomiast w liście wysłanym do M. Smoluchowskiego dnia 19 marca 1913 roku czytamy: «Wiadomość o śmierci Prof. Witkowskiego mocno mnie dotknęła, tym bardziej, że znałam go cokolwiek osobiście. Wielka to starta dla polskiej nauki» [4, s. 98]. Z żalem muszę dodać, że podczas oprawy introligatorskiej obcięta górna część karty z dedykacją i dziś możemy się tylko domyślać jej treści. Wygląda na to, że introligator nie miał pojęcia o tym, jak cenne dzieło znajduje się w jego rękach.

Kolejne, unikatowe dzieła, na które chciałabym zwrócić uwagę to publikacje autorstwa Williama Thomsona, późniejszego Lorda Kelvina, które autor podarował Marianowi Smoluchowskiemu.

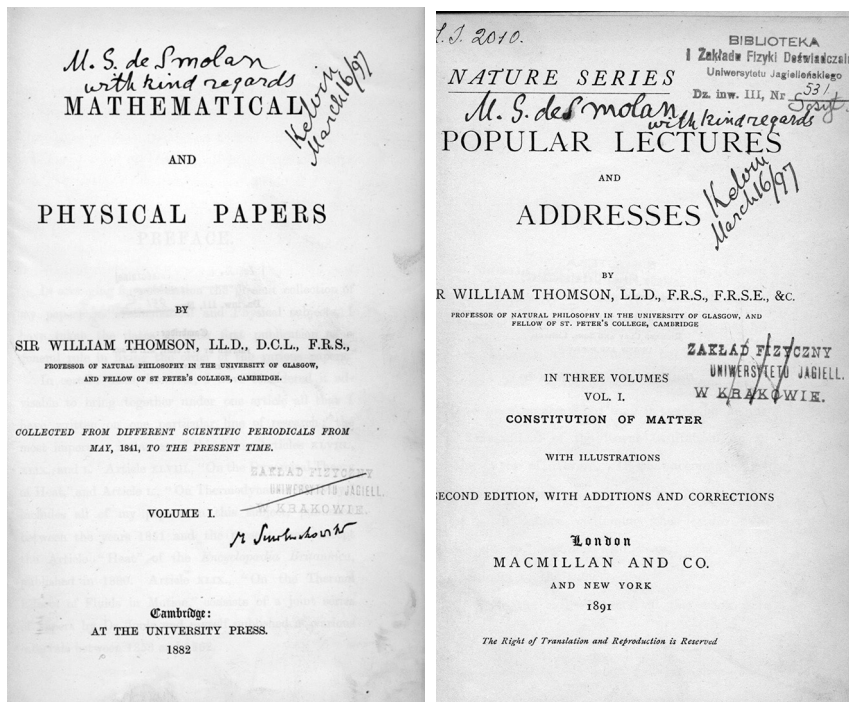
William Thomson (1824-1907) od 1892 roku Lord Kelvin fizyk brytyjski irlandzkiego pochodzenia, autor drugiej zasady termodynamiki, profesor Uniwersytetu w Glasgow, od 1890 prezydent Royal Society. W założonym przez siebie laboratorium prowadził prace badawcze i pracował twórczo w niemal wszystkich gałęziach fizyki teoretycznej i doświadczalnej, był autorem szeregu wynalazków natury technicznej.

Marian Smoluchowski (1872-1917), fizyk teoretyk, absolwent Uniwersytetu w Wiedniu, profesor Uniwersytetu we Lwowie i Uniwersytetu Jagiellońskiego, autor fundamentalnych prac fizyki statystycznej, niezależnie od Einsteina podał w 1906 roku teorię ruchów Browna, zapoczątkował teorię procesów stochastycznych, wyjaśnił zjawisko opalescencji krytycznej, podał interpretację statystyczną drugiej zasady termodynamiki, członek Akademii Umiejętności.

Od września 1896 do kwietnia 1897 Smoluchowski przebywał jako research fellow (pracownik naukowy przebywający na stypendium badawczym) w laboratorium Lorda Kelvina w Glasgow. Kelvin doceniał zdolności i talent naukowy młodego uczonego, o czym może świadczyć to, że na pożegnanie podarował mu swoje publikacje, o czym Smoluchowski pisze w liście do rodziców «Kelvin bardzo uprzejmy dla nas; dał nam teraz swoje dzieła, sześć tomów» [5, s. 55]. Publikacje, o których mowa to: K. W. Thomson, «Mathematical and physical papers» (Vol. 1-3, London, 1882-1890), oraz: K. W. Thomson, «Popular lectures and addresses» (Vol. -3, London, 1891-1894).

Na stronie tytułowej pierwszego tomu każdej z nich znajduje się dedykacja: «M. S. de Smolan with kind regards. Kelvin, 16 March 1897». W roku 1901 uczeni spotkali się ponownie, tym razem podczas jubileuszu 450-lecia Uniwersytetu w Glasgow. Smoluchowski uczestniczył w uroczystościach jubileuszowych jako delegat Uniwersytetu Lwowskiego. Właśnie wtedy, na wniosek Lorda Kelvina, odebrał doktorat honorowy przyznany mu przez Wydział Prawa Uniwersytetu w

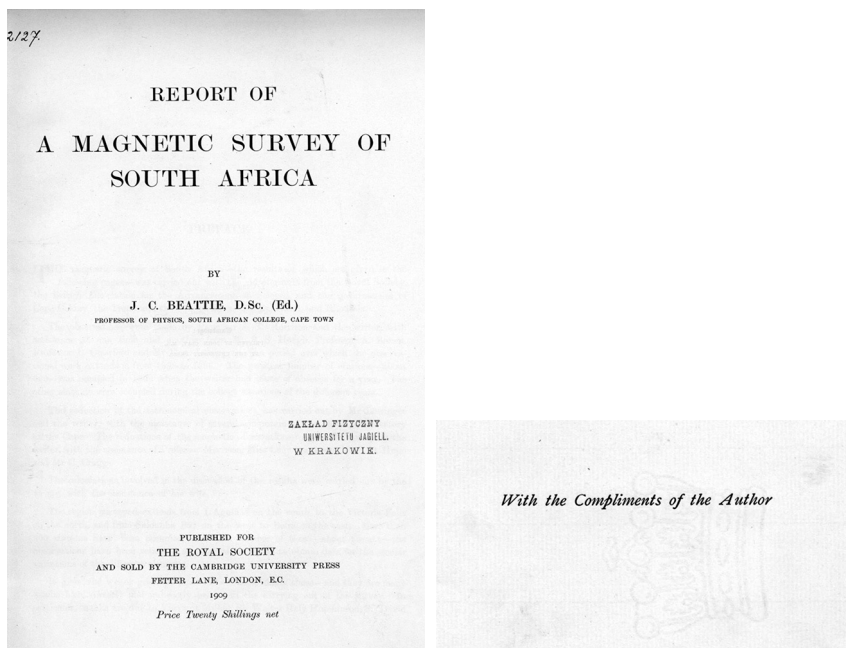
Glasgow (zgodnie z angielską tradycją, jeśli kandydat posiadał tytuł doktora w pewnej specjalności, wyróżnienie, które otrzymywał dotyczyło innej dziedziny i przyznawał je inny wydział).

Ryc. 9. Dedykacje rękopiśmienne Lorda Kelvina dla prof. Mariana Smoluchowskiego.

Z pobytem Smoluchowskiego w laboratorium Kelvina w Glasgow łączy się jeszcze jedna dedykacja, a z nią kolejna historia: oprócz Smoluchowskiego i Kelvina w laboratorium w Glasgow pracował również doktor J. C. Beattie i dwóch asystentów. Zespół prowadził badania dotyczące elektrycznych własności ciał, w szczególności gazów wystawionych na działanie promieni Roentgena i promieni, jak wówczas mówiono, uranowych. Wyniki badań opublikowano w trzech artykułach, których autorami są wspólnie: Kelvin, Smoluchowski i Beattie. Doktor J. C. Beattie po stażu odbytym w laboratorium Kelvina podjął pracę na Uniwersytecie w Cape Town w Południowej Afryce. Wśród książek z kolekcji M. Smoluchowskiego znajdujemy publikację J. C. Beattie pt. «Report of a magnetic survey of South Africa», wydaną w Londynie w 1909 roku, a w książce bilecik z wydrukowaną dedykacją następującej treści: «With the Compliments of the Autor».

John Carruthers Beattie (1866-1946), od roku 1897 profesor matematyki stosowanej i fizyki doświadczalnej na Uniwersytecie w Cape Town w Południowej Afryce.

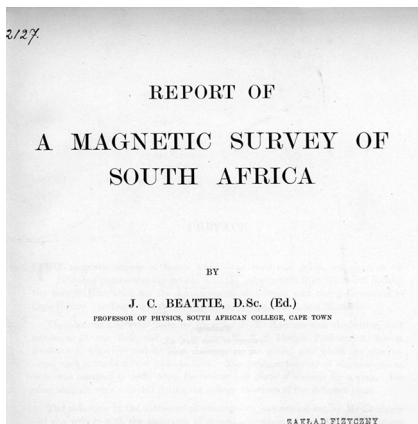
Ryc.10. Bilecik z dedykacją i książka prof. J.C. Beattie dla profesora M. Smoluchowskiego.

Książki naukowe, których właścicielem był M. Smoluchowski, znalazły się po jego śmierci w zbiorach Biblioteki Zakładu Fizyki Doświadczalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wiele z nich zostało подарowanych uczonemu przez jego współpracowników i przyjaciół, o czym świadczą liczne dedykacje, które znajdujemy w zbiorach z jego kolekcji. A to jedna z takich książek i związana z nią historia:

Gustav Jäger (1865-1938) – fizyk, matematyk i filozof, studiował w Wiedniu u profesorów Józefa Stefana i Franza Exnera. Prowadził badania naukowe w dziedzinie przewodności cieplnej, kinetycznej teorii gazów, interesował się fotografią, był członkiem, a później przewodniczącym Komisji Egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół średnich i profesorem fizyki doświadczalnej na Politechnice w Wiedniu, w roku akademickim 1915/1916 rektorem tej uczelni.

Kiedy Smoluchowski rozpoczynał studia na Uniwersytecie Wiedeńskim asystentem profesora Boltzmanna był Gustav Jäger, który bardzo cenił Smoluchowskiego, czego dowodem może być dedykacja, jaką zamieścił w publikacji подарowanej kilka lat później młodszemu koledze. Mowa tutaj o podręczniku Jägera «Die Fortschritte der kinetischen Gastheorie» (Braunschweig, 1906). Smoluchowski bardzo uważnie przestudiował tę książkę,

o czym świadczą liczne podkreślenia i notatki poczynione na marginesach i jej krytyczne streszczenie zamieszczone w «Poradniku dla samouków» [6. s. 209].

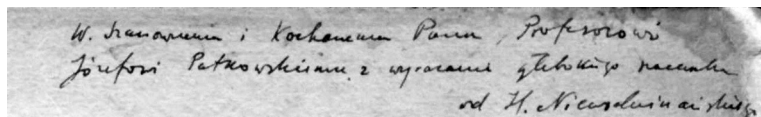

Ryc. 11. Dedykacja dla M. Smoluchowskiego.

O profesorze J. Patkowskim była już mowa podczas tego wystąpienia. W roku 1916 został mianowany asystentem przy Katedrze Fizyki na Uniwersytecie Jagiellońskim u prof. M. Smoluchowskiego, a w roku 1917 uzyskał tytuł doktora filozofii. Ostatecznie związany był z Uniwersytetem w Wilnie, gdzie organizował Instytut Fizyki. Absolwentem tego Uniwersytetu, a później twórcą wileńskiego laboratorium do badań w fizyce jądrowej był Henryk Niewodniczański.

Henryk Niewodniczański (1900-1968) – fizyk, prowadził badania w fizyce atomowej i jądrowej. Wraz z Janem Blatonem odkrył i opisał magnetyczne promieniowanie dipolowe. Po II wojnie światowej stworzył w Krakowie silny ośrodek fizyki jądrowej. Był dyrektorem zbudowanego przez siebie Instytutu Fizyki Jądrowej w Krakowie-Bronowicach. Był członkiem PAU i PAN.

Pochodząca z roku 1935 dedykacja, której adresatem był prof. Józef Patkowski, wiąże się z pobytem Niewodniczańskiego w Cambridge, gdzie pracował w Royal Society Mond Laboratory i Cavendish Laboratory pod kierunkiem odkrywcy jądra atomowego, lorda Ernesta Rutherforda.

Ryc. 12. Dedykacja profesora Henryka Niewodniczańskiego dla profesora Józefa Patkowskiego zamieszczona na okładce reprintu pracy: C.K. Westcott, H. Niewodniczański,

«Some experiments with neutrons slowend down at different temperatur es». Cambridge, October 1935. «W. Szanownemu i kochanemu Panu Profesorowi Józefowi Patkowskiemu z wyrazami głębokiego szacunku od H. Niewodniczańskiego».

Z przedstawionego materiału wynika, że dedykacje towarzyszące utworom naukowym, zwłaszcza dedykacje rękopiśmienne, są nie tylko atrakcją dla kolekcjonerów, ale mogą się stać źródłem do badania, pokazując w jaki sposób manifestują się relacje łączące uczestników tej szczególnej sytuacji komunikacyjnej, której elementami są autor, dzieło i odbiorca.

Literatura:

1. Malinowska T. Redagowanie techniczne książki / Tekla Malinowska, Ludwik Syta. – Warszawa : Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, 1977. – 267 s. : il. ; 25 cm.
2. Kucharski M. Zygmunt Florenty Wróblewski : szkic o życiu i twórczości / Maciej Kucharski. – Kraków : Wydaw. UJ, 1997. – 91, [3] s., [6] s. tabl.
3. Trzynadłowski J. O dedykacji / J. Trzynadłowski // Rękopiśmienne dedykacje autorskie w księgozbiorze Ossolineum / zebrał i oprac. Józef Długosz ; o dedykacji napisał Jan Trzynadłowski. – Wrocław, 1967. – S. 7–8.
4. Korespondencja polska Marii Skłodowskiej-Curie : 1881-1934 / oprac. Krystyna Kabzińska [et al.] ; Instytut Historii Nauki PAN ; Polskie Towarzystwo Chemiczne. – Warszawa : Wydawnictwa IHN PAN, 1994. – XIX, 449, [2] s., 35 s. tabl. : il.
5. Teske A. Marian Smoluchowski : życie i twórczość / Armin Teske. Kraków : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955. – 277, [3] s., [20] s. tabl. : il.
6. Poradnik dla samouków : wskazówki metodyczne dla studujących poszczególne nauki. T. 2. – Warszawa : Wydawnictwo A. Heflicha i St. Michalskiego, 1917. – VIII, 526 s.

Co polscy fizycy wiedzą o Lwie Dawidowiczu Landau i jego szkole fizyki teoretycznej?

Przedstawiono sylwetkę wybitnego fizyka radzieckiego, Lwa Dawidowicza Landau. Szczególną uwagę zwrócono na działalność naukową uczonego podczas jego pobytu w Charkowie. Pokazano, jakie związki łączą Landaua z polskim środowiskiem fizyków, w szczególności z fizykami krakowskimi.

Стаття малює постать видатного радянського фізика Льва Давидовича Ландау. Особливу увагу приділено роботі вченого під час його перебування в Харкові. Показані зв'язки Ландау з польськими фізиками, зокрема з фізиками Кракова.

The article describes the figure of the prominent Soviet physicist Lev Davidovich Landau. Particular attention is paid to the work of the scientist during his stay in Kharkiv. Landau's communications with Polish physicists including the physicists from Krakow are shown.

Doskonale zdaję sobie sprawę z tego, że postać Lwa Dawidowicza Landaua nie jest obca uczonym z Uniwersytetu Charkowskiego. Przecież właśnie tu, w Charkowie, Landau rozpoczął swoją działalność naukową i dydaktyczną, tutaj sięgają korzenie jego szkoły fizyki teoretycznej, tutaj poznał swoją piękną żonę, stąd pochodzili jego najbliżsi współpracownicy. Z okazji 200-lecia Uniwersytetu Charkowskiego i 60-lecia Katedry Fizyki Teoretycznej w latach 2003-2008 ukraińscy uczeni opracowali i opublikowali cykl wykładów dotyczących historii Uniwersytetu w Charkowie; materiały te stanowiły niezastąpione źródło informacji podczas przygotowywania tego referatu [1, 2, 3, 4, 5]. Wykorzystano również książkę Mai Bessarab [6], z której zaczerpnięto interesujące informacje o życiu prywatnym Landaua, a także liczne publikacje, o których znalazły się informacje w dalszej części referatu.

Kim był Lew Dawidowicz Landau i dlaczego warto o nim wygłosić referat?

Teorie odkryte przez L. D. Landaua stanowią podstawę fizyki XX wieku, zwłaszcza fizyki materii skondensowanej, ale również nadciekłości, nadprzewodnictwa, fizyki cząstek elementarnych, a nawet astrofizyki. Takie terminy naukowe jak poziomy Landaua, diamagnetyzm Landaua, widmo Landaua, teoria Landaua-Ginzburga znane są wszystkim fizykom, bo to ważne narzędzia wykorzystywane również przez współczesnych uczonych.

Nie sposób nie wspomnieć o podręcznikach przygotowanych przez Landaua dla studentów fizyki. Jego «Kurs fizyki teoretycznej», na którym wykształciło się kilka pokoleń fizyków, ale również inne książki, których jest współautorem, to literatura obecna w każdej bibliotece naukowej i wielu księgozbiorach prywatnych uczonych zajmujących się zawodowo fizyką.

B. S. Gorobec [7, s. 169] pisze, że w bibliotece Harvard University, ale także w innych bibliotekach uniwersyteckich w Stanach Zjednoczonych, znajduje się więcej książek Landaua niż na przykład znanego amerykańskiego fizyka, również laureata nagrody Nobla, Richarda Feynmana [8, s. 56]¹.

Landau otrzymał nagrodę Nobla w roku 1962 za teorię materii skondensowanej, w szczególności ciekłego helu; doceniony został również w Związku Radzieckim – otrzymał dwie Nagrody Stalinowskie i tytuł Bohatera Pracy Socjalistycznej.

Lew Landau urodził się 22 stycznia 1908 roku. Jego ojciec, Dawid Lwowicz był głównym inżynierem w jednym z przedsiębiorstw naftowych w Baku, natomiast matka była lekarzem położnikiem. Rodzice poświęcali wiele uwagi wychowaniu dzieci: zatrudniono francuską guwernantkę, do domu przychodzili nauczyciele muzyki, rytmiki i rysunku. Matka uczyła Lwa i jego siostrę czytać i pisać. W gimnazjum Lew był najlepszym uczniem z nauk ścisłych, natomiast nie lubił pisać wypracowań z literatury, mimo że doskonale znał twórczość Gogola, Puszkina, Niekrasowa, Lermontowa. Nie lubił też swojego imienia, więc gdy jeden z kolegów nadał mu przydomek Dau, tak mu się ono spodobało, że wkrótce tak właśnie zwracali się do niego koledzy, a później fizycy z całego świata.

W 1922 roku Lew został przyjęty na Uniwersytet w Baku. Zapisał się na dwa wydziały: fizyczno-matematyczny i chemiczny, jednak zrezygnował ze studiowania chemii i wybrał jako specjalizację fizykę. Miał 14 lat i był na uczelni najmłodszym studentem.

Wkrótce rodzice zgodzili się, żeby Lew przeniósł się na uniwersytet do Leningradu, gdzie w latach dwudziestych ubiegłego stulecia pracowali wybitni fizycy, a Leningrad był naukową stolicą Rosji Radzieckiej.

Pół roku po ukończeniu uniwersytetu w czasopiśmie „Zeitschrift für Physik” ukazał się pierwszy artykuł naukowy Landaua, który dotyczył podstawowych zagadnień nowej teorii fizyki – mechaniki kwantowej. Praca ta otworzyła mu drzwi do kariery naukowej.

W 1927 roku Landau rozpoczął aspiranturę w Instytucie Fizyczno-Technicznym Uniwersytetu Leningradzkiego, gdzie został przyjęty do grupy teoretyków, którymi kierował Jakow Frenkel. Landau zaczął przygotowywać kolejne prace naukowe, wziął również udział w odbywającym się w Moskwie VI Zjeździe Fizyków. W obradach brali udział fizycy rosyjscy, ale również wielu zagranicznych gości, a wśród nich Bohr i Dirac. Referaty wygłoszone przez Landaua zainteresowały uczestników konferencji i znamienici goście zaprosili go za granicę. W październiku 1929 roku Landau wyjechał do Berlina, później do Getyngi, gdzie brał udział w słynnych seminariach Maxa Borna. To było olbrzymie wyróżnienie, bowiem wcześniej, właśnie na takich seminariach referowali swoje prace Einstein, Bohr, Heisenberg, Schrödinger, czy Pauli. Z

Getyngi wyjechał do Lipska, do jednego z twórców mechaniki kwantowej – Wernera Heisenberga, a później do Danii, do innego laureata nagrody Nobla, Nielsa Bohra. Do Kopenhagi, gdzie znajdował się Instytut Fizyki Teoretycznej, którego dyrektorem był właśnie Niels Bohr, ściągająca wówczas najbardziej utalentowana młodzież z całego świata. Dało się jednak zauważyć, że za swojego najlepszego ucznia Bohr uważa właśnie Landaua. Na koniec Landau trafił do Cambridge, gdzie pracował znakomity fizyk – Paul Dirac. Właśnie w Cambridge Landau spotkał się ze swoim rodakiem – Piotrem Kapicą¹.

Heisenberg, Bohr, Born, Dirac, Pauli docenili nieprzeciętne zdolności Landaua. Każdy uniwersytet byłby zaszczycony, mogąc gościć u siebie młodego uczonego, jednego z najlepiej zapowiadających się fizyków rosyjskich. Landau wielokrotnie otrzymywał takie propozycje, jednak ze swojej pierwszej delegacji naukowej za granicę powrócił do kraju w marcu 1931 roku. Jeszcze ponad rok pracował w Leningradzie, aż do momentu, gdy latem 1932 roku zaproponowano mu prowadzenie wykładów z fizyki ogólnej w Ukraińskim Instytucie Fizyko-Technicznym (UFTI) w Charkowie. Przyjął tę propozycję, a na drzwiach swojego gabinetu zawiesił tabliczkę:

L.D. LANDAU

Ostrożnie, gryzie!

Początkowo Landau prowadził kurs fizyki ogólnej, później dołączył również wykłady z fizyki teoretycznej, ale stanowiska kierownika katedry fizyki teoretycznej nie objął, mimo, że taką nominację otrzymał, ponieważ z początkiem 1937 roku opuścił Charków i przeniósł się do Moskwy.

Charków – centrum fizyki teoretycznej

Pobyty Landaua w Charkowie to czas wyjątkowej i różnorodnej pracy naukowo-badawczej. W Charkowie młody uczonego rozpoczął również swoją działalność pedagogiczną, tu bierze początek jego szkoła fizyki teoretycznej.

W UFTI Landau po raz pierwszy wystąpił jako wykładowca. Wygłaszał wspaniałe wykłady, bo doskonale znał prezentowany materiał, a ponieważ był niezwykle błyskotliwy, jego wystąpienia były bardzo ciekawe i cieszyły się olbrzymią popularnością. Niestety, kiedy rozpoczęła się sesja egzaminacyjna nastąpił kres studenckich zachwytów, bo Landau był bardzo wymagającym egzaminatorem. Powszechnie znana jest sytuacja, jaka miała miejsce z końcem 1936 roku, kiedy egzaminu z fizyki teoretycznej nie zdało 50% studentów. Doszło do ostrego konfliktu między studentami a egzaminującym, egzaminowani poskarżyli się na Landaua do władz uczelni i do organizacji partyjnej. Szczegóły

¹ Feynman Richard (1918-1988) amerykański fizyk – teoretyk, jeden z twórców elektrodynamiki kwantowej, twórca relatywistycznej elektrodynamiki kwantowej, laureat nagrody Nobla z fizyki w 1965 roku.

tęgo wydarzenia przedstawione zostały przez V.V. Uljanowa w pierwszej części pracy poświęconej historii fizyki na Uniwersytecie w Charkowie [1], a także przez Maję Bessarab [6], pisze o nich również B. S. Gorobec [10], dlatego nie będziemy ich omawiać szczegółowo podczas tego wystąpienia.

W 1934 roku Landau otrzymał stopień doktora nauk fizyczno-matematycznych, bez konieczności obrony pracy doktorskiej, a w 1935 przyznano mu tytuł profesora. Prace dwudziestosześcioletniego uczonego i jego kolegów z UFTI wzbudzały zainteresowanie zarówno rosyjskich, jak i zagranicznych teoretyków. Charków stał się w tym czasie wielkim centrum fizyki teoretycznej – tutaj odbywały się międzynarodowe konferencje fizyki teoretycznej, w których brali udział uczeni tej klasy co Bohr, Pauli, Płaczek, Weisskopf, czy Peierls.

Wart odnotowania jest fakt, że to właśnie w Charkowie zaczęło się ukazywać w języku rosyjskim i niemieckim czasopismo naukowe «Physikalische Zeitschrift der Sowjetunion» («Fizičeskij žurnal Sovetskogo Sojuza»). Do tej pory fizycy rosyjscy publikowali swoje prace w niemieckim czasopiśmie «Zeitschrift für Physik», teraz mogli je drukować w rodzimym czasopiśmie. Mało tego, by zachęcić zagranicznych autorów do zamieszczania w nim swoich publikacji, przez rok czasopismo było rozsyłane bezpłatnie do różnych ośrodków fizyki na całym świecie.

W Charkowie pojawili się pierwsi uczniowie Landaua. Należeli do nich: A. C. Kompaniejec, J. M. Lifszyc, A. I. Achijezer, I. Ja. Pomieranczuk, uczniem Landaua był również L. M. Pjatigorski. Charkowscy studenci byli rówieśnikami Landaua, a niektórzy byli nawet o kilka lat starsi od niego. Wykładanie fizyki teoretycznej, ale także fizyki ogólnej, stało się dla Landaua nie lada wyzwaniem, uważał bowiem, że dotychczasowe programy nauczania tych przedmiotów są przestarzałe i jak najszybciej trzeba je zmienić.

Teoretyczne minimum

Dla najzdolniejszych studentów Lew Dawidowicz opracował tak zwane teoretyczne minimum (теорминимум), obejmujące podstawowy zasób wiedzy z fizyki teoretycznej, niezbędnej dla fizyków eksperymentatorów i osobny program skierowany do fizyków teoretyków. Programy te znacznie odbiegały swym zakresem od dotychczasowych uczelnianych programów fizyki. Tym studentom, którzy chcieli zdać teoretyczne minimum Landau proponował dziewięć egzaminów: dwa z matematyki i siedem z fizyki teoretycznej. Landau uważał, że każdy fizyk, zwłaszcza fizyk – teoretyk, musi umieć posługiwać się techniką matematyczną i znać praktyczne aspekty obliczeniowe, dlatego z matematyki egzaminował osobiście, nawet wtedy, gdy wzrosła liczba studentów chcących zdać teoretyczne minimum. Pierwszy egzamin, pierwszy kontakt z

młodymi kandydatami na uczonych, Dau rezerwował dla siebie. Do egzaminu można było przystąpić trzy razy, ale jeśli student nie zaliczył go po raz trzeci Landau nie miał litości, stawiał sprawę jasno, mówiąc: «Fizyka z pana nie będzie. Trzeba nazywać rzecz po imieniu. Byłoby gorzej, gdybym wprowadzał pana w błąd. Proszę więcej nie przychodzić. Mam serce z kamienia i nie będę udawał, że jest mi przykro!» [6]

W latach 1934–1961 tylko 43 osoby zdały teoretyczne minimum, ten arcytrudny egzamin (w Charkowie w latach 1934–1935 egzamin zdało 6 osób, na sporządzonej przez Landaua liście brakuje nazwiska L. M. Piatigorskiego, który zdał egzamin jako piąty), ale byli to bardzo dobrzy studenci, by wspomnieć tylko, że ośmiu z nich zostało członkami Akademii Nauk, szesnastu doktorami.

Kurs fizyki teoretycznej

Już w Leningradzie Landau zaczął myśleć o przygotowaniu podręczników do fizyki dla różnych poziomów – od podręcznika szkolnego do monografii naukowej, zawierającej kurs fizyki teoretycznej dla specjalistów. I właśnie w Charkowie rozpoczęła się praca nad tworzeniem takich publikacji. Współautorem wielotomowego «Kursu fizyki teoretycznej» jest Jewgienij Michajłowicz Lifszyc, przyjaciel i najbliższy współpracownik Landaua. Pierwsze wydanie kursu, które ukazało się w 1935 roku, zatytułowano «Rukowodstvo po teoretičeskoj fizikie», a jego przygotowaniem, oprócz Landaua, zajęli się J. Lifszyc i L. Piatigorskij. Książkę wydano w formie maszynopisu i składała się z trzech części: «Mechanika», «Statystyka», «Elektrodynamika». Ostatecznie w skład kursu weszło siedem książek (początkowo miało ich być dziesięć): «Mechanika», «Teoria pola», «Mechanika kwantowa», «Fizyka statystyczna», «Mechanika ośrodków ciągłych», «Teoria sprężystości», «Elektrodynamika ośrodków ciągłych». Wszystkie podręczniki były wielokrotnie przerabiane przez autorów, a każda taka przeróbka była równoważna napisaniu nowej książki. Dzięki staraniom E. M. Lifszycy «Kurs» został uzupełniony o brakujące trzy tomy, ale Landau w ich przygotowaniu już nie uczestniczył. Były to: t. 4 «Elektrodynamika kwantowa» (autorzy: W. B. Bierestecki, J. M. Lifszyc); t. 9 «Fizyka statystyczna. cz. 2. Teoria materii skondensowanej» (autorzy: J. M. Lifszyc, L. P. Pitajewski); t. 10 «Kinetyka fizyczna» (autorzy: J. M. Lifszyc, L. P. Pitajewski).

«Kurs fizyki teoretycznej» to wykłady kompletne i precyzyjne; czytający je student otrzymuje szczegółową wiedzę dotyczącą zagadnień związanych z daną gałęzią fizyki teoretycznej, autorzy zwracają również uwagę na problemy, które wymagają dalszego rozwiązania, wskazując tym samym kierunki przyszłych badań. Zwykle książki z fizyki teoretycznej są napisane tak, że czytelnik, nawet rozumiejąc je, ze zdziwieniem odkrywa, że nie jest w stanie samodzielnie

rozwiązać żadnego z zadań z danego działu. W książkach L. D. Landaua i J. M. Lifszycy materiał jest przedstawiony w takiej formie, że daje studiującemu do ręki wszystkie najefektywniejsze metody fizyki teoretycznej, robiąc to tak, że czytelnik jest w stanie wykorzystać je do rozwiązywania interesujących go problemów. W niemałym stopniu służą temu liczne zadania umieszczone na końcu większości rozdziałów poszczególnych kursów. Te zadania, czasami zupełnie łatwe, czasami bardziej skomplikowane, ale zawsze błyskotliwe, nie są ćwiczeniami z gotowymi rozwiązaniami, lecz wymagają przemyślenia i dobrego warsztatu matematycznego. Do każdego zadania dołączone jest proste i pełne wyjaśnienie, pomagające czytelnikowi uwierzyć w siebie. Co ciekawe, wiele zadań zamieszczonych w «Kursie» było w swoim czasie przedmiotem badań naukowych.

Wszystkie podręczniki wchodzące w kanon «Kursu», przygotowane przez Landaua i jego współpracowników, zostały przetłumaczone na język polski, a ich pierwsze wydania zaczęły się ukazywać już w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Również w języku polskim wydano «Wykłady z teorii jądra atomowego» i «Fizykę ogólną». Pierwsze wydanie «Krótkiego kursu» ukazało się po polsku w roku 1972, a książeczka «Co to jest teoria względności» od roku 1961 doczekała się kilku polskich wydań, my dysponujemy edycją IV, z roku 1967. Zanim «Kurs» został przetłumaczony na język polski studenci korzystali z wydań rosyjskich, które kupowano do Biblioteki i które do dziś znajdują się w jej księgozbiorze. W latach 2011-2014 Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN wydało pełny «Kurs fizyki teoretycznej», poszerzony o publikacje autorstwa współpracowników Landaua. Niestety, interesujący artykuł J. M. Lifszycy o Lwie Dawidowiczu Landau, który znajdował się we wcześniejszych wydaniach «Teorii pola», w tej edycji został pominięty. Warto dodać, że podręczniki «Kursu fizyki teoretycznej», «Krótkiego kursu fizyki» i «Fizyki ogólnej» cieszyły się wśród fizyków na całym świecie olbrzymim zainteresowaniem. Przetłumaczono je na dziewiętnaście języków, wśród nich znalazły się również chińskie, japońskie, wietnamskie i greckie tłumaczenia, w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku bardzo zaawansowane były prace nad przekładem «Fizyki ogólnej» na język arabski. Dziś na stronie internetowej Books Google znajdziemy wszystkie tomy «Kursu» w języku angielskim, a w największa internetowej *wypożyczalni* online w Polsce, «Wypożyczalni IBUK.pl», możemy czytać poszczególne tomy «Fizyki teoretycznej» w języku polskim.

«Nieźle przeżyte życie»

Dau pracował dużo (nigdy przy stole, lecz zazwyczaj w domu, półleżąc na tapczanie), do swoich obowiązków podchodził bardzo sumiennie, bez

reszty angażował się zarówno w pracę naukową, jak i dydaktyczną. Uważał, że nie należy pracować dla ubocznych korzyści ani też za wszelką cenę dążyć do dokonania wielkiego odkrycia, bo w ten sposób niczego się nie osiągnie. Nie tolerował lenistwa i nierzetelności, był gotów wypowiedzieć wojnę wszystkim tym, którzy pracowali nieuczciwie. Był najwyższym autorytetem naukowym zarówno dla swoich uczniów, jak również dla swoich kolegów. Był bardzo krytycznym i wymagającym nauczycielem, dlatego nie dopuszczał do publikowania prac pochopnych i niedojrzałych, co w znacznym stopniu wpłynęło na wysoki poziom radzieckiej fizyki teoretycznej tego okresu.

Wspomnijmy jeszcze o dwóch niezwykle ważnych wydarzeniach, jakie miały miejsce w życiu Landaua: pod koniec lat trzydziestych został aresztowany i spędził rok w stalinowskim więzieniu. Chodziło o rzekome szpiegostwo, a jego głównym dowodem miał być tekst krytykujący Stalina, podpisany przez Landaua i innych profesorów z Charkowa. Dzięki osobistej interwencji profesora Kapicy u najwyższych władz radzieckich Landau opuścił więzienie na Łubiance 30 kwietnia 1939 roku. Szczegóły tych wydarzeń opisane zostały przez G. Gorelika [7,8]. Od roku 1945, na rozkaz Stalina, Landau uczestniczył w pracach związanych z budową broni jądrowej, o tym etapie życia Landaua możemy przeczytać w książce, której autorem jest B. S. Gorobec [7].

Landau ożenił się z najładniejszą dziewczyną w Charkowie – Korą Drobancew, a w roku 1946 urodził im się syn Igor. Warto wspomnieć o tym, że Landau wierzył w wolną miłość i namawiał do jej praktykowania nie tylko swoich studentów, ale również swoją piękną żonę. Dopiero doświadczenia więzienne skłoniły go do zalegalizowania związku z Korą. Miłość okazała się dla Landaua najtrudniejszym wyzwaniem. Uroda Konkordii Tierentiewy Drobancew zachwyciła go i choć miał się za mężczyznę wyjątkowo nieurodziwego, to potrafił ją oczarować dowcipem i inteligencją.

W 1962 roku Landau uległ poważnemu wypadkowi samochodowemu. Wysiłki lekarzy i niezwykle zaangażowanie fizyków zmierzające do uratowania życia i przywrócenia zdrowia ukochanemu mistrzowi, doprowadziły do jego wyzdrowienia, ale poważne uszkodzenia mózgu miały tragiczne skutki: spowodowały zmianę jego osobowości i pozbawiły go naukowego geniuszu.

O wypadku Landaua było bardzo głośno nie tylko wśród fizyków radzieckich. W jego leczenie i rekonwalescencję zaangażowani byli fizycy z całego świata. To oni organizowali konsylia międzynarodowych sław medycznych, oni zdobywali niedostępne lekarstwa, oni przesyłali uczonemu pozdrowienia i życzyli szybkiego powrotu do zdrowia. Również polskich fizyków niezwykle dotknęła wiadomość o wypadku Landaua. Polska poetka, laureatka nagrody Nobla, Wisława Szymborska, która przyjaźniła się z grupą krakowskich fizyków, prawdopodobnie od nich dowiedziała się o wypadku i

walce o życie uczonego, a także o tym, że spowodowane wypadkiem poważne uszkodzenia mózgu nie pozwoliły uczonemu powrócić do pracy naukowej, która była jego największą pasją².

Szyborską tak bardzo poruszyła ją historia Landaua, że pod jej wpływem napisała niezwykle wzruszający wiersz pt. «Spacer wskrzeszonego». Wiersz ukazał się po raz pierwszy w roku 1970 [9, s. 4], w roku 1972 poetka włączyła ten utwór do tomiku «Wszelki wypadek» [10, s. 17]. B. S. Gorobiec, który dokonał przekładu wiersza na język rosyjski, nawiązał kontakt listowny z Władysławą Szyborską i zapytał poetkę, czy bohaterem utworu jest rzeczywiście profesor Landau. Szyborska przyznała, że losy Landaua były dla niej inspiracją, ale w wierszu chciała poruszyć również bardzo ważne zagadnienia etyczne, takie jak uporczywa terapia, sztuczne podtrzymywanie chorego przy życiu, czy eutanazja [11, s. 229].

Władysław Szyborska

Spacer wskrzeszonego

Pan profesor już umarł trzy razy.
Po pierwszej śmierci kazano mu poruszać głową.
Po drugiej śmierci kazano mu siadać.
Po trzeciej – postawiono go nawet na nogi,
podparto grubą zdrową nianią:
Pójdziemy sobie teraz na mały spacer.

2 Kapica Piotr (1894-1984) absolwent Politechniki Petersburskiej, w Cambridge przebywał od 1921 roku, gdzie pracował w słynnym Laboratorium Cavendisha u Ernesta Rutherforda. W roku 1929 r. został członkiem Royal Society (Królewskiego Towarzystwa Naukowego) i członkiem – korespondentem Akademii Nauk ZSRR. Prowadził prace dotyczące metod wytwarzania silnych pól magnetycznych, badał zachowania metali w takich polach, ale interesował się również fizyką niskich temperatur. Gdy latem 1934 roku Kapica pojawił się w Związku Radzieckim skonfiskowano mu paszport i zakazano wyjazdu do Anglii. W ZSRR Kapica został mianowany dyrektorem powołanego specjalnie dla niego Instytutu Problemów Fizycznych przy Akademii Nauk, otrzymał polecenie zorganizowania instytutu i rozpoczęcia badań. Część wyposażenia została przez ZSRR odkupiona i sprowadzona z jego laboratorium w Cambridge. Kapica kontynuował badania w dziedzinie fizyki niskich temperatur, które doprowadziły w roku 1937 do jego najśłynniejszego odkrycia naukowego – zaobserwowania nadciężkości helu i opisania jego własności w tym stanie, za co dopiero w 1978 roku otrzymał nagrodę Nobla z fizyki. Podczas wojny brał udział w badaniach stosowanych związanych z przemysłem zbrojeniowym, krótkotrwale uczestniczył w programie budowy radzieckiej bomby atomowej. Był wielokrotnie nagradzany międzynarodowymi nagrodami i odznaczeniami, otrzymał honorowe doktoraty kilkunastu uczelni, m.in. Uniwersytetu Jagiellońskiego (1964) i Uniwersytetu Wrocławskiego (1972), był honorowym członkiem kilkudziesięciu towarzystw naukowych, a od 1962 honorowym członkiem PAN. Był wielokrotnym laureatem radzieckich nagród, został odznaczony złotym medalem Łomonosowa.

Głęboko uszkodzony po wypadku mózg
i proszę, aż dziw bierze, ile pokonał trudności:
Lewa prawa, jasno ciemno, drzewo trawa, boli jeść.
Dwa plus dwa, profesorze?
Dwa – mówi profesor.
Jest to odpowiedź lepsza od poprzednich.

Boli, trwa, siedzieć, ławka.
A na końcu alei znowu ta stara jak świat,
niejowialna, nierumiana,
trzy razy stąd przepędzana,
podobno niania prawdziwa.

Pan profesor chce do niej.
Znów się nam wyrыва³.

Pod koniec 1962 roku przyznano uczonemu nagrodę Nobla. Otrzymał ją za całokształt działalności na polu fizyki teoretycznej, a w szczególności za wkład do kwantowej teorii cieczy. Nagrodę odebrał nie w Sztokholmie, jak nakazuje tradycja, ale w Moskwie, w szpitalu gdzie przechodził długotrwałą rehabilitację.

Lew Dawidowicz Landau zmarł 1 kwietnia 1968 roku i nie był to kolejny

³ Вислава Шимборская
Прогулка воскрешенного
Пан профессор уж умер. Трижды.
В первый раз его просили шевельнуть глазами.
Во второй раз посадили в кресло.
В третий раз подняли на ноги,
Подперев румяной толстой няней:
Повели на первую прогулку.
Пострадавший в катастрофе мозг,
Боже, сколько он уже освоил:
Левый – правый, светлый – темный, боль – еда, трава – деревья.

– Два плюс два? Прошу, профессор!
– Два, – профессор отвечает.
Что ж, уже гораздо лучше.

Боль, трава, сидеть, скамейка.
А в конце аллеи снова – древняя, как мир, – Она,
Неигрива, нерумяна, трижды выпровождена,
Настоящая, наверно, няня.
Пан профессор хочет к ней.
Вырывается опять.
(пер. с пол. Б. Горобца)

żart primaaprilisowy tego, zawsze skorego do żartów, wybitnego uczonego. O śmierci Landaua było głośno nie tylko w Związku Radzieckim. Informacja o tym smutnym wydarzeniu znalazła się również w Postęпах Fizyki [12, s. 44], czasopiśmie wydawanym przez Polskie Towarzystwo Fizyczne (we wcześniejszych numerach «Postępów» w dziale «Kronika» znaleźć można dwie wcześniejsze informacje dotyczące L. Landaua: «Pięćdziesięciolecie L. D. Landaua» («Postępy Fizyki», 1959, t. 10, nr 6, s. 702) i «Nagroda Nobla». («Postępy Fizyki» 1963, t. 14, nr 2, s. 265), w tym czasopiśmie zamieszczano również recenzje kolejnych tomów Kursu fizyki teoretycznej).

Zakończenie

Dziś legenda profesora Landaua nieco przygasła. Studenci korzystający z jego podręczników niewiele wiedzą o jego ciekawym życiu, osiągnięciach naukowych, nie znają zabawnych dykteryjek, które na temat Landaua krążyły kiedyś wśród fizyków. Aby przybliżyć współczesnym adeptom fizyki sylwetkę tego uczonego w czasopiśmie «Foton», przeznaczonym dla studentów, uczniów i nauczycieli fizyki, opublikowane zostały dwa artykuły popularnonaukowe opowiadające o profesorze i jego szkole fizyki teoretycznej [13, s. 43–53, 14, s. 54–60], a podczas zajęć z historii fizyki wygłoszono referat pt. «Lew Dawidowicz Landau i Piotr Kapica – legendy radzieckiej fizyki XX wieku».

A na koniec jeszcze jedna informacja: jedna z ulic w krakowskiej dzielnicy Wróblowice nosi imię Lwa Landaua. Lokalizacja tej ulicy wydaje się być nieprzypadkowa. Nazewnictwo ulic znajdujących się w tym rejonie nawiązuje do Uniwersytetu Jagiellońskiego i jego profesorów. Mamy więc tutaj ulicę Matematyków Krakowskich, ulicę profesora Henryka Niewodniczańskiego (fizyka, który podobnie jak Landau zmarł niespodziewanie w 1968 roku) i profesorów matematyki: Stanisława Gołąba, Jacka Szarskiego, Franciszka Lei i Mirosława Krzyżańskiego.

Literatura.

1. Ульянов В. В. К истории физического факультета и кафедры теоретической физики. Ч. 1 / В. В. Ульянов. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2003. – 20 с.
2. Ульянов В. В. К истории физического факультета и кафедры теоретической физики. Ч. 2 / В. В. Ульянов. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2003. – 20 с.
3. Ермолаев А. М. К истории физического факультета и кафедры теоретической физики. Ч. 3 / А. М. Ермолаев, В. В. Ульянов. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2004. – 80 с. : фотоил.
4. Ермолаев О. М. Стилий нарис історії кафедри теоретичної фізики імені академіка І. М. Ліфшиця / О. М. Ермолаєв, В. В. Ульянов. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 64 с.

5. Ульянов В. В. Воспоминания физика-теоретика. Ч. 1 / В. В. Ульянов. – Харьков : Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2008. – 114 с. : портр.
6. Бессараб М. Страницы жизни Ландау / Майя Бессараб. — Москва : Моск. рабочий, 1971. – 136 с.
7. Горобец Б. С. Круг Ландау : Физика войны и мира / Б. С. Горобец ; предисл. проф. Б. А. Кушнера. – Москва : Либроком, 2009. – 269 с. : ил., портр.
8. Gorelik G. Ściśle tajne życie Lwa Landaua / G. Gorelik // Świat Nauki. – 1997. – № 10. – S. 56–61.
9. Szymborska W. Spacer wskrzeszonego / W. Szymborska // Poezja. – 1970. – № 10. – S. 4.
10. Szymborska W. Wszelki wypadek / Wisława Szymborska. – Warszawa : Czytelnik, 1972. – 45, [3] s.
11. Горобец Б. С. Круг Ландау : Жизнь гения / Б. С. Горобец ; предисл. д.ф.-м.н., проф. А. А. Рухадзе ; послесл. чл.-кор. АН СССР Б. Я. Зельдовича. – Изд, 2-е, испр. и доп. – Москва : URSS ЛКИ, 2008. – 361 с.
12. Zmarł L. D. Landau / L. Zmarł // Postępy Fizyki. – 1968. – Т. 19, № 4. – S. 441.
13. Pawłowska M. Lew D. Landau i jego szkoła fizyki teoretycznej / M. Pawłowska // Foton. – 2012. – № 118. – S. 43–53.
14. Pawłowska M. Lew D. Landau / M. Pawłowska // Foton. – 2012. – № 117. – S. 54–60.

Павел Григорьевич Риттер – музыкальный критик газеты «Утро»

В статье рассматривается музыкально-критическая деятельность преподавателя Харьковского университета П. Г. Риттера. В начале XX века он публиковал на страницах газеты «Утро» музыкальные рецензии, которые способствовали привлечению в концертные залы новых слушателей и воспитанию их музыкального вкуса. Кроме того, статьи Риттера помогали музыкантам в работе над репертуаром и техникой исполнения и постепенно формировали музыкально-критическое мышление своего времени.

У статті розглядається музично-критична діяльність викладача Харківського університету П. Г. Ріттера. На початку XX ст. він друкував на сторінках газети «Утро» музичні рецензії, які сприяли залученню до концертних залів нових слухачів та вихованню їх музичного смаку. Крім того, статті Ріттера допомагали музикантам в роботі над репертуаром та технікою виконання й поступово формували музично-критичне мислення свого часу.

The article presents analysis of activity of the lecturer of Kharkiv University P.G. Ritter as a musical critic. At the beginning of the XX century he published his musical reviews in the “Utro” (“Morning”) newspaper, which contributed to attracting new listeners to the concert halls and bringing up their musical taste. Besides P. Ritter’s articles helped to musicians with the work on the repertoire and performance technique, and little by little formed the musical-critical thought of his time.

Деятельность преподавателя Харьковского университета П. Г. Риттера как востоковеда и переводчика достаточно полно освещена в работах его последователей и тех, кто занимался историей востоковедения в Украине и Харьковском университете [1, с. 74; 4]. Но была еще одна сторона его деятельности, которой пока не коснулись исследователи – журналистика и музыкальная критика. Хотя в словаре «Кто писал о музыке» есть статья о Риттере и приводятся некоторые его статьи [2], подробного анализа музыкальных рецензий ученого пока не существует. О Риттере-критике упоминает музыковед Елена Кононова в монографии «Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст.» [5, с. 170], и совсем вскользь – Николай Шемет в своей книге о Варваре Каринской [23, с. 52]. Эта деятельность заслуживает более детального рассмотрения, тем более, что Риттер был не только критиком, но и редактором одной из крупнейших харьковских газет [22].

Известный украинский востоковед и переводчик Павел Григорьевич Риттер (1872–1939) происходил из семьи обрусевших немцев, живших в селе Чутово Полтавской губернии. В 1890 г. он окончил с золотой медалью 3-ю харьковскую гимназию и поступил на историко-филологический

факультет Харьковского университета. Помимо изучения романских языков, Риттер, под влиянием Д. Н. Овсянико-Куликовского, увлекся сравнительным языкознанием и древнеиндийской литературой. В 1894 г. П. Г. Риттер окончил университет с дипломом первой степени и был оставлен на кафедре сравнительного языкознания для подготовки к профессорскому званию. Во время стажировки за границей, в Берлинском университете, Риттер прослушал курсы И. Шмидта по сравнительному языкознанию и А. Вебера и К. Гельнера по санскриту. После возвращения из Берлина Риттер стал преподавать в Харьковском университете итальянский язык, сравнительное языкознание и санскрит. В 1905 г., после ухода из университета профессора Д. Н. Овсянико-Куликовского, Риттер возглавил кафедру сравнительного языкознания. Известный историк, профессор А. П. Ковалевский, посещавший занятия Риттера в 1915 г., отмечал, что даже на лекциях по санскриту его учитель не ограничивался языковыми вопросами и дополнял изложение отступлениями исторического и литературного характера, стремясь привить слушателям интерес к литературе и культуре Индии [3, с 40].

После 1917 г. Риттер работал сначала в университете, а затем – в Академии теоретических знаний, читал курс сравнительной грамматики индоевропейских языков на романо-германском отделении. С 1921 г. Риттер преподает в Харьковском институте народного образования (ХИНО), сначала в качестве доцента, а затем – профессора (в 1925 г. ему присвоено звание доктора литературы *honoris causa*). Он становится руководителем научно-исследовательской кафедры языкознания, а в 1926 г. – одним из основателей и активных деятелей Всеукраинской научной ассоциации востоковедов (ВУНАВ, укр. – ВУНАС), членом редколлегии «Бюллетеня ВУНАС», журнала «Східний світ» (позднее – «Червоний схід»), где публикует статьи и переводы отрывков из «Ригведы», а также произведений Р. Тагора, Бхартрхари, Калидасы («Облако-вестник»).

Набиравшие силу репрессии вскоре коснулись и востоковедения: в 1930 г. ВУНАВ была ликвидирована. Уже в начале 1932 г. Риттера, который возглавлял Харьковский филиал Института языкознания и занимался проблемами индоевропеистики, сняли с должности. К 1936 г. тяжелая болезнь привела Риттера к почти полной потере зрения. Ученый, который преподавал на филологическом факультете восстановленного Харьковского университета, был вынужден уйти на пенсию. Тем не менее, в 1938 г. П. Г. Риттер был арестован, и умер в тюрьме 17 апреля 1939 г., не дождавшись окончания следствия.

Всю свою жизнь Риттер успешно сочетал научную, преподавательскую и переводческую деятельность с активным участием в общественной и

музыкальной жизни города. Музыка был вторым, но не менее сильным увлечением ученого. По воспоминаниям его ученика, А. П. Ковалевского, в кабинете Риттера стоял рояль: «... Иногда к нашему приходу этот «грамматист» и индианист заканчивал вдохновенное исполнение какого-нибудь любимого им классического музыкального произведения. Ведь и здесь Павел Григорьевич не был простым любителем. Он закончил Харьковское музыкальное училище, выступал в Доме ученых перед весьма взыскательной публикой...» [3, с. 43].

После окончания университета Риттер не только преподавал в музыкальном училище итальянский язык и историю, но и активно участвовал в работе Харьковского отделения Русского музыкального общества. Ученый был одним из инициатором создания в Харьковской общественной библиотеке нотного отдела и некоторое время заведовал им [7, с. 49].

В 1906–1909 гг. Риттер редактировал харьковскую газету «Утро» и публиковал в ней заметки на музыкальные темы под псевдонимом «Риголетто».

Как известно, в Харькове конца XIX – начала XX века не существовало специальных музыкальных изданий. Но крупные харьковские газеты («Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро») охотно публиковали на своих страницах статьи о музыке, иногда даже открывая для этого долговременные рубрики. И вели эти рубрики, как правило, профессиональные музыканты – пианист А. И. Горовиц, музыковед и библиотековед Л. Б. Хавкина (подписывалась криптонимом Л. Б.), композитор Григорий Алчевский (Г. А. или Гриаль), композитор и дирижер В. И. Сокальский (Дон-Дизз) и др. [5, с. 128]. Основное внимание в их публикациях уделялось местной музыкальной жизни. Темами статей становились выступления гастролеров и местных музыкантов, концерты учащихся музыкальных заведений и любителей музыки. Были популярны и своеобразные анонсы, знакомящие читателей с предстоящими событиями и формирующими общественное мнение. Иногда встречались и статьи обобщенно-аналитического плана, затрагивающие вопросы музыкального образования в городе, деятельности Харьковского отделения ИРМО и пр.

Музыковед С. Лашенко в 10Б томе «Истории русской музыки», в разделе, посвященном музыкальной критике, отмечает, что у многих музыкальных критиков за спиной была «и университетская, и консерваторская школа»: «Подобное сочетание давало им возможность уже в самом начале своей деятельности выступать со статьями, широкими по проблематике и ассоциативным связям с другими видами искусства, высказывая при этом конкретные и профессионально грамотные суждения

о музыкальных сочинениях» [6, с. 569]. Именно к таким критикам относился П. Г. Риттер.

Риттер помещал в газете «Утро» как развернутые статьи, так и заметки информационного характера, посвященные текущим событиям музыкальной жизни Харькова. Так, например, 14 февраля 1907 г. он публикует краткий отчет о втором платном концерте учеников музыкального училища, на котором ученический оркестр исполнил симфонию Гайдна и увертюру «Прометей» Бетховена, и прозвучали также фортепианные произведения Ф. Шопена, А. Рубинштейна, А. Аренского и Ф. Мендельсона [13]. Риттер с гордостью констатировал, что концерт «привлек значительное количество публики и прошел очень удачно: программа и исполнение могли бы сделать честь и консерватории» [13].

Риттер вел в газете постоянную рубрику «Музыкальные беседы». В ней он писал как об отдельных исполнителях, так и о симфонических собраниях ХО ИРМО, иногда выступая и в качестве историка музыки. Так, в статье от 6 марта 1907 г. Риттер характеризует деятельность ИРМО по пропаганде русской музыки и указывает на проблемы, с которыми оно при этом сталкивается (самой большой проблемой было отсутствие в городе самостоятельного оркестра и необходимость платить за использование оперного оркестра театральным антрепренерам, затем шла проблема помещения, занятости оркестра и т.д.) [17]. Этот материал открывал цикл статей, посвященных концертам великопостного сезона (на время Великого поста, когда драматические театры закрывались, традиционно приходилась большая часть концертов, в том числе и ХО ИРМО). Почти каждое собрание предварялось статьей Риттера, в которой он знакомил публику с композиторами, чьи произведения предстояло услышать, и с исполнителями этих произведений. Так, в статье «Вечер романтиков», вышедшей накануне концерта, критик пишет о трех немецких композиторах – Р. Шумане (1810–1856), Р. Ф. Фолькмане (1815–1883), Р. Вагнере (1813–1883). Знакомя читателей с творчеством малоизвестного немецкого композитора Роберта Фридриха Фолькмана, Риттер писал: «Фолькман, один из тех композиторов, которые, не поднимаясь, в общем, до ранга первоклассных, дали отдельные прекрасные вещи. Драматическая увертюра его «Ричард III», живо и ярко написанная характеристика тирана, изображенного Шекспиром, и искусно инструментована» [17]. А после второго симфонического собрания ХО ИРМО он вдумчиво анализировал работу оркестра: «Симфония с dur Шумана отличается, как и вообще его оркестровые произведения, одноцветностью колорита <...>, а потому требует тем большего напряжения от дирижера и исполнителей, играющих почти все время всей массой, и возмещения (по возможности)

изменениями в силе звука (динамические оттенки) и в темпе (агогические оттенки) недостающей красочности (тембра) звуков. Задача эта была прекрасно выполнена оркестром под управлением И. И. Слатина...» [12].

Риттер раскрывал перед харьковской публикой особенности новаторской музыки А. Скрябина, С. Рахманинова, Н. Метнера и других современных композиторов. Например, выступление Рахманинова, состоявшееся в Харькове 5 ноября 1911 г., предваряла статья, в которой критик пишет о том, какие произведения композитора уже слышала харьковская публика, и бегло характеризует те, которые должны прозвучать на концерте: «Соната (d-moll), которою открывается концерт, в напечатанном тексте не содержит программных объяснений; но уже при первом появлении ее обнаружилось стремление придать ей характер фортепианного “pendant” к “Фаусту”» [18]. В рецензии, написанной после концерта, Риттер характеризует исполнительскую манеру Рахманинова-пианиста, в которой «процесс авторского творчества и артистического воспроизведения уже созданных ранее произведений сливаются в гармоничное целое» [15]. Здесь он подробнее останавливается на музыкальных достоинствах уже упомянутой рахманиновской первой сонаты для фортепиано ре минор, так называемой «Фауст-сонаты»: «Первая часть (*allegro moderato d moll*), характеризующая самого Фауста, захватывает сразу. Бесподобная главная тема (*meno motto*) врежется и неотступно овладевает вами, со своей безнадежно вопрошающей точкою; а вторая тема (*B dur*), контрастирующая с нею, разве это не те “две души, живущие в моей душе”, о которых говорит Фауст? А сколько очарования в заключительной странице второй части (Гретхен) с бесконечной “цепью трелей”, заливающих, как соловьи, на фоне чудесной мелодии!...» [15].

Риттер был увлеченным пропагандистом творчества старшего современника Рахманинова А. Скрябина. В отчете о концерте Скрябина в 1914 г. он писал: «В этот раз я почувствовал его очарование еще глубже и сильнее: быть может, и сам А. Н. Скрябин чувствовал себя еще интимнее среди чутко настроенной публики. Но неподдающаяся словесному определению печать вдохновения, творческого воссоздания окружила живым ореолом всю программу, начиная от самого раннего прелестного и нежного этюда *cis moll* (ор. 2), сочиненного еще мальчиком, учеником кадетского корпуса, влюбленным в музыку Шопена, и кончая предпоследней из существующих уже десяти сонат 9-й сонатой (ор. 68), оказавшейся в исполнении автора сильным и оригинальным произведением...» [11]. Через несколько месяцев после смерти Скрябина в Харькове выступал Сергей Рахманинов, исполнявший его произведения. Риттер в заметке об этом концерте не только дает профессиональную

оценку игры Рахманинова, но и сравнивает исполнительскую манеру двух пианистов: «Интерес послушать несравненного пианиста усиливался интересом услышать его интерпретацию тех вещей, которые раньше, даже всего лишь 8 месяцев тому назад, играл у нас сам покойный композитор. В первой же вещи, сонате-фантазии № 2, очень характерно сказалось различие индивидуальностей: первую часть (*andante*) Рахманинов играл несравненно медленнее, тягуче, с сочной выпуклостью мелодических тем, окрашивая их своим упоительно-звучным ударом, но вместе с тем лишив их и той интимной, нежной мечтательности, которую вкладывал сам автор. А в финале (*presto*) он дал такой ослепительно бурный и мятежный порыв, дойдя до крайних пределов быстроты, какой не достигал сам автор» [10].

Риттер считал необходимым готовить публику к встречам со знаменитыми исполнителями. Так, концерту известной польской пианистки Ванды Ландовской в ноябре 1908 г. была предпослана статья, опубликованная в рубрике «Музыкальные беседы» [8], где критик рассказывал о творчестве пианистки, об ее учителях, репертуаре и даже об особенностях клавирина как музыкального инструмента, поскольку Ландовская собиралась играть клавиринную музыку Баха, Генделя, Скарлатти, Пасквини, Мартини, Дакеза, Рамо и Куперена. Еще одна статья вышла в день концерта [21]. В ней Риттер подробно характеризует те старинные танцы, которые должна исполнить пианистка и в завершение пишет: «Программа сегодняшнего концерта – это несколько ценных страниц из истории развития фортепианного творчества в интерпретации артистки с такой европейской известностью, как Ванда Ландовска» [21]. А 5 ноября 1908 г. появился отзыв о самом концерте: «О художественной стороне можно сказать только, что это идеал “стильного” исполнения, воскрешающего целую эпоху. Со стороны техники поражает идеальная чистота и филигранность пассажей, гамм и украшений т. н. *agrement*, столь характерных для того времени, и поразительная выравненность удара и силы в обеих руках...» [14].

Риттер не обходил своим вниманием и харьковских музыкантов. Например, характеризуя исполнителей камерного концерта пианиста А. И. Горовица и виолончелиста Е. Я. Белоусова, Риттер писал: «Соната а *mol* для ф.-п. и виолончели Белльмана, характерное для французской школы, изящное и с благородным вкусом написанное сочинение, дало возможность артистическому ансамблю – А. И. Горовицу и Е. Я. Белоусову блеснуть в нем и своими индивидуальными достоинствами: нервной порывистостью пианиста и чудесной кантиленой виолончелиста» [20].

Кроме того, в рубрике «Театр и искусство» регулярно появлялись рецензии Риттера на оперные спектакли. В 1907 г. во время великопостного

сезона в театре Коммерческого клуба выступало Товарищество русской оперы, первым спектаклем которого была «Травиата» Верди. Риттер, упрекнув гастролеров за то, что они начинают сезон с такой «запетою» оперы, тут же оговаривается: «Я вовсе не хочу, как это было одно время в моде, “упразднить” старые итальянские оперы. Они сделали свое дело в развитии музыкальной драмы и та же “Травиата” при первой постановке провалилась за “буржуазность” сюжета (причем в те времена буржуазия противопоставлялась не пролетариату, а аристократии!), а жизненный человеческий, проникающий в сердце трагизм безвременно угасающей “деклассированной дамы с камелиями” (при всей художественности многих ситуаций) был оценен лишь впоследствии: недаром она стала одной из популярнейших опер, а мелодии ее знакомы всем и каждому» [19]. После этого он переходит к профессиональному разбору пения каждого исполнителя: «Партию Виолетты исполняла г-жа Донская-Эйхенвальд, артистка в высшей степени музыкальная, с весьма привлекательной внешностью, обладающая лирическим сопрано красивого тембра, но не владеющая блестящей колоратурой, необходимой для первого акта. Не только вокальная, но и драматическая передача партии резко проводила грань между первым актом и остальными с преимуществом для последних... Удачным Альфредом нельзя назвать г. Саянова – горловой с носовыми призвуками звук неровно звучащего голоса и заурядная игра не могли создать успеха, хотя певец вставил и опускаемую обыкновенно каватину “*Dei miei bollenti*”. И разумеется, касается работы оркестра: «Скрипичное соло (вступление к последнему акту) отлично сыграл и повторил по требованию публики концертмейстер г. Букиник, состоявший много лет первым скрипачом в Одессе, бывший харьковец и окончивший местное музыкальное училище по классу покойного Пестеля» [19].

Говоря об исполнении оперы Д. Верди «Аида» на сцене Коммерческого клуба в 1909 г., Риттер также отмечает хорошее звучание оркестра под управлением Л. П. Штейнберга. Относительно исполнителей вокальных партий, Риттер пишет: «...Г-жа Леминская, величественная, страстная Амнерис, провела свою трудную роль с еще большей законченностью, а голос ее стал еще звучнее и полнее, не утратив силы, но мелодическая фраза выливается закругленнее, рельефнее. Отличным Амонастро был г. Энгель-Крон, давший действительно живую, цельную фигуру полудикого эфиопского царя – кстати сказать, единственное лицо в опере, не европеизированное композитором – и провел ее прекрасно от первой до последней ноты и в вокальном отношении; отличная дикция при ровном, гибком голосе и умении распоряжаться им соединяется с драматическим талантом у этого артиста...» [16].

Мы видим, что профессиональный подход критика сочетался в заметках Риттера с увлеченностью благодарного слушателя. Его взволнованные заметки отличает подлинное литературное дарование, проявлявшееся не только в его стихотворных переводах, но и в статьях о музыке и театре. И это не могла не оценить публика. Характеризуя деятельность харьковских критиков, музыковед Елена Кононова отмечала: «Харківська музична критика стала одним з істотних і дієвих факторів, що сприяли збільшенню слухацької аудиторії, розвитку її естетичних потреб. Авторитет провідних критиків міста був надзвичайно високим як у колах фахівців, так і серед широкої публіки» [5, с. 133]. И, разумеется, речь при этом шла и о П. Г. Риттере.

В 1916 г. газета «Утро» перестала выходить, и на этом окончилась активная критическая деятельность Риттера, направленная на привлечение в концертные залы новых слушателей и выработывание у них музыкального вкуса. Кроме того, музыкальные рецензии Риттера и других критиков нередко не только становились толчком для дальнейшей работы музыкантов над репертуаром и техникой исполнения, но и постепенно формировали феномен отечественного музыкально-критического сознания своего времени.

Литература

1. Безхутрий Ю. М. *Vita brevis, ars longa* : (3 історії сходознавства в Харківському університеті) / Ю. М. Безхутрий, Т. С. Матвеева // Слово і час. – 2005. – № 5. – С. 72–77.
2. Бернандт Г. Б. Риттер Павел Григорьевич / Бернандт Г. Б., Ямпольский И. М. // Кто писал о музыке : биобиблиографический словарь музыкальных критиков и лиц, писавших о музыке в дореволюционной России и СССР. – Москва, 1979. – Т. 3. – С. 23.
3. Ковалевский А. П. Воспоминания о Риттере / А. П. Ковалевский // Павло Григорович Ріттер : збірник біограф. та бібліогр. матеріалів. – Харків, 1966. – С. 40–47.
4. Ковалевский А. П. Павел Григорьевич Риттер / А. П. Ковалевский, С. И. Авербух // Павло Григорович Ріттер : зб. біограф. та бібліогр. матеріалів. – Харків, 1966. – С. 1–28.
5. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст. / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 176 с.
6. Лащенко С. К. Музыкальная журналистика и музыкальная критика / С. К. Лащенко // История русской музыки : в 10 т. – Москва, 2004. – Т. 10Б : 1890–1917. – С. 556–630.
7. Перепеча А. М. Роль Л. Б. Хавкіної у створенні нотного абонементу в Харківській громадській бібліотеці / А. М. Перепеча // Бібліотекознавець Любов Борисівна Хавкіна: харківський період діяльності (1888–1918) : зб. матеріалів. – Харків, 2004. – С. 43–50.
8. Риголетто. Ванда Ландовска / Риголетто // Утро. – 1908. – 26 окт.
9. Риголетто. «Вечер романтиков» / Риголетто // Утро. – 1907. – 22 марта.

10. Риголетто. 2-й концерт С. В. Рахманинова / Риголетто // Утро. – 1915. – 11 нояб.
11. Риголетто. 2-й концерт А. Н. Скрябина / Риголетто // Утро. – 1914. – 29 янв.
12. Риголетто. 2 симф. собрание / Риголетто // Утро. – 1907. – 25 марта.
13. Риголетто. Второй ученический концерт / Риголетто // Утро. – 1907. – 14 февр.
14. Риголетто. [Концерт Ванды Ландовской] / Риголетто // Утро – 1908. – 5 нояб. – Театр и искусство.
15. Риголетто. Концерт С. В. Рахманинова / Риголетто // Утро. – 1911. – 8 нояб.
16. Риголетто. Оперный театр / Риголетто // Утро. – 1909. – 18 сент.
17. Риголетто. По поводу симфонических собраний ИРМО / Риголетто // Утро. – 1907. – 6 марта.
18. Риголетто. С. В. Рахманинов : (К предстоящему концерту) / Риголетто // Утро. – 1911. – 5 нояб.
19. Риголетто. «Травиата» / Риголетто // Утро. – 1907. – 14 марта.
20. Риголетто. 3-е камерное собрание / Риголетто // Утро. – 1912. – 18 нояб.
21. Риголетто. Экстренный концерт : ИРМО и В. Ландовска / Риголетто // Утро. – 1908. – 2 нояб.
22. Чорний Д. М. Газета «Утро»: історія становлення, місце в системі періодичної преси міст Лівобережної України / Д. М. Чорний // Українська періодика: історія та сучасність : матеріали ювіл. наук. конф., присвяч. 70-річчю багатотираж. газети «Харківський університет». – Харків, 1998. – С. 63–66.
23. Шемет Н. Н. Варвара. Karinska. Інтерпретації / Н. Н. Шемет ; предисл. С. М. Куделко. – Харьков : Факт, 2015. – 403 с. : 24 л. ил., портр.

Развитие литературной полонистики в Харьковском университете

В статье рассматривается изучение польской литературы в Харьковском университете на протяжении XIX–XXI вв. Названы основные работы, охарактеризована деятельность отдельных ученых и очерчен круг проблем, привлекавших их внимание.

У статті розглядається вивчення польської літератури в Харківському університеті протягом XIX–XXI ст. Названо основні роботи, охарактеризовано діяльність окремих вчених і окреслено коло проблем, які залучали їх увагу.

The article deals with the study of Polish literature at Kharkiv University during the XIX–XXI centuries. The main works are named, the activity of some scientists is described and the range of problems that attracted their attention is outlined.

Харьков, к сожалению, пока не относится к наиболее крупным полонистическим центрам Украины. Это связано в первую очередь с тем, что польский язык не является одним из разговорных языков региона. Тем не менее, изучение польского языка, литературы, истории имеет здесь свои давние традиции. Как ни странно, оно не связано с существованием польской диаспоры, хотя польско-русские и польско-украинские литературные связи Харькова начинают развиваться уже в первой половине XIX века.

Как отмечала в своей статье Ю. Л. Булаховская, литературную полонистику можно условно разделить на две области: «Критичні статті і дослідження в цій галузі за їх тематичними ознаками можна умовно розділити на дві групи: до першої з них, найбільшої, належать ті роботи, де мова йде про творчі зв'язки і про літературну діяльність самих польських письменників, друга – присвячена питанню про ставлення українських письменників до польської культури і літератури» [5, с. 103].

Насколько нам известно, изучением литературной полонистики Харьковского университета пока детально никто не занимался, исключая Ростислава Радишевского, который поместил в свою монографию «Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки» [46] небольшой раздел «Польська філологія в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна» [46, с. 92–96], составленный на основе библиографического указателя «История славяноведения в Харьковском университете» [28, 29] и отдельную статью, посвященную деятельности П. Вербицкого [46, с. 229–232].

Изучение польской литературы в Харьковском университете развивалось параллельно с изучением польского языка и переводом произведений польских писателей на русский и украинский язык. Так, в начале XX века М. Халанский, воссоздавший историю филологического факультета, отмечал: «Из числа славянских языков в Харьковском университете прежде и раньше всего стал предметом преподавания и изучения – польский язык» [27, с. 16].

Преподавание польского языка на словесном отделении университета было начато в 1818 году. Именно тогда выдающийся украинский писатель и переводчик Петр Петрович Гулак-Артемовский (1790–1865) подал прошение попечителю учебного округа С. Потоцкому о введении преподавания польского языка, и 4 декабря 1818 г. вышло распоряжение об учреждении на словесном отделении «класса польского языка для студентов, желающих изучать оный» [27, с. 6]. Гулак-Артемовский стал и первым преподавателем польского языка в университете. В своей речи, посвященной открытию кафедры польского языка, он сказал: «Государи! Ежели изучение некоторых мертвых восточных языков в известных наших учебных заведениях сочтено правительством за нужное к расширению круга просвещения между благородным российским юношеством; то неужели исключен будет из сего правила язык живой, язык богатый, сильный, обработанный, усовершенствованный толикими веками, и – что важнее всего – язык единобратный, умевший воспользоваться всеми сокровищами древней учености и нашего собственного языка и в благодарную замену сего отверзающий богатства свои нашему...» [24, с. 134–135].

Хотя курс польского языка имел спрос среди студентов (в 1819 г. у Гулака-Артемовского экзаменовалось 13 студентов, в 1820 г. – уже 19) [27, с. 16], после польского восстания 1831 г. по распоряжению попечителя учебного округа В. Н. Филатьева он был отменен [27, с. 6]. Но в 1835г. в штат университета была введена кафедра «истории и литературы славянских наречий», т. е., по сути, славяноведения, которую в 1839 г. возглавил И. И. Срезневский. Изучение польской литературы происходило именно в рамках курсов, читаемых преподавателями этой кафедры (с 1863 г. она стала кафедрой славянской филологии). Об этом упоминает в своей статье «Славяноведение в Харьковском университете (1835–1917)» Е. Ф. Широкоград [54, с. 97]. Курсы истории польской литературы и польского языка читали такие преподаватели, как П. А. Лавровский (1851–1863, «Памятники старопольской письменности», «История польской литературы»), Н. К. Грунский (польский язык, 1903–1904), Г. А. Ильинский («История западно-славянских литератур», 1909–1910), А. Л. Погодин (история польской литературы, 1911–1912, 1912–1913, 190

1914–1915). При этом печатные труды по интересующей нас тематике оставили Н. К. Грунский и А. Л. Погодин.

Николай Кузьмич Грунский (1872–1951) – украинский языковед, славист, доктор филологических наук (1912), педагог, профессор, ректор Киевского университета (1919–1920). В 1896 г. он окончил славяно-русское отделение Харьковского университета. Грунский преподавал в Харьковском (1899–1902), затем, с 1904 г. – в Юрьевском (ныне Тартуский) университетах. С 1915 по 1949 г. (с перерывом на годы войны) он был профессором кафедры истории русского языка Киевского университета. Основные работы Н. Грунского посвящены вопросам истории древнеславявянских памятников письменности, истории русского и украинского языкознания, литературоведения, педагогики и психологии. В 1901 г. в «Записках Харьковского университета» была опубликована лекция Грунского «Начальные годы польского романтизма: А. Мальчевский и его повесть “Марья” [23]. В этой работе ученый характеризует эпоху, предшествующую появлению поэмы “Мария”, знакомит читателей с биографией Антония Мальчевского, а затем передает содержание поэмы, цитируя отрывки из него как в вольном переложении Козлова, так и в собственном прозаическом переводе. Анализируя поэму Мальчевского, Грунский указывает на влияние на нее Байрона и польских поэтов Юлиана Немцевича, Казимира Бродзинского и Юзефа Богдана Залесского. В конце статьи ученый указывает, что непреходящая популярность «Марии» на родине поэта связана с «живучестью» в Польше идей романтизма.

История польской литературы входила в круг научных интересов слависта Александра Львовича Погодина (1872–1947), историка и филолога, доктора славянской филологии. В 1894 г. окончил Петербургский университет. С 1902 по 1908 гг. Погодин был профессором Варшавского университета, из которого ушел в числе тех ученых, кто признавал, что польские требования независимости справедливы и исторически обоснованы. В 1910–1919 гг. Погодин преподавал в Харьковском университете, затем оказался в эмиграции, в Югославии. В 1919–1941 гг. ученый работал в Белградском университете, а с момента оккупации Югославии фашистами был уволен в отставку.

Из работ Погодина по истории польской литературы прежде всего следует назвать двухтомник «Адам Мицкевич. Его жизнь и творчество» вышедший в Москве, в 1912 г. [37]. В этом труде Погодин представил биографию Мицкевича, подробно охарактеризовал разные этапы творчества великого поэта, проанализировал его основные произведения. В предисловии автор писал: «Может быть, в том виде, в каком эта книга вышла из-под моего пера, она сослужит свою службу: заинтересует наше

общество Польшей и ее великим поэтом, пробудит в нем сочувствие и уважение к польскому народу и его идеалам» [37, т. 1, с. 3]. В 1913 г. в Харькове вышла книга Погодина «Лекции по истории польской литературы. Ч. 1. Средние века и польско-латинский гуманизм первой половины 16 века» [39].

В связи с нехваткой учебников, в начале XX века было принято издавать в помощь учебному процессу литографированные лекции преподавателей. Е. Ф. Широкоград в своей статье отмечала: «...Славистам Харьковского университета принадлежит ряд изданных типографским и литографированным способом курсов лекций, отражающих не только обобщение научных достижений своего времени, но и исследовательскую мысль и работу авторов» [54, с. 98]. Среди этих курсов были и лекции Погодина, посвященные польской литературе [39, 40].

К польской литературе обращались и студенты в своих дипломных работах. Об этом свидетельствует отзыв Погодина о медальном сочинении Н. П. Жинкина «„Żywot człowieka poczciwego” Н. Рея, как памятник польской культуры XVI в. в сравнении с “Домостроем”, как памятником русской культуры XVI в.» [41].

Следует заметить, что в научной практике университета бывали случаи, когда польская литература, не входившая в круг основных интересов ученого, привлекалась им в качестве дополнительного материала. Так, автор исследований по западноевропейской литературе Лев Юлианович Лазаревич-Шепелевич (1863–1909), с 1890 г. читавший лекции на кафедре всеобщей литературы Харьковского университета, он обратился к творчеству польского писателя Г. Сенкевича в связи с современным европейским романом. Он посвятил польскому прозаику несколько статей: «Сенкевич как романист-психолог» и «“Без догмата”: роман Сенкевича», в которых отмечает популярность романов среди русской читающей публики и доказывает, что Сенкевичу удалось изобразить идеализм европейской интеллигенции, лучше, чем Гете в «Страданиях юного Вертера» [51, 53]. Два очерка о романах Сенкевича вошли в сборник Шепелевича «Наши современники», вышедший в Петербурге в 1899 г. [52].

После 1917 г. особый интерес у харьковских исследователей вызывало творчество Адама Мицкевича. Так, проблемами переводов Мицкевича на украинский язык занимался научный сотрудник Харьковской научно-исследовательской кафедры украинской культуры Павел Иванович Тиховский (1866–1938). Занимаясь исследованием рукописного наследия украинских писателей XIX века, Тиховский нашел и опубликовал рукописи поэта Александра Навроцкого. Именно с творчеством Навроцкого связана и работа Тиховского «Адам Міцкевич в українських перекладах» (1924), 192

в которую вошла библиография украинских переводов произведений Мицкевича [47]. В своей статье Тиховский определил три этапа освоения украинскими переводчиками творчества Мицкевича. Первый этап – 20-е годы XIX ст. – был связан с влиянием польского романтизма. Поэти-переводчики (П. Гулак-Артемовский, А. Шпигоцкий, А. Метлинский, позднее – П. Кулиш, А. Навроцкий) создавали скорее переложения, чем переводы, их произведения были свободными по форме и наполнены украинским колоритом. Более точными были переводы М. Старицкого, В. Александрова, И. Франко, Л. Украинки, которые уже относились к Мицкевичу как к классику. Их внимание привлекала прежде всего интимная лирика поэта. К произведениям Мицкевича политического характера переводчики стали активно обращаться только после 1905 г. В библиографии Тиховский приводит 77 переводов Мицкевича на украинский язык (из них 40 принадлежат Александру Навроцкому, 14 – Ивану Франко). Эта статья Тиховского была переиздана в 2011 г. и вошла в сборник «Українська перекладознавча думка 1920-х – початку 1930-х років» [48, с. 95–101]. Оценку деятельности Павла Тиховского и других ученых-переводоведов Харьковского университета дает в своей вступительной статье к сборнику «Сузір'я Інни Мельницької» доцент ХНУ Александр Кальниченко [31, с. 23–24].

Проблемы влияния польских поэтов, и в частности, Мицкевича, на представителей харьковской школы романтиков затрагиваются в работах А. Шамрая и И. Айзенштока. Агапий Филиппович Шамрай (1896–1952) – выпускник Академии теоретических знаний (1921), украинский литературовед, историк литературы. Шамрай преподавал историю украинской литературы в ХИНО, а 1925–1926 гг. был научным сотрудником литературной секции Научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры. В науку он вошел прежде всего как редактор сборника «Харківська школа романтиків» (1930). В первом томе этого издания опубликованы статьи Шамрая, в которых на примере творчества А. Шпигоцкого и Л. Боровиковского рассматриваются польско-украинские литературные связи. В работе, посвященной влиянию Мицкевича на творчество Афанасия Шпигоцкого, Шамрай подробно анализирует переводы произведений Мицкевича, сделанные украинским поэтом [50]. В очерке творчества Льва Боровиковского Шамрай, в числе прочего, касается и переводческой деятельности поэта [49].

Одна из первых рецензий на это издание принадлежит перу И. Я. Айзенштока. Русский и украинский литературовед, критик, переводчик, библиограф, кандидат филологических наук Иеремия Яковлевич Айзеншток (1900–1980) в 1925–1930 гг. работал учёным

секретарём Научно-исследовательской кафедры литературоведения ХИНО. С 1934 до конца жизни преподавал в вузах Ленинграда, в 1934–1936 был научным сотрудником Института русской литературы АН СССР. В рецензии, опубликованной в журнале «Червоний шлях», И. Я. Айзеншток пишет не только о своем принципиальном несогласии с термином «харьковская школа романтиков», но и о некоторых редакторских ошибках и небрежности в цитировании, допускаемых А. Шамраем [3]. Это свидетельствует о том, что Айзеншток тщательно изучил архивные материалы и был знаком с первоисточниками, в частности, с перепиской Боровиковского, Шпигоцкого и Срезневского. Переехав в Ленинград, ученый продолжает заниматься историей украинской литературы первой половины XIX столетия и польско-украинскими связями. В 50–60-е годы появляются такие статьи ученого, как «До перебування Міцкевича на Україні : Адам Міцкевич і П. Гулак-Артемовський» (1958), «З творчих взаємин А. Міцкевича та П. Гулака-Артемовського» (1966) [1, 2]. А в 1968 г. Айзеншток выступил составителем сборника «Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст.», где в предисловии писал об «украинской школе» в польской поэзии: «На початку XIX століття цей давній і жвавий інтерес до України набув у польській літературі нового забарвлення – під впливом романтичної поезії створилась ціла «українська школа», яка об'єднала ряд видатних польських поетів, таких, як Антоній Мальчевський, Северин Гоцинський, Юзеф-Богдан Залеський, Людвік Семенський; значне місце займають українські мотиви також у творчості великого польського поета Юліуша Словацького» [4, с. 23].

В 40–50-е годы Харьков, к сожалению, не являлся крупным полонистическим центром Украины, таким, как Киев и Львов. Во всяком случае, Ю. Л. Булаховская в своей обзорной статье не упоминает о харьковских ученых и их исследованиях [5]. А в 60-90-е годы литературная полонистика Харьковского университета связана с именами таких ученых, как Петр Вербицкий, Александр Юрченко, Владимир Василенко.

Литературовед и журналист Петр Пантелеймонович Вербицкий (1914–1960) окончил Харьковский университет (1936). В 1940 г. защитил диссертацию «Раннее творчество А. Барбюса» (1940). В 1941 г. ушел на фронт, после войны вернулся на филологический факультет Харьковского университета, работал на кафедре истории зарубежной литературы в должности доцента, затем заведовал кафедрой истории зарубежной литературы (с 1947), журналистики (с 1952), был деканом филологического факультета (1947–1953, 1958–60). В круг его научных интересов входила и польская литература: творчество Б. Пруса [18], Марии Домбровской [19] и других современных польских писателей [20].

Оценку работам Вербицького дает Р. Радишевский в своей монографии «Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки» [46, с. 229–232]. В частности, о монографии «Болеслав Прус» он пишет: «Посмертно видана монографія вченого “Болеслав Прус” (Харків, 1967), присвячена творчості класика польської літератури, написана пристрасно, з науковою сумлінністю та ерудицією. У ній охоплено все життя та практично всю творчість польського письменника – від “Зворотньої хвилі” до незакінченого роману “Переміни”. Ідейно-естетичний аналіз творів письменника подано у нерозривному зв’язку з суспільно-політичним і громадським життям Польщі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., польським літературним процесом. Автор також наводить яскраві аналогії та паралелі до творів західноєвропейської літератури» [46, с. 230].

Проблемы переводоведения занимают важное место в научном наследии Александра Степановича Юрченко (1937–2003), который был не только одним из выдающихся представителей харьковской филологической школы, но и автором поэтических переводов со славянских языков (белорусского, польского, чешского). Его кандидатская диссертация была посвящена лингвостилистическому анализу украинских переводов поэзии Адама Мицкевича [55]. Переводам Мицкевича посвящены такие работы, как «Балада Міцкевича “Поворот тата” в українських перекладах» (1964) [56], «Мовна трансформація художнього образу в перекладах А. Малишка з Міцкевича» (1965) [57], «Михайло Коцюбинський – перекладач балади Адама Міцкевича “Powrót taty”» (1966) [58], «Пошуки адекватного ритму у практиці віддачі балад і романсів А. Міцкевича українськими радянськими поетами» (1967) [59], «Пушкин и Мицкевич о теории и практике художественного перевода» (1975) [60].

Изучением польской поэзии занимался и харьковский литературовед Владимир Николаевич Василенко (род. 1948), защитивший кандидатскую диссертацию на тему «Поетичний світ Болеслава Лесьмана: Генеза, еволюція, ідейно-творча своєрідність» (1986) [14]. С 1975 г. он работал в Харьковском университете: был преподавателем, заместителем декана филологического факультета (1981–1983), доцентом (1987–1989), заведующим кафедрой истории зарубежной литературы (1989–1999). Несколько раз выезжал для чтения курсов в польских университетах, а с 1999 г. переселился в Польшу окончательно. Кроме статей, посвященных творчеству Б. Лесьмана [12, 13, 17;], и монографии «Поетичний світ Болеслава Лесьмана», написанной на основе диссертации [14], у Василенко есть работы, в которых рассматривается поэзия Циприана Норвида [6, 7, 15, 16], Юзефа Игнация Крашевского [8, 9, 10], проза Михала Чайковского [11]. Отдельные работы Василенко, посвященные творчеству Лесьмана

[62], Крашевского (и в том числе его переводу «Божественной комедии» Данте), опубликованы на польском языке [61, 63].

Следует заметить, что некоторые литературоведы обращались к польской литературе в связи с собственными творческими интересами. Так, Нила Ивановна Грабченко (1939–2014), в 1966–2011 гг. работавшая на кафедре истории зарубежной литературы и классической филологии Харьковского университета, преподавала такие курсы, как «История античной литературы», «История зарубежной литературы XVII–XVIII вв.», «Культура Древней Греции и Рима», «История литературы средних веков и Возрождения». При этом в круг ее интересов входили проблемы барокко в славянских литературах, в том числе – в польской, что нашло отражение в таких статьях, как «Античность и польская литература XVII века» (1988) [21], «До питання хронологізації барокко в польському літературознавстві» (1978) [22], «О любовной лирике Я. Кохановского и Я. А. Морштына» (1974, в соавторстве с Л. Я. Потемкиной) [45].

В связи с изучением украинской литературы эпохи барокко к вопросу польско-украинских связей и взаимовлияний обращались отец Игорь Исиченко [30] и Елена Матушек [35].

В связи с польской тематикой можно также упомянуть статьи П. Коржа о К. Тетмайере [32] и М. С. Лапиной о Юлиане Тувиме [33].

К изучению польской литературы обращался и доктор филологических наук, профессор И. Л. Михайлин (1953–2017). Его докторская диссертация посвящена внутрижанровой типологии и эволюции трагедии в украинской драматургии. В связи с этим он анализирует теоретические работы С. Пшибышевского и Миколы Вороного. В статье «Теоретичне осмислення “нової драми” в літературно-критичних концепціях Станіслава Пшибышевського і Миколи Вороного» [36]. И. Михайлин рассматривает взгляды Пшибышевского в контексте представлений западных драматургов и критиков о «новой драме» и его на книгу М. Вороного «Театр и драма».

Некоторым толчком к изучению польской литературы полонистики стало издание «Польского альманаха». В 2004 г. общественная организация «Польский Дом» (Михаил Жур) по инициативе директора Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета Ирины Журавлевой при поддержке Генерального консульства Республики Польша в Харькове начала проводить симпозиумы, посвященные истории польской общины Харькова и по итогам этих симпозиумов выпускать материалы в серии «Польский альманах».

В первом выпуске была опубликована статья выпускника филологического факультета, доктора филологических наук, заведующего

196

отдела редких книг и рукописей Харьковской государственной научной библиотеки имени В. Г. Короленко И. Я. Лосиевского «„Багатий сад” Яна Орновського 1705 р. – перший художньо-документальний твір про Слобідську Україну» [34].

С публикацией в 2012 г. в пятом выпуске альманаха комедии польского драматурга Ю. Коженевского «Репутация в местечке» в переводе Ольги Журавлевой связано и появление статьи, посвященной драматургии Коженевского харьковского периода [25]. Изучение пьесы Коженевского было продолжено в статье Ю. Поляковой, посвященной тому, как популярный сюжет о внезапном посещении ревизора воплощен в драматургии Квитки-Основьяненко, Гоголя и Коженевского [43].

Продолжением традиции Грунского и вкладом в изучение творчества Мальчевского стала статья Ольги Журавлевой о поэме «Мария» Мальчевского, опубликованная в 7-м выпуске «Польского альманаха» [26].

Сценическому воплощению произведений современных польских авторов посвящены статья Поляковой «Польська драматургія на сцені Харківського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка» [42] и «Чеховские аллюзии в драматургии С. Мрожека : (Пьеса “Танго” и особенности ее сценической интерпретации)» [44].

Рассматривая в ретроспекции изучение польской литературы в Харьковском университете, можно сказать, что, несмотря на наличие отдельных специальных исследований, в основном обращение к польской литературе наших ученых происходило в русле их собственных научных интересов (теория драмы, театроведение, славяноведение, история украинской литературы, история русской литературы, переводоведение). Остается надеяться, что после открытия отделения польского языка на филологическом факультете, наша литературная полонистика вступит в новый этап развития.

Литература

1. Айзеншток І. До перебування Міцкевича на Україні : Адам Міцкевич і П. Гулак-Артемівський / І. Айзеншток // Міжслов'янські літературні взаємини. – Київ, 1958. – С. 105–120.
2. Айзеншток І. З творчих взаємин А. Міцкевича та П. Гулака-Артемівського / І. Айзеншток // Радянське літературознавство. – 1966. – № 4. – С. 47–55.
3. Айзеншток І. [Рецензія] / І. Айзеншток // Червоний шлях. – 1931. – № 1–2. – С. 171–176. – Рец. на кн.: Харківська школа романтиків / вступ. ст. ред. і приміт. А. Шамрая. – Харків : ДВУ. – Т. 1. – 280 с.; Т. 2. – 223 с.
4. Айзеншток І. Я. Українські поети-романтики / І. Я. Айзеншток // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. : збірник. – Київ, 1968. – С. 7–64.

5. Булаховська Ю. Л. Полоністика на Україні в післявоєнні роки / Ю. Л. Булаховська // Радянське літературознавство. – 1958. – № 2. – С. 99–112.
6. Василенко В. Антиромантична романтичність Ципріана Каміля Норвіда / В. Василенко // Вісник Харківського університету. – 1992. – № 369 : Проблеми філології. – С. 38–45.
7. Василенко В. Н. Античная традиция в художественном мире Норвида / В. Василенко // Проблемы античной культуры : тезисы докл., 19–24 сент. 1988 г. – Симферополь, 1988. – Ч. 2. – С. 111–113.
8. Василенко В. Данте в славянских литературах XIX века : К вопросу об «утраченном» переводе Ю. И. Крашевского «Божественной Комедии» / В. Василенко // Славяне: адзінство і мнагастайнасць : міжнар. канф. : тез. дакл. і паведамл. – Мінск, 1990. – Секц. 5. – С. 24–25.
9. Василенко В. Історія одного польського манускрипта : [Про рукопис «Божественної комедії» Данте в польському перекладі Ю. Крашевського] / В. Василенко // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 48–51.
10. Василенко В. Крашевский в Российской империи: 1812–1863–1917 / В. Василенко. – Poznań : Wydawnictwo naukowe, 2002. – 402 с.
11. Василенко В. Михал Чайковский : Неизвестные архивные материалы / В. Василенко // Вісник Харківського університету. – 1988. – № 327 : Лінгвістична спадщина Л. А. Булаховського і розвиток філологічної науки в Харківському університеті. – С. 113–120.
12. Василенко В. Новые данные о жизни и творчестве Болеслава Лесьмана / В. Василенко // Советское славяноведение. – 1989. – № 1. – С. 43–54.
13. Василенко В. М. Образ русалки в польській і українській літературах початку XX ст. («Майка» Б. Лесьмяна і «Лісова пісня» Лесі Українки) / В. Василенко // Вісник Харківського університету. – 1985. – № 272 : Спадщина О. О. Потебні і проблеми сучасної філологічної науки. – С. 59–66.
14. Василенко В. М. Поетичний світ Болеслава Лесьмяна / В. Василенко. – Київ : Наук. думка, 1980. – 131 с.
15. Василенко В. Н. Творческая индивидуальность Ц. К. Норвида и литературный процесс: (метод. аспект) / В. Василенко // Актуальные проблемы изучения и преподавания филологических дисциплин. Оптимизация учебного процесса: тез. докл. обл. науч.-метод. конф., Харьков, 27–29 сент. 1989 г. – Харьков, 1989. – С. 34–36.
16. Василенко В. Французький символізм і творчість Ципріана Норвіда / В. Василенко // Іноземна філологія. – Львів, 1993. – Вип. 106. – С. 164–174.
17. Василенко В. Элементы гоголевской фантастики в польской литературе начала XX века (на материале повести-сказки Б. Лесьмяна «Ведьма») / В. Василенко // Тезисы докладов вторых гоголевских чтений, посвященных 175-летию со дня рождения писателя. – Полтава, 1984. – С. 146–147.
18. Вербицкий П. П. Болеслав Прус: Творчість / П. П. Вербицкий. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 252 с.

19. Вербицький П. П. Марія Домбровська / П. П. Вербицький // Сучасні польські письменники. – Київ, 1960. – С. 9–35.
20. Вербицький П. П. Нове перемагає : Нотатки про сучасну польську прозу / П. П. Вербицький // Прапор. – 1957. – № 1. – С. 93–100.
21. Грабченко Н. И. Античность и польская литература XVII века / Н. И. Грабченко // Проблемы античной культуры : тезисы докл., 19–24 сент. 1988 г. – Симферополь, 1988. – Ч. 2. – С. 119–121.
22. Грабченко Н. И. До питання хронологізації барокко в польському літературознавстві / Н. И. Грабченко // Вісник Харківського університету. – 1978. – № 165. – С. 31–34.
23. Грунский Н. К. Начальные годы польского романтизма : А. Мальчевский и его повесть «Марья» / Н. К. Грунский // Записки Харьковского университета. – 1901. – Кн. 2, ч. неофиц. – С. 1–16.
24. Гулак-Артемовский П. П. Речь в день открытия кафедры польского языка при Харьковском университете, произнесенная лектором оного П. Артемовским-Гулаком / П. П. Гулак-Артемовский // Украинский вестник. – 1819. – Кн. 2. – С. 129–161.
25. Журавлева О. Драматургия Ю. Коженевского харьковского периода / О. Журавлева, Ю. Полякова // Видатні поляки Харківщини : матеріали Міжнародного наукового симпозиуму, Харків, 7 грудня 2011 р. = Wybitni polacy Charkowa : materiały Międzynarodowego naukowego sympozjum, Charków, 7 grudnia 2011 r. – Харків, 2012. – С. 153–164.
26. Журавльова О. «Miej serce i patrzaj w serce...» : («Марія» Антонія Мальчевського в Харкові) / О. Журавльова // Польські рефлексії в літературі та мистецтві Слобожанщини : матеріали Міжнар. наук. симп., Харків, 2014 р. / Ген. консульство Республіки Польща в Харкові, Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. нац. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського. – Харків, 2015. – С. 29–42.
27. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) // под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1908. – V, XII, 558 с. : 15 л. портр.
28. История славяноведения в Харьковском университете Ч. 1. 1805–1917 : библиогр. указ. / сост. А. В. Евтушенко, С. Ю. Страшнюк, А. А. Ивченко, В. Д. Прокопова, М. Г. Швалб, С. Б. Глибicka. – Харьков, 1988. – 72 с.
29. История славяноведения в Харьковском университете. Ч. 2. 1917–1989 : библиогр. указ. / сост. В. Д. Прокопова, С. Ю. Страшнюк, А. А. Ивченко, А. В. Евтушенко, М. Г. Швалб. – Харьков, 1990. – 72 с.
30. Ісиченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному контексті XVI – XVIII ст. / Ю. А. Ісиченко // Радянське літературознавство. – 1986. – № 6. – С. 42–49.
31. Кальниченко О. Харківський університет і переклад: теорія, практика, особистості / Олександр Кальниченко // Сузір'я Інни Мельницької. Антологія вибраних творів та перекладів випускників Студії перекладача і молодого автора кафедри теорії та практики перекладу англійської мови ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Вінниця, 2013. – С. 4–33.

32. Корж П. Я. Тема українсько-польських взаємин у романі Казімежа Тетмайєра «Легенда Татр» / П. Я. Корж // Питання літературознавства і мовознавства: наук. конф. Філол. ф-ту: тези і автореф. доп., вересень 1965 р. – Харків, 1965. – Вип. 1. – С. 25–29.
33. Лапина М. С. Из наблюдений над стилем Юлиана Тувима / М. С. Лапина // Вопросы литературоведения и языкознания : науч. конф. преп. филол. ф-та тез. и автореф. докл., Харьков, сент. 1965 г. – Харьков, 1965. – Вип. 2. – С. 41–43.
34. Лосієвський І. «Багатий сад» Яна Орновського 1705 р. – перший художньо-документальний твір про Слобідську Україну / І. Я. Лосієвський // Польська діаспора в Харкові: історія та сучасність : матеріали наук. конф., м. Харків, 24 квіт. 2004 р. – Харків, 2004. – С. 82–100.
35. Матушек О. Ідеал людини в українських казаннях XVII століття / О. Матушек // Наукові записки Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Літературознавство. – 2015. – № 43. – С. 49–62.
36. Михайлин І. Теоретичне осмислення «нової драми» в літературно-критичних концепціях Станіслава Пшибишевського і Миколи Вороного / І. Михайлин // *Zwiazki między literaturami narodów słowiańskich w XIX i XX wieku / pod red. Witolda Kowalczyka.* – Lublin, 1999. – S. 212–223.
37. Погодин А. Л. Адам Мицкевич. Его жизнь и творчество : в 2 т. / А. Л. Погодин. – Москва : Изд. В. М. Саблина, 1912. – Т. 1. – 404 с. ; Т. 2. – 350 с.
38. Погодин А. Л. История польской литературы / А. Л. Погодин. – Харьков : Типо-лит. С. Иванченко, 1911. – 451 с.
39. Погодин А. Л. Лекции по истории польской литературы. Ч. 1. Средние века и польско-латинский гуманизм первой половины 16 века / А. Л. Погодин. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1913. – 263 с.
40. Погодин А. Л. Лекции по истории польской литературы с извлечениями из писателей и пособий / А. Л. Погодин. – Харьков : Типо-лит. С. Иванченко, 1915. – 765 с.
41. Погодин А. Л. Отзыв проф. Погодина о медальном сочинении [Н. П. Жинкина] на тему: «„Żywot człowieka poczciwego” Н. Рея, как памятник польской культуры XVI в. в сравнении с «Домостроем», как памятником русской культуры XVI в.» // Записки Харьковского университета. – 1912. – Кн. 1. – С. 1–3.
42. Полякова Ю. Польська драматургія на сцені Харківського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка / Юліана Полякова // Польські рефлексії в літературі та мистецтві Слобожанщини : матеріали Міжнар. наук. симп., Харків, 2014 р. / Ген. консульство Республіки Польща в Харкові, Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. нац. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського. – Харків, 2015. – С. 180–202.
43. Полякова Ю. Трансформація одного сюжету («Приезжий из столицы» Г. Квитки-Основьяненко, «Ревизор» Н. Гоголя и «Репутация в местечке» Ю. Коженевского) / Ю. Полякова // Соціально-гуманітарний вісник: зб. наук. пр. – Харків, 2014. – Вип. 10. – С. 89–96.

44. Полякова Ю. Чеховские аллюзии в драматургии С. Мрожека : (Пьеса «Танго» и особенности ее сценической интерпретации) / Ю. Полякова // Кременецькі компаративні студії. – Хмельницький, 2015. – Вип. 5, т. 1. – С. 185–193.
45. Потемкина Л. Я. О любовной лирике Я. Кохановского и Я. А. Морштына / Л. Я. Потемкина, Н. И. Грабченко // Актуальные вопросы курса истории зарубежной литературы XVII века. – Днепропетровск, 1974. – С. 98–127.
46. Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки / Р. Радишевський. – Київ, 2010. – 620 с. – (Київські полоністичні студії ; т. XVII).
47. Тиховський П. Адам Міцкевич в українських перекладах / П. Тиховський // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Харків, 1924. – [Вип.] 1 : Пам'яті акад. М. Сумцова. – С. 99–122.
48. Українська перекладознавча думка 1920-х – початку 1930-х років : хрестоматія вибр. Пр. з перекладознавства до курсу «Історія перекладу» для студентів, що навчаються за спеціальністю «переклад» / уклад. та ред. Л. М. Черноватий. – Вінниця : Нова книга, 2011. – 502 с. – (Dictum Factum).
49. Шамрай А. Л. Боровиковський як поет-романтик / А. Шамрай // Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 84–124.
50. Шамрай А. Ад. Мицкевич і О. Шпигоцький / А. Шамрай // Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 75–83.
51. Шепелевич Л. «Без догмата». Роман Сенкевича : (Из публ. лекции, чит. в пользу первой бесплат. Харьк. читальни 8-го мая 1894 г.) / Л. Шепелевич. – Харьков : тип. Губ. правл., 1894. – 12 с.
52. Шепелевич Л. Наши современники : Ист.-лит. очерки / Л. Ю. Шепелевич. – Санкт-Петербург : тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – [4], 253 с.
53. Шепелевич Л. Сенкевич как романист-психолог / Л. Шепелевич // Северный вестник. – 1887. – № 8. – С. 17–39.
54. Широкоград Е. Ф. Славяноведение в Харьковском университете (1835–1917) / Е. Ф. Широкоград // Славянская филология: межвуз. сб. – Ленинград, 1988. – Вып. 6. – С. 93–99.
55. Юрченко О. Адам Міцкевич в українських перекладах: Лінгвістичні питання теорії й практики поетичного перекладу: дис. ... канд. філол. наук / О. С. Юрченко ; Харк. держ. ун-т ім. О. М. Горького. – Харків, 1967. – 387 с.
56. Юрченко О. Балада Міцкевича «Поворот тата» в українських перекладах / О. Юрченко // Тези доповідей 6-ї Української славистичної конференції, Чернівці, 13–18 жовт. 1964 р. – Чернівці, 1964. – С. 116–118.
57. Юрченко О. Мовна трансформація художнього образу в перекладах А. Малишка з Міцкевича / О. Юрченко // Вісник Харківського університету. – 1965. – № 7 : Сер. філологічна. – Вип. 1. – С. 85–91.
58. Юрченко О. Михайло Коцюбинський – перекладач балади Адама Міцкевича «Powrót taty» / О. Юрченко // Вісник Харківського університету. – 1966. – № 19 : Сер. філологічна. – Вип. 3. – С. 65–68.

59. Юрченко О. Пошуки адекватного ритму у практиці віддачі балад і романсів А. Міцкевича українськими радянськими поетами / О. Юрченко // Питання літературознавства і мовознавства : тези й повідомл. респ. наук. конф. викладачів філол. ф-ту (трав., 1967 р.). – Харків, 1967. – [Вип. 2]. – С. 234–236.

60. Юрченко О. Пушкин и Мицкевич о теории и практике художественного перевода / О. Юрченко // О поэтыce Aleksandra Puszkina: Materiały z sesji naukowej (UAM, 6-7.12 1974). — Poznań, 1975. — S. 145–153. — (Prace Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Ser.: Filologia rosyjska; № 7).

61. Wasylenko W. Jozef Ignacy Kraszewski – zapomniane, nieznane : (ukr. materiały źródłowe) / W. Wasylenko ; Min. Kultury i Sztuki; Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Pol. Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. – Warszawa, 1999. – 180 s. : faks., rys.

62. Wasylenko W. Okres kijowski w życiu i twórczości Bolesława Lesmiana / W. Wasylenko // Studia polono slavica orientalia. Acta literaria. – Warszawa, 1990. – T. 12. – S. 111–113.

63. Wasylenko W. Polskie losy Dantego w wieku XIX : prolegomena do «Zaginionego» tłumaczenia «Boskiej Komedii» dokonanego przez J. I. Kraszewskiego / Wołodymyr Wasylenko. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1993. – 69, [1] s.

Історична біографістика у творчому доробку С. І. Сідельникова

Стаття присвячена працям С. І. Сідельникова (1916–1977), авторитетного історика-славіста, відомого фахівця з історії болгарського Відродження, доктора історичних наук, професора, який працював у Харківському університеті впродовж 1948–1977рр., розвиваючи кращі традиції історичної біографістики. Історико-біографічні розвідки у науковому спадку С. І. Сідельникова пов'язані з іменами видатних лідерів відродженського процесу в Болгарії, головним чином, Г. Раковського, В. Левського та Л.Каравелова. Дослідженням вченого були притаманні високий ступінь автентичності та вірогідності біографічної емпіричної бази у процесі узагальнення й реконструкції життя та діяльності особистості. В усіх трьох випадках реконструкція життя і діяльності, яка ґрунтується на методах історичного аналізу, виступає на передній план у порівнянні з репрезентацією особистості.

Статья посвящена работам С. И. Сидельникова (1916–1977), авторитетного историка-слависта, известного специалиста по истории болгарского Возрождения, доктора исторических наук, профессора, который работал в Харьковском университете в течение 1948-1977рр., развивая лучшие традиции исторической биографистики. Историко-биографические разыскания в научном наследии С. И. Сидельникова связаны с именами выдающихся лидеров возрожденческого процесса в Болгарии, главным образом, Г. Раковского, В. Левского и Л. Каравелова. Исследованием ученого были присущи высокая степень аутентичности и достоверности биографической эмпирической базы в процессе обобщения и реконструкции жизни и деятельности личности. Во всех трех случаях реконструкция жизни и деятельности, основанная на методах исторического анализа, выступает на передний план по сравнению с репрезентацией личности.

The article is devoted to the works of S.I. Sidelnykov (1916–1977), authoritative Slavic historian, a well-known specialist in the history of the Bulgarian Renaissance, Doctor of Historical Sciences, professor, who worked at Kharkov University during 1948-1977, developing the best traditions of the historical biography. Historical and biographical studies by S. I. Sidelnykov associated with the names of the outstanding leaders of the Renaissance process in Bulgaria, mainly G. Rakovsky, V. Levski and L. Karavelov. The studies of the scientist were characterized by a high degree of authenticity and reliability of the biographical empirical base in the process of generalization and reconstruction of the life and activity of the person. In all three cases the reconstruction of life and work, based on the methods of historical analysis, comes to the fore when compared to personal representation.

Історична наука потребує біографій як джерела заради аналізу історичних подій та процесів, адже предмет історії – це діяльність людей. Біографія, перед усім є частиною історії, яка пов'язана з життям людини, висвітленням її життєвого шляху, встановленням причинно-наслідкових зв'язків, а отже – її ролі в історичному процесі. Вона визначає соціальні відносини особистості у історичному контексті. В академічному

середовищі не склалося єдиного розуміння дослідження та тлумачення сутності й особливостей жанру. Проте практично усі дослідники вважають, що біографістика як наукова галузь вивчає не тільки історію, теорію, практику, а всю сукупність біографічних джерел, біографічних досліджень, різновидову біографічну продукцію. Об'єктом біографістики є діяч в історії як явище в його різноманітних зв'язках з суспільством, що передбачає залучення до наукового дослідження особистості методів різних наук, у тому числі соціології, психології, філософії, літературознавства, соціології.

Історична біографістика має давні історичні, історіографічні, джерелознавчі традиції. Проте однозначно оцінити їх неможливо. Зауважимо тільки, що сучасний стан розробки теоретичних питань біографістики є оптимістичним. Він дозволяє стверджувати думку про різні підходи до біографії. На Заході історико-біографічні дослідження розвивалися головним чином шляхом індивідуалізації об'єкта досліджень, в той час, як східноєвропейська традиція тривалий час практично відмовлялась від пріоритетності ролі особистості та обіймала позицію нівелювання ролі особистості в історичному процесі. Шляхи розвитку теорії історико-біографічного жанру та його дослідження починаючи з XVIII демонструють єдність явища біографії та її наукового пізнання в різних країнах. За радянської доби історико-біографічний жанр занепадав внаслідок ідеологічних викривлень тематики історичних досліджень [9, с. 7–8]. Проте тоді вийшло чимало історико-біографічних публікацій, що свідчить про накопичення знання у цій галузі, незважаючи на його невідповідність сучасним науковим стандартам. У 1960-ті р. спостерігається бурхливий інтерес істориків до жанру історичної біографії [9, с. 25]. Але становлення наукової біографії у радянській період як галузі історичних досліджень [9, с. 9] припадає на 1980-ті рр.

Загально визнаним є, що активний інтерес до цього жанру виявляють й західні історики [10, р. 1, 3]. Проте у західному академічному товаристві 1980-ті – 1990-ті рр. були добою не започаткування теоретичних та методологічних традицій цього жанру, а періодом набуття нових характеристик та розвитку за рахунок відповіді на виклики часу, тобто через звернення до гендерної проблематики, мікроісторії, постмодерністських новацій [10, р. 16]. Історико-біографічний підхід набуває розвитку як самостійна галузь історичної науки, однак його теоретичні та науково-методологічні основи все ще потребують подальшої розробки. Саме на цьому акцентувалося у дискусіях, присвячених біографістиці, що вели учасники XXII Міжнародного конгресу історичних наук (Китай, Цзінянь, 2015) [11, р. 40]. Зокрема, проф. Т.Кайнунен (Університет Оулу, Фінляндія) наголосила на складності зв'язку історії та біографії [10, р.1].

В Україні спостерігається надзвичайний інтерес до біографічного жанру. Високий соціальний попит на біографічні дослідження породжує небезпечні тенденції спрощеного ставлення до історичного минулого, суб'єктивних та заполітизованих оцінок історичних постатей, що створює умови для чергового звільнення біографії від наукової культури [9, с. 3]. За цих обставин актуальним є звернення до спадку тих дослідників, які розвивали кращі традиції історичної біографістики, зокрема С. І. Сідельникова (1916–1977), одного з авторитетних радянських істориків-славістів. Все його життя було віддане історичній науці, історичній освіті, вихованню молодого покоління. Науково-педагогічна діяльність Степана Івановича Сідельникова з 1945 р. нерозривно була пов'язана з академічним середовищем Харкова, де він працював у педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди та університеті ім. О. М. Горького. Саме з його ім'ям пов'язане відродження харківської школи історичної болгаристики після Другої світової війни. Безсумнівно, історична доба, у яку жив вчений, не могла не залишити, своїх прикмет у його науковій творчості. Адже через особистість історика не тільки відтворюється минуле, але й сучасність. Розквіт його творчості у часі збігся із значними змінами у розвитку історичного знання. Це зміни, пов'язані із лібералізацією у Радянському Союзі другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. та поступовим згортанням її у подальшому, стагнацією суспільного життя у вітчизняній науці вже проаналізовано дослідниками [1, с. 171].

Непересічна особистість та плідна наукова діяльність проф. С. І. Сідельникова неодноразово привертала увагу як вітчизняних, так й болгарських фахівців [3, с. 5–14]. Проте місце історичної біографістики у його спадку та внесок у цей науковий напрям ще не були об'єктом окремого вивчення попри те, що праці вченого у зазначеному жанрі були одразу помічені у науковому середовищі та знайшли жвавий відгук. У центрі наукових інтересів вченого були проблеми болгарського національного Відродження, що й зумовило звернення до біографій історичних постатей цієї доби. Історико-біографічні розвідки у науковому спадку С. І. Сідельникова пов'язані з іменами видатних лідерів відродженського процесу в Болгарії, головним чином, Г. Раковського, В. Левського та Л. Каравелова.

Аналізуючи національно-визвольну боротьбу у балканській країні першої половини 50-х – 60-х рр. XIX ст., дослідник не міг не звернутися до постаті Георгія Раковського (справжнє ім'я Сибі Стойков Попович, 1821–1867), одного з організаторів національно-визвольного руху. Йому присвячена праця, що за структурою та змістом є історико-біографічною

монографією [4]. Вона одразу ж викликало інтерес науковців [3, с. 136]. У рецензіях на неї йшлося передусім про актуальні проблеми дослідження історії болгарського Відродження [3, с. 5–8]. Проте аналіз праці з точки зору біографістики в усіх рецензіях поступився аналізу проблем болгарського національного Відродження, що в першу чергу було обумовлено станом розвитку жанру історичної біографії на період роботи та видання книги та відсутності належної розробки проблем історичної біографістики як наукового напрямку на той час. Історична біографістика за добу розквіту творчості вченого переживала не найкращі часи, що ймовірно залишило поза увагою рецензентів жанрові особливості монографії С. І. Сідельникова, присвяченій Г. С. Раковському. Реконструкція особистості та встановлення автентичності фактів біографії болгарського революціонера здійснювалися С. І. Сідельниковим також у низці наукових статей [5].

Попри численні видання, присвячені монументальній постаті Г. С. Раковському у Болгарії, у вітчизняній науці це була перша спроба узагальнити наукові спостереження щодо цієї історичної особистості. Сама особа Раковського – революціонера, історика, етнографа, поета, письменника, публіциста – є надзвичайно привабливою як об’єкт дослідження і надає можливості не тільки для суто історичного аналізу, але й для з’ясування соціально-психологічних мотивів суспільної поведінки людини, втягнутої у бурхливий вир часу. Його публіцистична й художня творчість, листування з відомим просвітителем Р. Поповичем, до яких звертався дослідник, уможливила збагачення тексту історичного дослідження описом (нехай і фрагментарно) емоційно-психологічного стану особистості на тлі суспільних подій, що й надає монографії рис соціально-психологічної біографії. С. І. Сідельников не відокремлював особистісний розвиток свого героя від політичної діяльності. Завдяки цьому вдалося встановити той період життя Г. С. Раковського, який слід вважати початком його революційної та літературної діяльності. Це доба від 1837 р. (вступ до грецького Куручешменського училища у Константинополі) до 1854 р., коли було завершено автобіографічну повість «Невинний болгарин» та перший варіант поеми «Лісовий подорожній». Вчений довів, що на кінець 1854 р. завершилося формування суспільно-політичних поглядів та революційного світогляду Г. С. Раковського. «Болгарський лідер не тільки пропагував ідею революції, але й намагався втілити її у життя» [3, с. 141], зокрема, завдяки створенню болгарського легіону у 1862 р. Докладно проаналізовано участь Г. С. Раковського у болгаро-грецькій боротьбі, а також його діяльність у виданні газет «Болгарська дневница», «Дунавски лебед», «Бъдущност», «Бранител», а також з написання та опублікування робіт літературного, етнографічного, історичного характеру. Таким

206

чином, наявні усі підстави стверджувати про проблемно-хронологічний принцип реконструкції життя та діяльності Г. С. Раковського. У поле зору потрапили творча та професійна активність, в першу чергу маловідомі та суперечливі сторінки життя, проте міжособистісні відносини періоду зрілості болгарського революціонера з огляду на дослідницькі завдання харківського професора не могли бути предметом вивчення. Це є підставою розглядати їх як перспективи дослідження.

Якщо постать Г. Раковського була об'єктом біографічного аналізу в монографічному дослідженні, то життєвий шлях В. Левського та Л. Каравелова розглядався в чисельних публікаціях, але не був всебічно узагальнений в окремому виданні. Попри це вивчення діяльності В. Левського та Л. Каравелова харківським професором не складає враження фрагментарності та незавершеності. Досягається це завдяки тому, що їх постаті відтворюються у зв'язку з вивченням тривалого історичного процесу визвольної антиосманської боротьби на завершальних етапах болгарського національного відродження.

Васил Левський (справжнє ім'я Васил Іваної Кунчев, 1837–1873) також привертав увагу С. І. Сідельникова впродовж усього його творчого життя. Фактично монографії, видані у 1962 та 1970 рр. [6, 7] – це дослідження про В. Левського. Його постать й досі вважається суперечливою. Попри надзвичайне місце у визвольному русі у радянську добу у вітчизняній традиції не було створено цілісної історико-біографічної розвідки, присвяченої В. Левському. Дослідники знаходять пояснення цього факту в яскраво вираженій європейськості апостола свободи, яка майже не залишала місця для проросійських настроїв. Це виявлялося при з'ясуванні його ставлення до зовнішніх чинників, які ймовірно могли сприяти визвольній боротьбі болгарського народу [2, с. 87–89]. Особистість В. Левського розкривається саме через дослідження його революційної діяльності. Завдяки такому підходу С. І. Сідельникову вдалося встановити принципово значущі у його біографії факти, а саме: 1) те, що початок революційної діяльності Левського припадає на 1855–1858 рр.; 2) усвідомлення Левським слабкості четницької тактики припадає на квітень – серпень 1867 р.; 3) обґрунтування ідеї створення революційних організацій в середині країни, але не за її межами сталося у грудні 1868 – серпні 1869 рр.; 4) термін створення першого Болгарського революційного комітету у 1870 р. у м. Ловеч.

Постать Любена Каравелова (приблизно 1834–1879), активного організатора революційного руху в Болгарії, письменника, публіциста, журналіста також привертала увагу вченого у зв'язку з завданнями дослідження болгарського національного Відродження. Йому, як й особі

В. Левського, також було присвячено чимало уваги істориків. Постать Л. Каравелова знайшла відображення на сторінках монографій 1962 та 1970 рр., крім того у незавершених та неоприлюднених працях про підготовку болгарської національної революції [3, с. 160–161]. Особливе значення мало дослідження московського періоду життя болгарського революціонера, оскільки це уможливило з'ясування характеру його ідеології. Крім того, ретельний аналіз його публіцистики дозволив [8] довести, що саме Л. Каравелов був автором багатьох кореспонденцій у російській періодиці [3, с. 162].

Перед дослідником-біографом неминуче постає завдання уникати суб'єктивізму та ретельно аналізувати усе різноманіття історичних джерел для з'ясування життєвої та соціально-політичної позиції особистості у її зв'язках із суспільством. Харківський професор вирішив це складне завдання. Історику-біографічним розвідкам вченого були притаманні високий ступінь автентичності та вірогідності біографічної емпіричної бази у процесі узагальнення й реконструкції життя та діяльності особистості. Це особливо важливо з огляду на неминучу суперечливість історичних джерел, до яких звертався вчений. Інтерпретація життя й діяльності Г. С. Раковського, В. Левського, Л. Каравелова, здійснена С. І. Сідельниковим, й сьогодні представляє інтерес з огляду на можливості художнього, філософського, психологічного напрямів біографістики. Багата емпірична база та ретельний джерелознавчий аналіз є, вочевидь, головною причиною, чому біографістичний спадок вченого актуальний й зараз. В усіх трьох випадках реконструкція життя і діяльності, яка ґрунтується на методах історичного аналізу, виступає на передній план у порівнянні з репрезентацією особистості. Розгорнуті соціально-психологічні характеристики, з'ясування ступеня та сенсу звичаїв, культурної традиції, найближчого соціально-побутового оточення на особистість за добу, коли постаті Г. Раковського, В. Левського, Л. Каравелова вивчав С. І. Сідельников, не практикувалися як у вітчизняній, так і в болгарській історичній біографістиці. Це була справа майбутнього, про що свідчить, зокрема біографічні нариси про В. Левського [2].

Стосовно методів досліджень в межах історичної біографістики, то вчений активно використовував історико-генетичний метод, що дозволило охарактеризувати монументальні історичні особистості у їх розвитку. Виправданим є й звернення до історико-порівняльного методу, який уможливив з'ясувати питання про характер лідерства у антиосманській боротьбі болгарського народу. Історична біографія у творчому спадку С. І. Сідельникова переконливо доводить, що без огляду на особистісний біографічний матеріал стосовно діяльності конкретних

208

людей є неможливим глибоке розкриття навіть таких масштабних явищ, як боротьба за досягнення незалежності та створення власної держави.

Звернення до постаті Г. Раковського, В. Левського та Л. Каравелова мало значення для творчого шляху самого С. І. Сидельникова – це стало свого роду підготовкою для подальшої роботи над з'ясуванням актуальних проблем болгарського національного Відродження, зокрема, діяльності Болгарського центрального революційного комітету. До цієї тематики вчений звернувся навіть раніше, ніж болгарські історики.

Література

1. Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 166–180.
2. Дойнов Д. Васил Левский : Апостол болгарской свободы / Д. Дойнов, И. Стоянов, Д. Чаушева. – София : Златен змей, 2012. – 144с.
3. Сайпанова А. А. Историк-болгарист С. И. Сидельников : Научно-педагогична діяльність / А. А. Сайпанова – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. – 232 с.
4. Сидельников С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковський : Життя і діяльність, 1821 – 1867 / С.І. Сидельников. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1959. – 174 с.
5. Сидельников С. И. К вопросу об оценке идеологии Г. С. Раковского / С. И. Сидельников // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1961. – Вып. 32. – С. 46–50.
6. Сидельников С. И. Болгарский революционный центральный комитет (1869 – 1872 гг.) / С. И. Сидельников. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1970. – 176 с.
7. Сидельников С. И. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете / С. И. Сидельников. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – 116 с.
8. Сидельников С. Участието на Любен Каравелов в руския периодичен печат / С. Сидельников // Исторически преглед. – 1962. – № 5. – С. 66–84.
9. Чешко В. С. Біографістика як галузь історичної науки : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Чешко. – Київ, 1997. – 48 с.
10. Kinnunen T. New Approaches in the Field of Biography / Tiina Kinnunen // Proceedings of ICSH2015, Jinan. RT1. – Jinan : ICSH, 2015. – 17 p. – CD-ROM ; 12 cm. – System requirements: are absent.– Title on CD case.
11. New Approaches in the field of biography // The 22-nd International Congress of Historical Sciences.– 2015. — Bul. 5 (August, 26) – P. 40.

Рукописні книжки гуцульської письменниці Параски Плитки-Горицвіт

В роботі представлена літературна діяльність гуцульської письменниці і культурного діяча Параски Плітки-Горицвіт, яка писала свої твори виключно гуцульською говіркою. Описані її життєвий і творчий шляхи. Творчість письменниці розглядається в контексті виникнення і розвитку національної і культурної самоідентифікації гуцулів.

В работе представлена литературная деятельность гуцульской писательницы и культурного деятеля Парасковьи Плитки-Горицвет, которая писала свои произведения исключительно на гуцульском наречии. Описан ее жизненный и творческий путь. Творчество писательницы рассматривается в контексте возникновения и развития национальной и культурной самоидентификации гуцулов.

The article deals with the literary activity of Hutsul writer and cultural figure Paraska Plitka-Horytsvit who wrote her works only in the Hutsul dialect. Her life and creative activity is described. The writer's creative works are examined in the context of the appearance and development of Hutsul national and cultural self identification.

Гуцульська говірка – субетносу українців, що живуть у Карпатах – почала частково використовуватися в літературі ще з другої половини ХІХ ст. в художніх творах Юрія Федьковича. Пізніше гуцульський говір та лексичні діалектизми почали вживати у своїх творах на гуцульську тематику Іван Франко, Михайло Коцюбинський та Гнат Хоткевич [1, с. 214]. Але перші літературні твори гуцульською говіркою з'явилися лише у другій половині ХХ ст. Найбільш послідовною і плідною у їх написанні була гуцульська письменниця, фольклористка і художниця Параска Плітка (1927–1998), яка взяла собі літературне ім'я «Горицвіт» (горицвіт весняний, або адоніс – легендарна квітка, що росте на схилах карпатських гір).

Дослідники її творчості і ті, хто був особисто знайомий з нею, пишуть і розповідають про «феномен Параски Горицвіт», називають її гуцульським Гомером, маючи на увазі, що все, створене нею, – це епос гуцульського життя, порівнюють письменницю з Г. Сковородою. Ми би також порівняли Параску Степанівну й з І. Котляревським, спираючись на висловлення І. Франка про початок виникнення української самосвідомості («розумового руху»): «В сусідній Україні розпочався від 1798 р. (рік видання «Енеїди» Котляревського), а особливо від часу заснування університету в Харкові в 1805 р., новий літературний та розумовий рух» [6, с. 146]. В зв'язку з цим метою роботи є розглядання творчості Параски Плітки-Горицвіт в контексті виникнення і розвитку національної і культурної самоідентифікації гуцулів.

Нагадаємо, що Гуцульщина – історико-етнографічний регіон, де проживають гуцули, розташований на південному заході Українських Карпат, на території переважно гірських районів Івано-Франківської, Чернівецької областей і Рахівського району Закарпатської області України. Гуцули – один з карпатських субетносів українців – населяють в основному високогірні долини річок регіону.

Активізація національної самоідентифікації гуцулів почалася в кінці XIX – на початку XX ст. До цього часу певна національно-політична інертність гуцулів і суспільно-політичне становище в XIX в. не сприяли визначенню їх чіткої національної ідентичності. Трансформація світогляду і сприйняття навколишньої дійсності, а також етноідентифікація гуцулів відбувалися через культурно-освітню та суспільно-політичну сфери. На початку XX ст. відбулося різке зростання політичної і національної активності гуцулів, свідченням чого стала боротьба за національно-політичні та культурно-освітні права. На етнізацію і політизацію гуцулів істотно вплинули зміни, які проходили в загальноукраїнському національному і культурному контексті.

Позитивну роль в процесах національного усвідомлення і національної ідентичності зіграло створення культурологічних товариств «Просвіта» і «Рідна школа», «Руська Бесіда», «Січ» та господарсько-економічних товариств, відкриття українських шкіл і створення національної освітньої мережі. Важливе значення в процесі їх національного усвідомлення грала греко-католицька церква, практична і публіцистична діяльність місцевих священиків та інтелігенції, просвітницька робота М. Павлика, І. Франка, Ю. Федьковича. За допомогою харківського письменника і музиканта Гната Хоткевича в 1911 р. був організований аматорський народний «Гуцульський театр», де селяни грали п'єси на гуцульському діалекті. Театр був дуже популярний на Гуцульщині і за її межами: гастролював в Кракові, Харкові, Одесі та Москві.

В роки Першої Світової війни продовжилося становлення української національної ідентичності в Західній Україні. Поширення етнонімів «український», «українська» сприяло зростанню національної свідомості та поглибленню національної самоідентифікації серед гуцулів. Свідченням цього стала масова підтримка і активна участь гуцулів у практичній діяльності місцевих органів влади Західно-Української Народної Республіки, спроби зі зброєю відстояти її незалежність, створення самоврядної Гуцульської Народної Ради на Закарпатській Гуцульщині в 1918 р., проголошення в 1919 р. в селі Ясіня Гуцульської республіки та її діяльність.

В часи окупації Західної України Польщею серед гуцулів були поширені антиокупаційні настрої, які вилилися в масове Гуцульське повстання

1920 р., в підготовку загальноукраїнського повстання в 1921–1923 рр. Однак основними аспектами національно-політичної життєдіяльності на Гуцульщині були розвиток культурно-освітніх товариств, боротьба за освітні та етнокультурні права гуцулів, відродження кооперативного руху. Внаслідок цього активізувалися етнокультурні чинники національної ідентичності. Це проявилось в проведенні національних свят, вшанування видатних осіб і значущих дат вітчизняної історії. До кінця 30-х років на Гуцульщині в основному завершилося налагодження системи національної освіти.

Проводячи просвітницьку роботу, місцева інтелігенція закликала гуцулів до опору асиміляційним діям влади, підкреслюючи, що гуцули є невід’ємною частиною українського народу, а гуцульський діалект – складовою частиною української мови. Так пройшовши етапи становлення національної свідомості, гуцули вийшли на усвідомлення національної консолідації та української держави [4, 2]. Ось на хвилі цього «розумового руху» Гуцульщини і виник «феномен» гуцульської письменниці та культурного діяча Параски Плитки-Горицвіт.

Цьому сприяло і багато зовнішніх факторів її життя. Майже все воно, за винятком кількох дитячих років та «десятирічки» в сталінських таборах, пройшло в селі Криворівня, яке фактично являє собою культурну столицю Гуцульщини. Це одно із найстаріших сіл Гуцульщини, розташоване в карпатських горах Івано-Франківської області поблизу райцентру Верховина (колишнє село Жаб’є). Ще у 1840 р. у Жаб’ї побував Юзеф Коженьовський, і зібраний там етнографічний матеріал був використаний ним у відомій драмі «Карпатські верховинці» [2, 58–59]. А с. Криворівня до початку Першої світової війни було улюбленим місцем роботи і відпочинку тодішньої творчої та наукової еліти України, що збиралася навколо І. Франка та М. Грушевського, які проводили там літні місяці. В гості до Франка приїздили Леся Українка, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Осип Маковей. Завдяки активній просвітницькій та культурній діяльності етнографа і лінгвіста В. Гнатюка, це гірське село перетворилося на місце натхнення творчої інтелігенції, за що отримало пафосні назви «українських Афін» та «літній столиці української культури». Тут жив Гнат Хоткевич, в різні роки в Криворівні відпочивали і працювали письменники, поети, художники, історики, етнографи, музиканти та громадські діячі: Марко Черемшина, Лесь Курбас, Костянтин Станіславський, Ольга Кніппер-Чехова, Олександр Олесь, Юрій Федькович, Іван Труш, Іван Северин, Михайло Драгоманов, Іван Крип’якевич, Володимир Немирович-Данченко і багато інших діячів культури і мистецтва. Саме відвідування Криворівні, її мальовнича природа, первозданий побут, звичаї і фольклор жителів краю надихнули М. Коцюбинського на створення повісті «Тіні»

212

забутих предків». Примітно, що через півстоліття в Криворівні режисером С. Параджановим був знятий фільм за цією повістю.

Другим зовнішнім фактором, що мав суттєвий вплив на долю Плитки-Горицвіт, стала її участь у національно-визвольному русі та десятирічне ув'язнення у таборах на Уралі та у Казахстані. Лише 10 рядків займає довідка про це в енциклопедичному виданні: «Плитка Параска Степанівна, 1927 р. н., с. Криворівня Верховинського району, українка, освіта початкова. Проживала в с. Криворівня, селянка. Заарештована 10.03.1945. Звинувачення: член ОУН, псевдо – Ластівка, заготовляла для УГПА одяг і лікарські рослини. Військовим трибуналом військ НКВС Станіславської області 20.07.1945 засуджена на 10 років позбавлення волі та 5 років пораження в правах із конфіскацією майна. Реабілітована 19.03.1992» [5, 336], а за ними – роки страждань, переоцінки цінностей, нові переконання... Табори стали для неї школою життя, з якої Параска Степанівна, як це не дивно, винесла віру в людей: вона говорила, що саме там, серед пекла, зустріла багато світлих постатей. Це також були й роки її міжнародного спілкування. Зазначимо, що в соціальних середовищах, де соціальні статуси приблизно зрівняні (армія, табори), набувають ваги етнічні відмінності – мова, антропологічні характеристики, звички, поведінка, там виникають певні соціальні угруповання – земляцтва. Саме в таборах ув'язнених і сформувалася самоідентифікація молодої дівчини як листочка гуцульської гілки українського народу.

Після звільнення за амністією Параска Плитка у 1954 р. ще молодою жінкою повертається у рідне село, бере активну участь у його житті: працює художником в лісгоспі, організовує хор, записує народні пісні, фотографує, починає писати і малювати. Вона багато працює – пише і малює, через це поступово усамітнюється і веде аскетичний спосіб життя, ставши «черницею в миру», яка сама собі вибрала послух – творче служіння Богу і своєму народові. Параска Степанівна не мала городу і худоби, не отримувала пенсії, жила з того, що збирала в лісі, і з того, що приносили їй односельці і люди, які з'їжджалися до неї з усією України – за етнографічним матеріалом, за її словом, за її мудрістю [3, с. 143–144]. Останні роки свого життя вона прожила в страшній бідності, немочі, майже втративши зір.

Параска Степанівна залишила величний творчий доробок в галузі літератури, поезії, етнографії, богослов'я, філософії, живопису, іконопису, мистецтвах вишивки та витинанки. Вона грала на кількох музичних інструментах, збирала, складала і співала народні пісні та колядки.

Вся письменницька спадщина Параски Плитки-Горицвіт – це 46 великих рукописних книг обсягом близько 500 сторінок кожна,

об'єднаних під загальною назвою «Подарунок рідному краю», а також близько сотні маленьких книжок, рукописних і друкованих на машинці. Умовно її літературні твори можна поділити на три напрямки: духовні тексти (авторські неканонічні молитви, переспіви житій святих, духовні та філософські роздуми, записи з філософії йоги); етнографічні студії (легенди, народні оповідки, народні та авторські колядки, казки і т.д.); лірична поезія, верлібри і проза, серед них – пригодницький роман про життя гуцулів в Індії «Індійські заграви: Пригоди гуцулів в Індії», спогади, щоденники. Крім цього Параска Степанівна залишила два томи «Листів без відправки», де адресатами були і живі люди, і ті, що залишилися тільки в спогадах, з ким була в таборах.

Як і її батько Параска Плитки-Горицвіт володіла кількома мовами (у 15 років під час війни працювала перекладачкою у сільській управі), однак свої твори писала виключно гуцульською говіркою. В цьому вона також вбачала свою відповідальність та обов'язок перед своїм народом. Їй не можна було сподіватися на публікацію своїх творів в радянській Україні, як через своє табірне минуле політв'язня, так і через те, що її гуцульські твори не могли бути надруковані через зневажливе ставлення в той час до діалектів як до хибних відхилень від справжньої літературної мови. Тому Плитка-Горицвіт робила свої книги самостійно. Писала тексти каліграфічними літерами на окремих аркушах паперу, а коли в неї з'явилася друкарська машинка, то й друкувала. Кожен лист вона прикрашала орнаментами і малюнками, намальованими кольоровими олівцями і фломастерами, і обов'язково, як у всякому виданні, портретом автора. Потім зшивала листи, скріплювала їх меблевими цвяхами, а обкладинки виготовляла з паперу та полотна на клейстері. Для маленьких книжок майстриня робила й окремі футлярчики. Відра з водою слугували їй в якості типографського пресу. «Мої дітки», – так казала Параска Степанівна про свої видання.

У пострадянські роки твори письменниці стали з'являтися в журналах «Дзвін», «Гуцульщина», газетах «Голос України», «Зірка», «Верховінські вісті» та ін. А вже після її смерті було видано коштом Галини Хоткевич, Івана Шатрука, Андрія Жука дві її книги «З наймолодших років моїх», «Старовіцькі повісторьке» і альбом ікон. У будинку, де жила Параска Плитки-Горицвіт, зараз відкритий літературно-меморіальний музей.

Література

1. Грещук В. Гуцульський діалект у мові сучасної української літератури / Василь Грещук // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – 2012. – Вип. 32–33. – С. 2–219.

2. Карбашевська О. Поетика патріотичної пісні гірських мешканців (на матеріалі поетичних творів «Czerwony pas, za pasem broń» Юзефа Коженювського, «Верховинець» Миколи Устияновича та «My Heart's in the Highlands» Роберта Бернса) / Карбашевська Оксана // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Філологія. Соціальні комунікації. – 2011. – Вип. 26. – С. 56–60.
3. Качкан В. Листи Параски Плитки як етнокультурне джерело / Володимир Качкан // Фольклористичні зошити. – 2008. – Вип. 11. – С. 143–157.
4. Костючок П. Л. Етнополітичні та національно-культурні процеси на Гуцульщині в контексті становлення української нації (кінець XIX ст. – 1939 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / П. Л. Костючок. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
5. Реабілітовані історією : Івано-Франківська область : в 2 кн. Кн. 2. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 989 с.
6. Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині /Франко Іван // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – Київ, 1980. – Т. 27. – С. 130–148.

Katolickie tradycje Polaków na Ukrainie i ich rola w kształtowaniu tożsamości narodowej i zdobywaniu kompetencji językowych

W artykule skoncentrujemy się na wyznaniowym aspekcie kształtowania tożsamości narodowej Polaków na Ukrainie, znaczeniu i miejscu języka polskiego w liturgii kościoła rzymskokatolickiego oraz jego roli w zdobywaniu kompetencji językowych i kształtowaniu świadomości narodowej polskiej mniejszości narodowej. Materiał badawczy gromadziłam drogą swobodnych wypowiedzi respondentów, ankiet, wypowiedzi ukierunkowanych na dany temat, poprzez bezpośrednią obserwację uczestniczącą, otwarty wywiad biograficzny oraz poprzez wywiady i rozmowy z osobami polskiego pochodzenia.

У статті йдеться про релігійний аспект формування національної ідентичності поляків в Україні, значення та місце польської мови в літургії Римо-католицької церкви, а також про її роль у набутті мовних навичок та формуванні національної самосвідомості польської національної меншини. Основою для дослідження стали опитування респондентів, виступи, присвячені цій темі, різноманітні інтерв'ю та бесіди з представниками духовенства, президентами польських організацій, вчителями польської мови в Україні та звичайними громадянами польського походження.

The article deals with the religious aspect of the formation of the national identity of Poles in Ukraine, the significance and place of the Polish language in the liturgy of the Roman Catholic Church, as well as its role in the acquisition of language skills and the formation of the national consciousness of the Polish national minority. The basis for the survey was interviewing respondents, speeches on this topic, various interviews and interviews with representatives of the clergy, presidents of Polish organizations, teachers of the Polish language in Ukraine, and ordinary citizens of Polish descent.

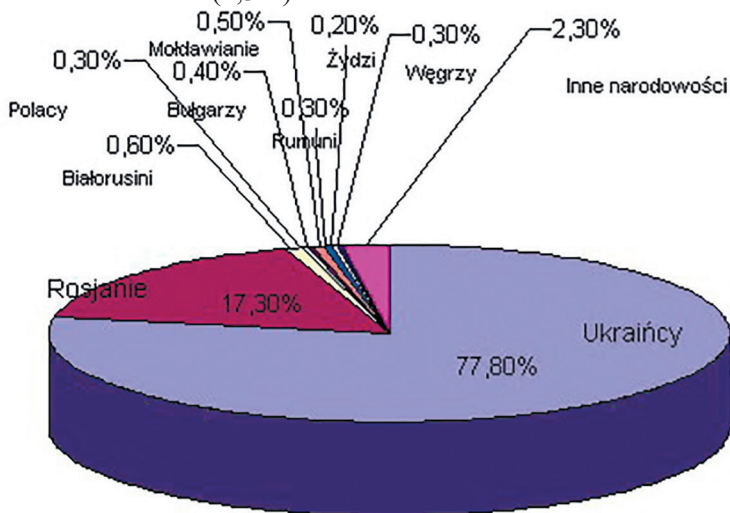
W niniejszym artykule skoncentrujemy się na wyznaniowym aspekcie kształtowania tożsamości narodowej Polaków na Ukrainie, znaczeniu i miejscu języka polskiego w liturgii kościoła rzymskokatolickiego oraz jego roli w zdobywaniu kompetencji językowych i kształtowaniu świadomości narodowej polskiej mniejszości narodowej.

Materiał badawczy gromadziłam drogą swobodnych wypowiedzi respondentów, ankiet, wypowiedzi ukierunkowanych na dany temat, poprzez bezpośrednią obserwację uczestniczącą, otwarty wywiad biograficzny oraz poprzez wywiady i rozmowy z osobami polskiego pochodzenia, wiernymi kościoła rzymskokatolickiego, prezesami organizacji polskich, duchownymi i nauczycielami języka polskiego na Ukrainie. Zakres terytorialny badań jest szeroki. Badaniami objęto ośrodki w różnych częściach Ukrainy (Łwów, Mościska, Sambor, Borysław, Łanowice, Nowy Rozdół, Tarnopol, Krzemieniec, Złoczów, Łuck, Winnica, Żytomierz, Bar, Kijów, Połtawa, Sumy, Charków,

Dniepropietrowsk, Donieck, Ługańsk, Starobielsk, Zaporże, Mariupol, Odessa).

Warto zaznaczyć, iż badania były prowadzone bezpośrednio na Ukrainie oraz w Polsce (podczas spotkań i wizyt liderów polonijnych w RP oraz wśród Polaków i ich rodzin ewakuowanych przez rząd Rzeczypospolitej Polskiej z Donbasu do Polski w styczniu 2015 r).

Ostatni powszechny spis ludności na Ukrainie z 2001 roku wskazuje na ogólną liczbę mieszkańców Ukrainy - 48, 2 mln.; strukturę narodowościową państwa tworzą: Ukraińcy (77, 8%), Rosjanie (17, 3%), Białorusini (0, 6%), Mołdawianie (0,5%), Polacy (0,3%), Węgrzy (0,3%), Rumuni (0,3%), Żydzi (0,2%), inne narodowości (2,3%)¹.

Wykres 1. Struktura narodowościowa Ukrainy, 2001 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z: „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2002, nr 8.

Pojęcie narodowości jako stanu świadomości jednostki, który wynika z identyfikacji z daną grupą etniczną, jest trudne do zdefiniowania. Wręcz niemożliwe jest „zadekretowanie” tożsamości narodowej człowieka².

Problematyka narodowościowa ma charakter interdyscyplinarny. W literaturze naukowej spotykamy wiele typologii i klasyfikacji grup

¹ S. Stępień, Polacy i inne mniejszości narodowe na Ukrainie w świetle spisu z 5 grudnia 2001 r., «Biuletyn Ukrainoznawczy» 2002, nr 8, s. 222-226; Por. także, Atlas. Geografia Ukrainy, Kyjiw 2005, s. 29; A. Smirnow, Znaj naszych, „Korrespondent” 2006, nr 4, s. 44 - 49.

² G. Janusz, Prawa mniejszości narodowych, etnicznych i językowych, [w:] Szkoła praw człowieka. Helsińska Fundacja Praw Człowieka, z. 5, Warszawa 1998, s. 30.

mniejszościowych³. Stosowane w różnych dokumentach oraz badaniach naukowych określenia posługują się zbliżonym aparatem pojęciowym do opisanego, wyodrębnienia cech mniejszości narodowych. W katalogu cech, charakteryzujących mniejszość narodową, znajdują się:

- pozostawanie w wyraźnej mniejszości w stosunku do reszty ludności w państwie oraz nie zajmowanie w nim dominującej pozycji;
- samokategoryzacja, tj. wyraźne uznawanie się przez daną grupę za mniejszość; odrębna kultura, tradycje, religia i język;
- względnie niska ruchliwość przestrzenna;
- niechęć do asymilacji z kulturą dominującą;
- oczekiwanie wsparcia ze strony państwa- narodu, z którym dana mniejszość związana jest swym pochodzeniem⁴.

Zgodnie z ustawą o mniejszościach narodowych na Ukrainie, do mniejszości narodowych należą obywatele Ukrainy, którzy nie są Ukraińcami z pochodzenia, wykazują poczucie świadomości narodowej i wspólnoty między sobą⁵.

a. wyznanie jako wyznacznik tożsamości narodowej

Składową tożsamości narodowej Polaków, wymienianą najczęściej przez badanych jest religia katolicka. W powszechnej opinii, Polaków odróżnia od Ukraińców, czy Rosjan wyznanie⁶.

Na zadane pytanie: *Jakie cechy, co decyduje, że jest Pan/Pani Polakiem?*, pada odpowiedź:

- babcia Polka – katoliczka;
- moi przodkowie byli Polakami;
- jestem katolikiem;

³ Por. A. Liebig, Mniejszości narodowe w krajach postkomunistycznych, «Obóz» 1998, nr 33, s. 16; K. Kwaśniewski, Socjologia mniejszości a definicja mniejszości narodowej, «Sprawy Narodowościowe», t. 2, z. 2, 1992, s. 9; G. Babiński, Metodologiczne problemy badań etnicznych, Kraków 1998, s. 8-9; P. Eberhardt wyróżnia mniejszości, ze względu na kryteria terytorialno - kulturowe, głównie język, zwyczaje, styl życia, tradycje oparte w dużym stopniu na członkostwie przypisanym, cechujące się silnym poczuciem integracji w imię interesu grupowego. W obrębie tego typu wyróżnia się mniejszości typu terytorialno - politycznego, mniejszości etniczne, mniejszości etniczne o rodowodzie migracyjnym i mniejszości o charakterze regionalnym; Por. P. Eberhardt, Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku, Warszawa 1996, s. 13; tegoż, Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku, Warszawa 1994, s. 19.

⁴ Por. G. Janusz, Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie, Warszawa 1995, s. 9 - 10; Wyznania religijne i stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 1993- 1996, Warszawa 1997, s. 159.

⁵ Mała encyklopedia etnoderżawoznawstwa, s. 37.

⁶ J. Rieger, Identyfikacja narodowa i religijna Polaków na Ukrainie, w: Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo – Wschodniej w XIX i XX wieku, red. nauk. J. Lewandowski, Lublin 1996, s. 118.

- znam język polski;
- kultura polska/Polska jest mi bliska.

Stereotyp świadomościowy „Polak – katolik” pozostaje przeważnie nienaruszony do dziś. W kształtowaniu się świadomości narodowej i etnicznej bardzo dużą rolę zawsze odgrywał czynnik religijny. Wprawdzie ateizacja wielonarodowego i religijnie zróżnicowanego społeczeństwa za czasów Związku Radzieckiego, sprawiła, że jego znaczenie zmalało, to i tak pomógł zachować tożsamość narodową na wysokim poziomie, niezależnie od postępującej asymilacji językowej i kulturowej. Czynnik religijny tak pozytywną rolę odegrał nie tylko wśród Polaków (katolicyzm), ale i wśród Żydów (judaizm), czy Tatarów Krymskich (islam)⁷.

Kryterium wyznaniowe przy określaniu przynależności narodowej nadal działa o wiele silniej niż jakiekolwiek inne: językowe, kulturowe, społeczne czy nawet ekonomiczne⁸. Utożsamianie kultury polskiej z religią katolicką w historii Polski występowało od dawna. Jerzy Smolicz, który prowadził badania wśród Polaków na emigracji obok języka polskiego i historycznej świadomości przynależności do polskiej grupy etnicznej wymienia religię katolicką jako centralny element kultury polskiej⁹. Ponadto, o związkach między kulturą polską i religią katolicką świadczy m.in. obecność w niej inspiracji religijnych¹⁰.

Utrwalenie pojęcia „Polak – katolik” miało miejsce przede wszystkim w zaborze rosyjskim: „Rosjanin był automatycznie prawosławnym, przynajmniej według metryki. Trudno byłoby z całą pewnością wnioskować na podstawie wyznania prawosławnego konkretną narodowość, zwłaszcza, że kryteria narodowościowe były płynne, natomiast nie było wątpliwości, łacinnik, katolik jest Polakiem¹¹”. Upowszechnienie pojęcia „Polak – katolik” nastąpiło w XIX wieku, a przyczyniły się do tego zabory i powstania, w czasie których hasła patriotyczno-narodowe współwystępowały z treściami religijnymi. „Polak –

⁷ W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 31.

⁸ M. Iwanow, Stan i potrzeby badań nad polską mniejszością narodową w Związku Radzieckim, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, T. Palecznt, J. Rokicki, M. Wawrykiewicz, Wrocław 1992, s. 39.

⁹ Por. J. Smolicz, Wartości rdzenne i tożsamość kulturowa, „Kultura i Społeczeństwo” 1987, nr 1, s. 60-62; J. Borzyszkowski, Mitologia i rzeczywistość, „Znak” 1987, nr 11-12, s. 142., E. Jabłońska-Deptuła, Religijność i patriotyzm doby powstań, [w:] *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Lublin 1990, s. 85-135.

¹⁰ Por. S. Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1946, s. 126-152; E. Jabłońska - Deptuła, Religijność i patriotyzm doby powstań, w: *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, red. J. Kłoczowski, t. 2, s. 86-87, Lublin 1990; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1978.

¹¹ Z. Zieliński, Mit „Polak - katolik”, [w:] *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, Wrocław [b.r.w.], s. 108.

katolik” stał się synonimem „swojego”, osoby innych wyznań, podobnie jak reprezentanci innych grup etnicznych, przede wszystkim zaborcy, zaliczane były natomiast do obcych”¹².

Ujawnienie swojego wyznania stało się możliwe po rozpadzie ZSRR i uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. Odrodzenie narodowe rozpoczęło się wszędzie, poza Litwą, gdzie zachowała się dawna struktura parafialna od odrodzenia religijnego środowisk polskich. Zasadnicze przemiany w postaci przywracania do życia zamkniętych lub niszczonych przez władze sowieckie kościołów i parafii dokonały się na przełomie lat 80 – tych i 90 – tych XX wieku. Na Białorusi i na Ukrainie uciążliwe i długotrwałe starania o ich reaktywowanie i odbudowę były dziełem Polaków.

Liczba parafii na Białorusi z 96 w latach 80 – tych wzrosła do niemal 400. Na Ukrainie zachodniej zaledwie 11 niegdyś parafii przed Zbruczem (z ok. 400, jakie istniały tam w okresie międzywojennym), ich lich liczba wzrosła do ok. 260, a za Zbruczem (w diecezjach żytomierskiej i kamienieckiej), z ok. 60 do 275.

Kościoły tworzą najbardziej widoczną i najłatwiej dostępną płaszczyznę samoidentyfikacji narodowej Polaków. Tak jest na Litwie, Łotwie, na Białorusi, w Rosji, w Kazachstanie i na Ukrainie¹³.

Wyznanie jako wyznacznik tożsamości narodowej jest podkreślane z największą częstotliwością przez przedstawicieli najstarszego pokolenia Polaków bez względu na region prowadzonych badań:

- No jak ty chcesz spotkać Polaków to trzeba iść do Kościoła. Bo tak to nie wiadomo, kto Polak, a kto nie. U nas wszystko pomieszane, dopiero w Kościele widno kto jest kto.
- *Proszę Pani ja wychowana z wiarą polską i tak już pozostanie. Jestem dumna, że jestem Polką [Dniepropietrowsk]*
- *Polacy przychodzą na mszę po polsku, inni – Ukraińcy, Rosjanie nie. Wnuczka nie chciała, bo mało rozumie, ale chodzi i wyucza katechizm [Donieck].*
- *Ja Polak-katolik i chrzest był i wszystko jak potrzeba dalej wszystko w Kościele.*
- *Teraz rodziny bardzo mieszane, ale Polacy ciągną do kościoła [Winnica].*

Wyznanie, jak wynika z odpowiedzi badanych jest pochodną pochodzenia i na tę prawidłowość wskazują przedstawiciele wszystkich badanych grup:

- Moja matka chodziła do Kościoła, babka też to i ja chodzę. Teraz to u nas Kościół pod nosem, a jak za Związku Radiańskiego trzeba było na

¹² Ibidem, s. 109.

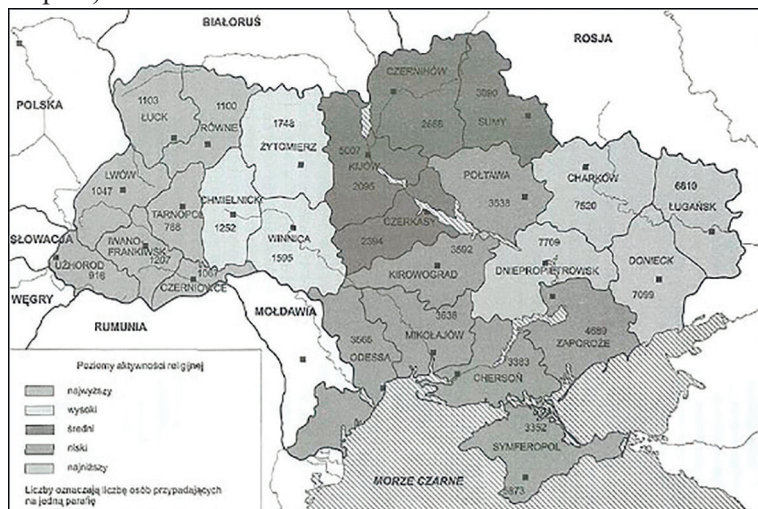
¹³ R. Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce, Lublin 2002, s. 34.

nogach kilka kilometrów iść? I się nie patrzyło zima nie zima. Teraz doczka ma blisko i chodzi nie tak często. My tylko swarim się o ten Kościół.

- My od zawsze katolicy, to i dzieci moje też. Syn nie chodzi do Kościoła, choć chrzest miał, ale wnuk chodzi i ostatnio do mojego powiedział: „Jak ja ślub będę brał to w Kościele.
- To się ma w krowi, wiare katolicką. Nas babcia goniła, no ona Polaczka to taka była, że ho ho.
- Mnie do Kościoła zaprowadziła babcia i ja tam miałam Komunię Św.

W zachodnich obwodach Ukrainy jest najmniejszy odsetek ateistów, wobec tego najbardziej religijne środowisko w państwie sprzyja utrzymywaniu tożsamości religijnej polskiej mniejszości narodowej, a także innych grup narodowych¹⁴.

Analizując mapę aktywności religijnej Ukrainy, okazuje się, że najwyższy jej poziom przejawia się w zachodnich obwodach, wysoki i średni w południowych i na Podolu, natomiast najniższy na wschodzie i północy kraju, (patrz: mapa 1).

Z badań wynika, iż najwięcej osób polskiego pochodzenia z zachodnich regionów Ukrainy utożsamia się z religią katolicką i uczęszcza na mszę świętą. Ta prawidłowość nie jest jednoznaczna w centralnej i wschodniej Ukrainie, gdzie wyznanie katolickie ma charakter deklaracyjny, a nie zawsze ma odzwierciedlenie w praktykowaniu religii.

¹⁴ Por. K. Wawruch, Stan świadomości narodowej i politycznej młodego pokolenia Ukrainy, „Sprawy Międzynarodowe”, 1993, t. 2, s. 117.

Odrębną kwestią jest opinia na temat nie - Polaków, którzy przychodzą do Kościoła, czyli Ukraińców i Rosjan.

Wśród osób polskiego pochodzenia spotkałam się w większości przypadków z aprobatą lub obojętnością, ale były też przypadki wypowiedzi bardzo krytycznych i niechętnych dla „nowych parafian”:

- *Kościół jest dla wszystkich, niech oni przychodzą, to i tym matkom leksze się stanie, bo nie raz ojciec krzychał, żeby dziecko nie szło, bo z niego na robocie się śmiali, że taki Ukrainiec, a dzieciaka do Kościoła daje.*
- *Ukraińców coraz więcej w naszym Kościele, ale Bóg kocha wsich. No im tu lepiej się podoba, bo kultura większa i powaga. No my do nich nie chodzimy, ale przecież się Kościoła nie zakryje.*
- *Moim znajomym lepiej u nas, ja ich sama tu przyprowadziłam, a teraz na ukraińskiej mowie i ksiądz z Polski rozmawia to już całkiem.*

Jeżeli chodzi o wrogie nastawienie do wiernych, którzy od niedawna identyfikują się z Kościołem rzymskokatolickim można przytoczyć następujące wypowiedzi:

- *Ukraińcy to nie wiedzą sami gdzie chodzić, to do prawosławnej cerkwi, to do grekokatolickiej, a u nas od razu wiadomo, że w Kościele Polaki. No Ukraińcy i do nas przychodzą, ale mi to zdaje się, że im o jakieś korzyści dla siebie chodzi.*
- *Ja nie wiem po co oni tu przychodzą, oni nigdy Katolikami nie będą, bo Katolikiem to się trzeba urodzić.*
- *Mało mają swoich cerkwi, to tu coś wyniuchali, ktoś im może nagadał, że się coś dostaje, bo to takij narod.*

Z przeprowadzonych badań wynika, że stereotyp „Polaka – katolika” funkcjonuje także wśród Ukraińców, którzy utożsamiają kulturę polską z religią katolicką, charakterystycznymi dla niej obrzędami i świętami:

Polaki to jakoś wszystko inaczej obchodzą i Boże Narodzenie i Wielkanoc, ale post to u nas ściślej niż u was.

Jak u nas w wiosce jest Kościół to znaczy, że i Polaków jest dużo.

Wy Polacy to katolicy od samego papieża, tego waszego Jana Pawła II. Teraz wam trochę gorzej po jego śmierci, bo tak z wami liczyć się nie będą.

Mimo tego, iż Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie jest kościołem wielonarodowościowym, to w świadomości badanych katolicyzm jest ściśle połączony z polskością, jest elementem ideologii narodowej. Ponadto zawiera w sobie kod czytelny dla Polaków, który nie zawsze jest zrozumiały dla przedstawicieli innych grup, utożsamiających naród, grupę narodową (etniczną) z grupą religijną¹⁵. To stanowisko potwierdzają badacze, zajmujący się problematyką narodowościową oraz świadomością narodową Polaków

¹⁵ Por. E. A. Jagiełło, Wśród Uzbeków i Rosjan. Uwagi o polskiej diasporze w

na Wschodzie, jak choćby Lech Mróz, ks. Roman Dzwonkowski, czy Iwona Kabzińska.

b. status języka polskiego w Kościele i jego rola w kształtowaniu świadomości narodowej i językowej Polaków

Nakresach wschodnich w Kościele rzymskokatolickim obrządku łacińskiego przez wieki w liturgii używano łaciny. W nabożeństwach dodatkowych i w nauczaniu, czyli w paraliturgii używano języka polskiego. Wnikało z tego, że większość wiernych stanowili Polacy. Po polsku wygłaszane były więc kazania i wszelkie komunikaty, śpiewano pieśni nabożne, prowadzono też katechezę. Książeczki do nabożeństwa, książki religijne, kalendarze i gazety o treściach religijnych dla wielu osób były swoistymi „podręcznikami do nauki języka polskiego. Kościół był miejscem, gdzie mimo przeszkód trwał język polski¹⁶.

W pierwszej połowie lat 90 – tych XX wieku ponad 70% nabożeństw odprawiano po polsku. Języka ukraińskiego używano głównie podczas nabożeństw przeznaczonych dla dzieci i młodzieży¹⁷. W 1999 roku na łamach „Dziennika Kijowskiego” wybuchła bardzo żywa dyskusja, która dotyczyła upowszechniania języka ukraińskiego w Kościele rzymskokatolickim, co było wynikiem postanowień II Soboru Watykańskiego, zalecającego wprowadzanie języków narodowych do kościoła¹⁸.

Status języka w kościele zależy od terenu, na jakim się on znajduje. Najbardziej rozpowszechniony jest język ukraiński i język rosyjski w centralnej Ukrainie, na południu i we wschodniej jej części. Na przedwojennych Kresach Wschodnich sytuacja wprowadzania języka ukraińskiego do liturgii jest bardziej skomplikowana. W zachodniej części Ukrainy w większości parafii funkcjonuje język polski i język ukraiński. W niektórych parafiach, jak np. w Tarnopolu msze święte są w języku polskim i mieszane, czyli po polsku i po ukraińsku. W języku ukraińskim wprowadzane są przede wszystkim kazania, katechizacja – szczególnie młodszych dzieci i spowiedź.

Ekspansja języka ukraińskiego w kościele przyciągnęła bardzo dużo ukraińskich rodzin i proces ten wydaje się być postępujący w czasie.

Z przeprowadzonych badań wynika, iż bez względu na region, do języka polskiego – języka wiary i modlitwy, najbardziej przywiązane jest najstarsze pokolenie Polaków.

postradzieckim Uzbekistanie, Kultura ..., s. 416.

¹⁶ Por. E. Jabłoński, Wzlot. Dokąd zmierzają Polacy na Ukrainie, Warszawa 2004, 373.

¹⁷ J. Stoćkyj, Sytuacja religijna na Ukrainie w latach 1988-1998, [w:] G. Hryciuk, J. Stoćkyj, Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy, Lublin 2000, s. 134;

¹⁸ I. Kabzińska, Czy zmierzch stereotypu Polak - katolik?, [w:] Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność, red. A. Kuczyńska, M. Michalski, Wrocław, s. 194.

Poza tym ludzie uważają, że język polski zawsze odróżniał ich od prawosławia, ale przede wszystkim łączył z kulturą polską i zachodnią. W czasach prześladowań religijnych i narodowych, język polski był dla Polaków jedynym znakiem ich tożsamości wyznaniowej, duchowej, narodowej i kulturowej. Zmiana języka liturgii, to zmiana ich kultury, z zachodniej na wschodnią. Efekty zmian wykraczają więc daleko poza sferę religijności, dotykają często w podstawy identyfikacji.

Młodzież natomiast jest zadowolona i akceptuje postępujący proces ukrainizacji w kościele. Zasadniczo podobne zdanie mają reprezentanci średniego pokolenia. Największe problemy mają wierni ze zrozumieniem ewangelii i kazania w języku polskim, dlatego też pozytywnie odnoszą się do zmian w kościele. Porównywalny wynik, ok. 25 % osób wskazuje na rozczarowanie polityką kościelną, odrzucając argument bariery językowej w liturgii:

- *Wiadomo jedno, kościół katolicki to nie tylko jest dla Polaków, ale dla wszystkich katolików. To mogą być Czesi, Niemcy, jak i różne inne państwa, ale wiadomo, że za starej Polski do kościoła chodzili faktycznie Polacy. Teraz w zwyczaju ludzi jest, że kościół jest polski. U nas prowadzi się liturgię w języku polskim, tylko jak dojeżdżają księża z innych parafii, to może być, że kazania są po ukraińsku. Za kim żyją te starsze ludzie, które przeżyli drugą wojnę światową, to nie dopuszczą, że język ukraiński zostanie wprowadzony do kościoła. Ja nie mówiłem pare lat temu po polsku, też nie rozumiałem dobrze co w kościele się mówi, jak człowiek chce, to może poświęcić czas i uczyć się polskiego.*

Znaczny wzrost zainteresowania językiem polskim, polską kulturą nastąpił wraz z wejściem w życie ustawy o Karcie Polaka. Środowiska polskie ze Wschodu przez wiele lat zabiegały o wprowadzenie przez rząd polski ustawy, regulującej zasady otrzymania Karty Polaka i wynikające z tego tytułu uprawnienia dla osób polskiego pochodzenia.

Ustawa z dnia 7 września 2007 r. o Karcie Polaka¹⁹ weszła w życie w marcu 2008 r. realizując postanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie udzielania pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym, wypełniając moralny obowiązek wobec Polaków na Wschodzie, którzy na skutek zmiennych losów naszej Ojczyzny utracili obywatelstwo polskie, spełniając oczekiwania tych, którzy polskimi obywatelami nigdy wcześniej nie byli, lecz ze względu na swoje poczucie tożsamości narodowej pragną uzyskać potwierdzenie przynależności do Narodu Polskiego, w celu wzmocnienia więzi łączących Polaków na Wschodzie z Macierzą oraz wspierając ich starania o zachowanie języka polskiego oraz kultywowanie tradycji narodowej.

¹⁹ Dz.U. 2007 nr 180, poz. 1280.

Ustawa została zadedykowana osobom, posiadającym polskie pochodzenie, a będącym obywatelami Republiki Armenii, Republiki, Azerbejdżańskiej, Republiki Białoruś, Republiki Estońskiej, Gruzji, Republiki, Kazachstanu, Republiki Kirgiskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Mołdowy, Federacji Rosyjskiej, Republiki Tadżykistanu, Turkmenistanu, Ukrainy albo Republiki Uzbekistanu.

W kontekście podjętych badań należy zaznaczyć, iż jednym z warunków uzyskania Karty Polaka, obok polskiego pochodzenia, jest znajomość języka polskiego aplikującego, która to jest weryfikowana podczas bezpośredniej rozmowy z konsulem RP. Ustawę o Karcie Polaka możemy uznać za swego rodzaju narzędzie służące weryfikacji znajomości języka polskiego wśród Polaków na Ukrainie. Polacy- katolicy, przedstawiciele najstarszego i częściowo średniego pokolenia (rzadziej młodzież), znający język polski z domu rodzinnego oraz z kościoła nie podejmują nauki przed aplikowaniem o dokument, potwierdzający ich przynależność do Narodu Polskiego.

Z uwagi na to, iż przedstawiciele średniego i młodego pokolenia Polaków, którzy posiadają dokumenty, świadczące o ich polskich korzeniach, a nie mówiące po polsku, bądź słabo znające język polski, zaczęły szukać możliwości jego nauki, również poprzez uczestnictwo we mszy świętej w języku polskim i zbliżenie do wspólnoty religijnej.

W ciągu ostatnich pięciu lat obserwuje się wzrost zainteresowania młodzieży i przedstawicieli średniego pokolenia uczestnictwem we mszy w języku polskim, co jest to związane ze wzrostem ich kompetencji językowych, które są efektem podjęcia nauki języka polskiego.

Mimo tego, że wraz z transformacją systemową na Ukrainie Kościół rzymskokatolicki ma ograniczone możliwości w pełnieniu funkcji ośrodków polskości, to w świadomości zarówno Polaków, jak i Ukraińców, a także innych nacji zamieszkujących Ukrainę, polską mniejszość narodową charakteryzuje się poprzez pryzmat wyznania katolickiego. Dla ludności polskiej na Ukrainie, kościół oprócz funkcji duszpasterskiej, pełni niezwykle ważną rolę czynnika konsolidującego zbiorowość polską.

З мистецької скарбниці Харківського художнього музею: відображення епохи наполеонівських війн в англійській карикатурі кінця XVIII – початку XIX ст.

В статті аналізується англійська карикатура кінця XVIII – початку XIX ст. Досліджено колекцію англійської антинаполеонівської сатиричної графіки кін. XVIII – поч. XIX ст. з фондів Харківського художнього музею. Визначаються індивідуальні особливості творчого почерку відомих англійських карикатуристів; підкреслюється прямий зв'язок сюжетів карикатур з політичною ситуацією того часу.

В статье анализируется английская карикатура конца XVIII – начала XIX ст. Исследуется коллекция английской антинаполеоновской сатирической графики кон. XVIII – нач. XIX вв. из фондов Харьковского художественного музея. Определяются индивидуальные особенности творческого почерка известных английских карикатуристов; подчеркивается прямая связь сюжетов карикатур с политической ситуацией того времени.

The article analyzes British caricature of late XVIII – early XIX century. The collection of English anti-Napoleonic satirical graphics of the late XVIII – early XIX centuries from the collection of Kharkiv Art Museum is studied. Individual peculiarities of artistic manner of the famous English caricaturists are identified; the direct connection of caricature subjects with the political situation of that time is underlined.

«Отечество карикатуры и пародии» – так атестував О. С. Пушкін Англію Георгіанської епохи, тобто часу правління британських монархів Георга III та Георга IV (1760–1830). Цей період з повним правом називають «золотим століттям» англійської карикатури. Англійська карикатура межі XVIII –XIX ст. – унікальне явище в художній культурі Великобританії, відображення особливостей її національного характеру.

У колекції зарубіжного мистецтва Харківського художнього музею зберігається понад 100 сатиричних аркушів англійської карикатури – оперативних та дотепних відгуків художників на сучасні їм події, у тому числі і на зовнішньополітичні, в яких одну з центральних ролей грала Росія. Це карикатури на О. Суворова, Павла I, Катерину II, Олександра I, Миколу I, але більша частина – це аркуші, присвячені Вітчизняній війні 1812 року. Головним героєм переважної більшості англійських карикатур кінця XVIII – початку XIX ст. був генерал Наполеон Бонапарт.

У карикатурних аркушах пластично відображений весь світ «великої політики» минулого, і здається, що фігурки персонажів кружляють у калейдоскопі дат та подій. Сатиричні гравюри дозволяють поглянути на історію Європи межі XVIII–XIX століть очима сучасників, простежити еволюцію поглядів більшості англійців на своїх давніх суперників

(французів) та союзників (росіян), які, однак, двічі на початку XIX ст. перетворювалися на ворогів Англії. Політичні пристрасті довкола Бонапарта були дуже напружені: Наполеон став тією постаттю, яка цікавила всі європейські країни і була всім ненависна як зразок диктатора та загарбника .

З 1793 р. Великобританія вступила у війну з революційною Францією, і саме тоді англійському уряду стала у нагоді сатирична зброя карикатуристів. Треба віддати належне мистецтву останніх, їх умінню тонко відчувати настрої англійського суспільства, яке вимагало нищівного осміяння ворога. Жодна історична епоха не була так повно представлена в карикатурах, як епоха Наполеона Бонапарта. В Англії, Франції, Іспанії, Австрії, Пруссії, Німеччині, Росії будь-яка його дія зустрічалася новими сатиричними аркушами. Наполеон усвідомлював те, що ніщо так не применшує в очах суспільства його особу, як карикатури, тому посилав до Англії ноту за нотою, вимагаючи від уряду приборкання карикатуристів. Але чим відомішим ставало ім'я Наполеона, чим більше народів підпадало під його панування, тим більшою та нещаднішою ставала армія карикатуристів. Результати невтомної роботи художників-карикатуристів особливо позначилися в дні невдач Наполеона: він, осміяний та принижений в очах тих, хто раніше перед ним схилявся, навіть у вигнанні був переслідуваний карикатурою аж до самої смерті.

Історія карикатури невіддільна від історії цензури. На початку XIX ст. у Франції друкування та розповсюдження сатиричних гравюр вважалося серйозним злочином. Саме тому історія французької карикатури включає безліч анонімних публікацій. Натомість відсутність цензури та свобода друку в Англії створили сприятливіші умови для розвитку карикатури: художники та журналісти могли вільно висміювати Наполеона, тому кожен його вчинок знаходив сувору оцінку в сатиричній гравюрі [2, с. 197]. У жодній європейській країні мистецтво карикатури не було настільки розвиненим, як тут. Карикатура незмінно відгукувалася на всі політичні та суспільні події. Цьому сприяли не тільки традиції політичної свободи та свободи друку, а й тривале культивування сатиричного жанру в англійському мистецтві. У першій половині XVIII ст. великим успіхом користувалися карикатури Уільяма Хогарта (1697 – 1764), який створив собі безсмертне ім'я своїми знаменитими картинами-сатирами. Захоплення ними було таким, що їх не встигали друкувати, а ціни на деякі з них досягали колосальних розмірів. Успіх Хогарта сприяв появі в другій половині XVIII ст. цілої плеяди талановитих художників-карикатуристів на чолі з Джеймсом Гілреєм і Томасом Роуландсоном [8, р. 26]. Кожен майстер з цієї численної плеяди мав власну манеру бачення світу і володів

своєрідною графічною мовою. Спираючись на елементи сатири, що були у творчій спадщині Хогарта, англійські графіки межі XVIII–XIX ст. перетворили карикатуру на самостійну і важливу гілку мистецтва.

Англійські карикатуристи Дж. Гілрей, Т. Роуландсон та інші створили не менше тисячі сатиричних малюнків, що висміювали Наполеона та його політику. Не було жодної слабкої риси в його характері, не залишилося, здається, жодної частини тіла, які не були б зображені ними в карикатурному вигляді. Саме англійцям належить авторство карикатурного типу Бонапарта.

Багато антинаполеонівських сатиричних аркушів створив видатний художник Джеймс Гілрей (James Gillray, 1757–1815). Зазвичай англійські критики називають його першим професійним політичним карикатуристом. Дійсно, він створив величезну кількість політичних карикатур, перетворивши це заняття на професію і наблизивши її до журналізму [7, с. 227]. У колекції Харківського художнього музею є 14 робіт майстра. Це дуже відомі сатиричні аркуші кінця 1790-х – початку 1800-х рр., які дають яскраве уявлення про своєрідну графічну мову Дж. Гілрея та характер його сміху. Втілюючи настрої та мінливу позицію дрібних буржуа, художник багато працював над створенням карикатурного типу Наполеона: потворний ніс, непоказна фігура на негарних ногах у високих чоботях, довгі руки, – все це було їм підкреслено та притому так вдало, що іншим художникам залишалося тільки наслідувати.

У карикатурі «Союзні держави, що відроджують рівність» (1799), змальовано, як союзники стягують з ноги Наполеона чобіт – Італію: сюжет, що відкрив ряд популярних згодом сцен, в яких союзники «лікують», «миють», «голять», «смажать» Бонапарта. Персона останнього тут гротескована та далека від портретності, але близька до створеного Гілреєм типу «Малюка Боні». Інші образи – це виразні персоніфікації Англії, Туреччини, Голландії, Австрії, Росії. Чіткий розподіл смислових акцентів у динамічній, але врівноваженій композиції, експресивне, пластичне зображення фігур у напруженій дії сприяють концентрованому вираженню основної ідеї карикатури, її швидкому сприйняттю. Художник уникає оповідного розвитку сюжету, написів, що передають репліки персонажів; його мова лаконічна, пряма, дохідлива.

1803 р. Великобританія оголосила війну Франції і британців охопив жах перед французьким вторгненням. Карикатуристи стали навзаводи випускати патріотичні листи, прагнучи применшити французьку загрозу в очах обивателів. Особливо важливо було применшити французького предводителя Наполеона Бонапарта, якого стали повсюдно зображати коротуном. Саме 1803 р. він отримав свою головну карикатурну кличку–

228

«Малюк Боні», що закріпилася за ним назавжди. Роздуми про велике та мале не могли не викликати у англійців асоціацій з головним літературним твором на цю тему – «Подорож Гуллівера» Джонатана Свіфта. У результаті 26 червня 1803 р. вийшла друком гравюра Гілрея, що зображувала англійського монарха Георга III у ролі короля велетнів, який розглядає у підзорну трубу крихітного Гуллівера-Наполеона. Загальною особливістю творів майстра є відсутність чіткого поділу персонажів на позитивних і негативних. Художник майже з однаковою гострою карикатурністю характеризує і Наполеона, і його ворогів. У фондах Харківського художнього музею є два відбитки: перший меншого розміру, монохромний, виконаний в офорті з акватинтою, – карикатурно експресивніший. Другий варіант роботи – офорт, розфарбований аквареллю, значно спокійніший, декоративніший.

Карикатура «Долина смертної тіні» (1808) визнається чи не найкращим твором майстра. Аркуш зі складним літературним підтекстом та безліччю захоплюючих деталей. Сюжет близький до знаменитої релігійної алегорії Джона Беньяка «Шлях паломника» (1678), де описуються мандри Християнина, що долає багато спокус на шляху із земного світу до Раю. Десятий розділ має назву «Долина смертної тіні». Політичну ситуацію в Європі наприкінці 1808 року, напередодні організації п'ятої антифранцузької коаліції, Гілрей змальовує в досить складній символіко-алегоричній формі, пародійно зображуючи Пекло, в яке потрапив Наполеон. Загальний сенс карикатури сприймається відразу завдяки чітко побудованій, центричній цілісно-замкнутій і водночас динамічній композиції. Об'єм супровідного тексту зведений до мінімуму. Використовуючи фольклорні образи і проявляючи свою щедрю фантазію, Гілрей персоніфікує народи, країни у вигляді тварин, птахів, жаб, змій, створює алегорії, влучно інтерпретуючи політичну ситуацію часу. Експресивний малюнок, загальний гротесковий характер зображення, його високе емоційне напруження позбавляють роботу комічності, здатної викликати сміх. Вона виглядає радше як гостра, зла сатира.

1812 р. Уільям Ельмс (William Elmes, роботи 1811–1820) створює репліку на пророчий аркуш Гілрея «Долина смертної тіні» з такою самою назвою. Це час падіння Наполеона, тому головна загроза «Малюку Боні» виходить від Росії. Російський ведмідь наче нескутий, він встав дибки та нападає на Бонапарта. Смерть, залишивши Іспанського мула, видерлася на Ведмеда і вже вразила кількох французьких генералів. Язики вогню, що у Гілрея нагадують про пекельне полум'я, у Ельмса перетворилися на заграву московської пожежі – у їх гушавині виникає баня з хрестом та підписом «Кремлівський палац» і караюча рука з написом «помста». З небес летить

розлучена «московитська кішка». Є тут і улюблений персонаж Ельмса – Джек Фрост (Мороз), який їде в санях, як Санта Клаус. Постать Наполеона скопійована з гілреєвського аркуша, але у Ельмса він наступив ногою на розп'яття, Біблію та єпископську палицю, адже художник хотів прибрати можливість асоціації Наполеона з благочестивим християнином з «Шляху паломника». Ельмс намагався слідувати історичним реаліям, на відміну від Гілрея, він не намагався заглянути в майбутнє, адже й сьогодення давало багато приводів для оптимізму. Гравюра Ельмса не продовження, а скоріше іронічна пародія на карикатуру Гілрея – настільки різні були характери обдарувань цих двох карикатуристів [6, с. 71].

Більшість сатиричних аркушів Джорджа Крукшенка (Georg Cruiksyank, 1792–1878) з фондів Харківського художнього музею вирішена у формі «розмовної карикатури». Багатофігурність композицій, велика кількість деталей, подробиць, численність написів, реплік, мов персонажів; публіцистичність та злободенність карикатур роблять їх своєрідними ілюстраціями-розповідями, які в комічному пародійному вигляді передають реальні події, – військові успіхи союзників у 1813 р. («Кровопускання та гаряча вода! Або Союзні доктори приводять Боні до свідомості» (1813), поспішна втеча Наполеона з Росії («Неймовірна втеча, або Великий стрибок Боні “а ля Грімальді!”» (1813), позбавлення французького імператора престолу («Союзні пекарі, або Корсиканська жаба у скрутному становищі» (1814). Дж. Крукшенк поєднує в своїх творах комічність ситуації, карикатурне зображення персонажів та гумористичність написів, реплік. Не підлягає сумніву прямий зв'язок карикатур з пресою того часу, що уїдливо та злостиво нападала на Наполеона. У цих роботах не слід шукати об'єктивно-історичної оцінки подій. Вони відображають загальні антинаполеонівські настрої епохи. Образ Наполеона, створений художником, – це популярний карикатурний тип маленького Боні – німечного карлика з пташиним носом, тонкими ручками та ніжками, у величезних чоботях і гігантському капелюсі. Комічні і інші крукшенківські типи: неймовірно товстий Джон Буль, невисокий круглий голландець в гостроверхому капелюсі, худий довгоногий австрієць та ін. Проте це карикатура зовнішності, перебільшеної міміки, а не характерів. При зображенні реальних конкретних осіб, наприклад, Олександра I («Кровопускання та гаряча вода»), Блюхера, Шварценберга, Велінгтона, князя Воронцова («Союзні пекарі») Дж. Крукшенк майже повністю уникає навіть зовнішніх спотворень, здатних викликати сміх. Тут комізм виражається у дії, в тому, з якою серйозністю союзники, начепивши фартухи, прагнуть засунути Боні в піч («Союзні пекарі»). У дотепних написах – розмовах персонажів художник використовує гру слів,

230

натяки. Малюнок Крукшенка рухливий, швидкий, штрих різноманітний. Композиції цілісні, які ясно читаються; вони побудовані на основі принципу єдності часу, місця та дії.

Аркуш «Дивертисмент трагедії Ватерлоо, або Мадам Франція та її господарі!!!» вирішений як зображення театральної сцени, головними героями якої є союзники, що завдають мук поверненій Франції (алегорична жіноча фігура), а фоном виступають війська переможців. Взагалі мотиви театральної вистави є елементом специфічної мови політичної карикатури і мають певну традицію. Уільям Хогарт (1697—1764) цілеспрямовано їх використовував у своїй сатиричній графіці.

Лише після повного розгрому Великої армії Наполеона лондонські карикатуристи зважилися зобразити окуповану Москву, показавши французів в пошуках їжі у палаючому місті. Аркуші з серії «Російська кампанія» Чарльза Уільямса (Charles Williams, роботи 1797–1830) позбавлені алегоричності, основа їх реальна, історично правдива («Теплі зимові квартири, або Москва, що добре провітрена Наполеоном та його Великою Армією. Російська кампанія. Аркуш 5» (1813); «Хвальки, або Велика Армія, що відступає з Москви. Російська кампанія. Аркуш 6» (1813). Твори виконані у вигляді просторово-панорамних композицій, де багато масових сцен та окремих епізодів, винесених на перший план, з великою кількістю деталей та подробиць. У центрі уваги автора приватні події, випадки, страшні будні наполеонівської армії, пов'язані з трагічним походом до Росії. Художник помітно окарікатурює осіб, фігури персонажів так, що відчувається його зле кепкування, але гротеску він уникає, можливо, тому, що стан «Великої Армії» виглядав як гротесковий жах.

Чарльз Уільямс уважніше за інших карикатуристів стежив за підписанням Тільзйтського мирного договору, він безжально висміював монархів, які брали в цьому участь. Тільзйтський союз став важким випробуванням для Великобританії, яка опинилася сам на сам майже з усією Європою. Стало зрозумілим, що Англія втратила свого найсильнішого союзника Росію, і, можливо, знайшла в ньому головного ворога. Союз Олександра I з Наполеоном загрожував Англії політичною та економічною ізоляцією, а ще гірше – війною. Однак британці не втратили надії на відновлення відносин з Росією, що яскраво відобразилося у вище згаданій карикатурі Дж. Гілрея «Долина смертної тіні» (1808), де Британський лев та Російський ведмідь разом нападають на Наполеона. У карикатурі Уільямса «Взаємні почесті в Тільзїті, або Мавпа, Ведмідь і Орел» (1807) мавпа з головою Наполеона надягає на шию Олександра I орден Почесного легіону. Ведмідь-Олександр безсило опустив лапи та розгублено каже: «Як же мені буде соромно повертатися до себе на

батьківщину. Що скаже мій старий друг Лев (Англія)?». Виглядає вся сцена безглуздо: великий ведмідь підпорядковується маленькій мавпі. Підкреслюється низькорослість Наполеона – його зображено на барабані. Біля ніг російського ведмеда «Союзний договір», придавлений трьома ядрами: натяк на те, що Олександр був змушений залишити колишніх союзників та перейти на бік Наполеона з огляду на воєнну загрозу.

Таким чином, в епоху наполеонівських воєн британські сатирики своїми карикатурами на Наполеона задали потрібний тон, виконали найважливіше соціальне замовлення: створили принизливо-комічний образ Бонапарта. Всі підкорені їм народи палали ненавистю до загарбника, тому з великою прихильністю зустрічали появу кожної нової сатири на Наполеона. Дослідники одноголосно вказують, що англійські карикатури на Наполеона розпочали нову еру в історії цього роду живопису [2, с. 195].

Література

1. Кросс Э. В кривом зеркале : Россия в британской карикатуре XVIII – начала XIX века / Э. Кросс // Пинакотекa. – 2004. – № 18–19. – С. 74–82.
2. Кузьминский К. С. Отечественная война в живописи / Константин Кузьминский // Отечественная война и русское общество / ред. А. Дживилегова, С. Мельгунова, В. Пичеты. – Москва, 1911. – Т. 5. – С. 192–235.
3. Некрасова Е. А. Очерки по истории английской карикатуры конца XVIII и начала XIX веков / Е. А. Некрасова. – Ленинград : Гос. изд-во изобразит. искусств, 1935. – 67 с.
4. «Отступление в полном порядке» : Карикатуры времён Наполеонова нашествия / публ. С. Котовой и В. Дорофеева // Источник. – 1996. – № 2. – С. 42–50.
5. Россомахин А. А. Русская Медведица, или Политика и похабство : Опыт расшифровки английской гравюры / Россомахин А. А., Хрусталёв Д. Г. – Санкт-Петербург : Красный матрос, 2007. – 72 с.
6. Успенский В. М. Медведи, Казаки и Русский Мороз : Россия в английской карикатуре до и после 1812 года / В. М. Успенский, А. А. Россомахин, Д. Г. Хрусталёв. – Санкт-Петербург : Арка, 2014. – 251 с.
7. Шестаков В. П. История английского искусства от Средних веков до наших дней / В. П. Шестаков. – Москва : Галарт, 2010. – 472 с.
8. Ashton J. English Caricature and Satire on Napoleon I. Vol. 1. / John Ashton. – London : Chatto&Windus, 1884. — XII, 290 p.

Відомості про авторів

Астахова Катерина Вікторівна – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».

Бова Ірина Валеріївна – завідувач відділу обслуговування читачів Наукової бібліотеки Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого.

Богдашина Олена Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Вовк Ольга Ігорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Герасимова Світлана Миколаївна – головний науковий співробітник відділу інформації Державного архіву Одеської області.

Глибицька Світлана Борисівна – головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Градковська Наталія Михайлівна – директор Наукової бібліотеки Балтійської Міжнародної академії

Денисенко Ольга Йосипівна – завідувач відділу Харківського художнього музею.

Кононова Олена Василівна – кандидат мистецтвознавства, професор, зав. кафедри загального та спеціалізованого фортепіано Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського.

Краєвська Ханна – доктор гуманітарних наук, директор Архіву Польської Академії наук.

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Лискова Катерина Андріївна – провідний бібліотекар Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Литовко Тетяна Юріївна – завідувач відділу декоративно-прикладного мистецтва Харківського художнього музею.

Лосовська Анна – доктор габілітований, директор Архіву та Музею Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін).

Мельник Ксенія Олександрівна – студентка 6-го курсу 1-го медичного факультету Харківського національного медичного університету.

Міщенко Олександр Миколайович, старший викладач кафедри соціальної організації та економіки охорони здоров'я Харківського національного медичного університету.

Мякіна Олександр Володимирович – доцент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Харківського національного медичного університету.

Павленко Тетяна Борисівна – заступник директора Наукової бібліотеки Харківського національного медичного університету.

Павловська Марія – завідувач бібліотеки факультету фізики, астрономії та прикладної інформатики Ягеллонського університету.

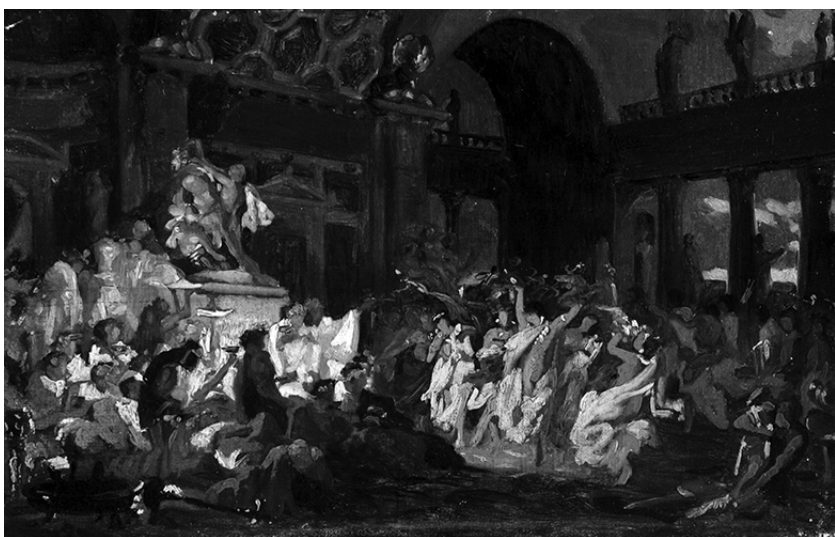
Полякова Юліана Юріївна – головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Сташкевич Аніта – викладач Варшавського університету, представник Асоціації "Польська громада"

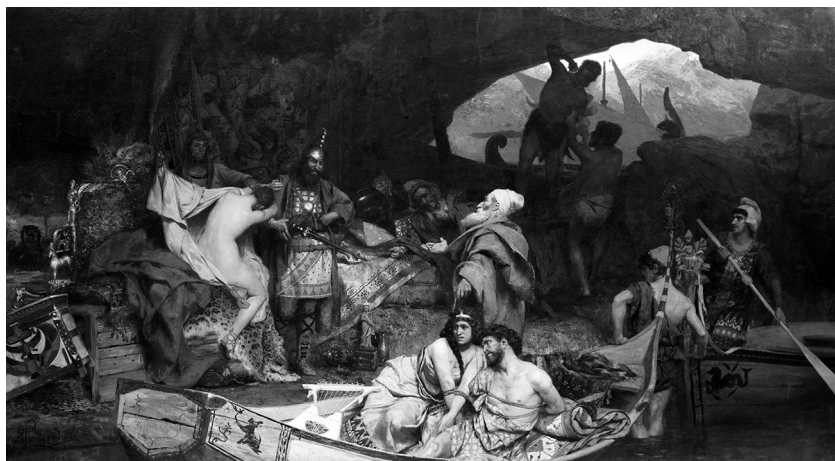
Філатова Марина Іванівна – старший науковий співробітник відділу зарубіжного мистецтва Харківського художнього музею.

Г. І. Семирадський. «Крамниця трунаря»

**Г. І. Семирадський. «Римська оргія блискучих часів
цезаризму» (1871)**

Г. І. Семирадський. «Ісаврійські пірати, що продають свою здобич» (1880)

В. І. Зарубін. «Вітряки»

В. І. Зарубін. «Біля річки»

Г. С. Верейський. «Букет квітів»

Г. С. Верейський. Автопортрет (1946)

**Китай. Божество кар'єри Лу Сін.
Кінець XIX – початок XX ст. Порцеляна**

Костянтин Стравинський

ЗМІСТ

Від укладачів	3
Е. В. Астахова	
Студенчество Харькова: поколение next.....	5
М. С. Байдак	
Галицьке село у Першій світовій війні (за матеріалами щоденника Іванни Блажкевич).....	12
Е. Н. Богдашина	
Харьковский университет в судьбе М. М. Ковалевского: студенческие годы, начало научной карьеры	24
О. О. Будецька	
Історіографія «Руської Правди»: дослідження у відділі рідкісних видань Наукової бібліотеки НЮУ ім. Ярослава Мудрого.....	32
О. І. Вовк	
Два століття разом. Представники роду Каразіних у стінах Харківського університету	39
С. Н. Герасимова	
Харьковский профессор в Новороссийском университете: новые архивные материалы к биографии Василия Карловича Надлера.....	44
С. Б. Глибicka	
Несломленность духа (Жизнь и смерть доктора И. Н. Рахманинова)	50
Н. Градковская	
История одной коллекции: коллекция редких книг в библиотеке Балтийской Международной академии.....	55
О. Й. Денисенко	
Художники – випускники Харківського університету	58
М. И. Кириченко	
Северяне в манускриптах Каирской генизы.....	73
Е. В. Кононова	
Университетские традиции как стимул развития музыкальной культуры Харькова	82
Н. Krajewska	
Uniwersytet Warszawski – dzieje i tradycje	93
С. М. Куделко	
Литературно-художественный образ Харьковского университета	97
Т. Ю. Литовко	
Восточная этнографическая коллекция Гогунцова в Харьковском императорском университете: к вопросу реконструкции собрания Кабинета Востока	101

A. Łosowska	
Konstanty Strawieński i jego droga naukowa z Charkowa do Lublina.....	108
К. О. Лискова, І. В. Бова	
«Бібліотечний ревізор» академічного бібліотечного простору Харкова	113
О. О. Микитенко	
Болгарські інскрипти в бібліотеці Івана Микитенка	118
І. Л. Михайлин	
Юзеф Коженювський і Харків	128
А. В. Мякина, К. А. Мельник	
Организация университетских клиник в Харькове	142
Т. Б. Павленко	
Інформатизація як вектор розвитку університетської бібліотеки	149
M. Pawłowska	
Dedykacja jako wyraz uznania i dowód wdzięczności. Z badań proveniencyjnych księgozbioru Biblioteki Wydziału Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie	152
M. Pawłowska	
Co polscy fizycy wiedzą o Lwie Dawidowiczu Landau i jego szkole fizyki teoretycznej?	169
Ю. Ю. Полякова	
Павел Григорьевич Риттер – музыкальный критик газеты «Утро»	180
Ю. Ю. Полякова	
Развитие литературной полонистики в Харьковском университете	189
Н. І. Самойленко	
Історична біографістика у творчому доробку С. І. Сідельникова	203
М. М. Саппа	
Рукописні книжки гуцульської письменниці Параски Плитки-Горицвіт	210
A. Staszekiewicz	
Katolickie tradycje Polaków na Ukrainie i ich rola w kształtowaniu tożsamości narodowej i zdobywaniu kompetencji językowych	216
М. І. Філатова	
З мистецької скарбниці Харківського художнього музею: відображення епохи наполеонівських війн в англійській карикатурі кінця XVIII – початку XIX ст.	226
Відомості про авторів	233

Наукове видання

Укладач Журавльова Ірина Казимирівна

Харків як університетське місто

Матеріали Міжнародних наукових конференцій

Мови видання: українська, польська, російська

Редактор Ю. Полякова

Комп'ютерне верстання С. Г. Журавльов

Підписано до друку . Формат 60х84/16.

Ум.-друк. арк. 13,5. Наклад 80 пр.

Надруковано ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи 4, тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.09